

Sorsfordító események és koncepcióváltások

Közhelyszerű, hogy a történelemben szinte egyetlen állandó van: a változás. Az átalakulások megkövetelik a korábbi gyakorlatok módosítását, különösképpen háborúk, forradalmak és társadalmi robbanások után. Jelen számunkban olyan 19–20. századi elgondolásokat, koncepciókat mutatunk be, melyek hosszú, illetve rövid távon meghatározták egyrészt a nemzeti identitás kialakítását, másrészt a külpolitika szempont-rendszerét.

Az ausztriai osztrák-németek számára a 19. század közepétől nehezen felfogható élményt jelentett a német egységből való kimaradás, a Poroszországgal folytatott háború, illetve a kiegyezés a magyarokkal és az Osztrák–Magyar Monarchia belső rendjének kialakítása. Tarafás Imre nagy ívű tanulmányában az osztrák-német identitásválság diskurzusait vizsgálja a ciszlajtániai német nyelvű értelmiség körében. Többek között vita alakult ki arról, hogy mit is jelent az *Österreich*, *Österreicher* kifejezés. A vesztes háborúk után a politikai definíciótól a nyelvi-etnikai-kulturális meghatározás felé fordultak, és teret nyert az „osztrák misszió” gondolata (bár sokan nem osztották): a nyugati civilizáció védelme és a kultúra terjesztése a Duna mentén a Fekete-tengerig. Az első világháború kitöréséig már többen önálló közösségként definiálták az osztrákokat, megkülönböztetve őket a németiség többi részétől. A későbbiekben, már főképpen 1945 után, az osztrák nemzet(tudat) kialakítása során azokra a gondolatokra építhettek ebből a korszakból, amelyek szétválasztották a politikai és az etnikai-nyelvi kötődést.

Az Amerikai Egyesült Államok történetében a két világháborúba való belépés számít sorsfordító eseménynek. Az első világháború után – jóllehet ekkorra már megfogalmazódott az USA morális történelmi küldetése, miszerint feladata a béke, a szabadság és az emberi jogok tiszteletben tartását biztosítani az egész világban – az Egyesült Államok visszatért a háború előtti izolacionizmushoz. A második világháború után az USA a Pax Americana koncepció jegyében már határozottan egy új világrend kialakítására törekedett. A hidegháború időszakában vezetői hittek abban, hogy a hatalmi erőegyensúly stabilitást eredményez, és ehhez az Egyesült Államok erős jelenléte is szükséges. A hidegháború végével az Egyesült Államok maradt az egyetlen szuperhatalom, amelynek két célkitűzése a saját primátusának megőrzése és a demokrácia terjesztése. Varga Esztella tanulmánya azt az utat mutatja be, amelyet az USA megtett, míg a 19. századi izolacionista külpolitikától eljutott odáig, hogy a hidegháború utáni világrend meghatározó államává

vált. Az elemzés középpontjában a hosszú távú külpolitikai koncepciók állnak, valamint annak bemutatása, hogy a liberális és a konzervatív irányzatok miként befolyásolták az amerikai külpolitikai stratégiát.

Az Egyesült Államok külpolitikájában Kelet-Közép-Európa viszonylag csekély szerepet játszott. Csizmazia Gábor írásában kifejti, hogy az USA viszonyulása a térséghez hullámzó képet mutat. A főbb geopolitikai koncepciók észrevették a német és az orosz befolyási övezet közötti „határvidék” stratégiai mérleg szerepét (a német terjeszkedési vágyakat a két világháború, az orosz expanziós törekvéseket a hidegháború időszaka mutatta). A brit és az amerikai külpolitika azt célozta, hogy megszűnjön a velük szemben ellenséges hatalmak dominanciája a térség felett. A bipoláris rendszerben ez nem valósult meg, mivel a terület szovjet megszállás alatt állt. Az Egyesült Államok számára Kelet-Közép-Európa (geo)politikai értelemben „elfeledett régió” volt, amiben a 2014-es ukrajnai válság, illetve napjainkban az orosz–ukrán háború hozott változást. A tanulmány ismerteti Kelet-Közép-Európa sajátos „határvidék” helyzetét, a jelentősebb geopolitikai elméleteket, majd mindezek tükrében felvázolja az Egyesült Államok és Kelet-Közép-Európa biztonságpolitikai kapcsolatának főbb történelmi állomásait.

A nagy külpolitikai stratégiai koncepciókat ismertető írások után konkrétabb eseményeket bemutató dolgozatok következnek. Az első világháborút lezáró békek új határokat húztak, elválasztva addig összetartozó, megkötések, akadályok nélkül bejárható, egymással szabadon kereskedő területeket. Az új, függetlenné váló államokban a protekcionista gazdaságpolitika kerekedett felül. Vámokat vetettek ki az új határokon, az egyes országokban gazdaságtámogató intézkedéseket vezettek be, melyek célja a – most már külföldi – konkurenciával szembeni védelem. A gazdasági kapcsolatokat és a kereskedelmi forgalmat szintén újonnan keletkezett, „mindennapi” problémák (például az állampolgárság, a tulajdon, a korábbról fennálló tartozások kérdése stb.) nehezítették. A vitás kérdéseket államközi megállapodások keretében kellett rendezni. Egy ilyen megállapodási folyamat, az előző évben megkezdett egyezkedéssorozat egyik állomását tárja fel Gyúrósi Pál az 1922. évi budapesti csehszlovák–magyar kereskedelmi tárgyalás bemutatásával. A szerző rámutat, hogy gazdasági céljaik mellett a hosszabb távú külpolitikai érdekeiket is igyekeztek az országok képviselni.

Az 1930-as évek második felében lezajlott határrevízió új helyzettel szembeállította a magyar külpolitikát. Miklós Dániel a Csehszlovákia felbomlása (1939. március 15.) utáni magyar elképzeléseket és a Cseh–Morva Protektorátussal létrejött kapcsolatokat elemzi. Egyúttal azt is bemutatja, hogy milyen lépéseket tett a Csehszlovák Nemzeti Bizottság a korábbi csehszlovák állam feltámasztására, és miként segítette a nemzetközi körülmények alakulása a csehek harcát. A magyar kormányzat figyelemmel kísérte a csehszlovák emigrációt, diplomáciai lépéseivel megpróbálta csökkenteni annak befolyását, és saját elképzeléseit megjeleníteni Londonban. Hivatkozása a korábbi brit külpolitikai lépésekre – hogy megvédje a revízió során kapott területeket – azonban gyengének bizonyult, és a magyar részvétel a kiszélesedő világháborúban végleg lehetetlenné tette, hogy a nyugati hatalmak figyelembe vegyék a magyar szempontokat.

Szintén második világháborús konfliktust dolgoz fel Réti Balázs írása, az olasz–görög háborút. A két világháború között a legfőbb olasz célok között szerepelt, hogy a Földközi-tengert Mare Nostrummá változtassák. Ennek részeként Olaszország nagy befolyásra tett szert az 1912-ben megalakult Albániában, majd 1939 áprilisában okkupálta is az országot. Az olaszok ambíciója azonban ennél nagyobb volt, s látva az Európa-szerte bekövetkező területi változásokat, 1940. október 28-án Olaszország hadat üzent, majd még aznap megtámadta Görögországot. A kezdeti olasz sikereket görög ellentámadás követte, mi több, Görögország az újabb, márciusi olasz támadásnak is ellenállt. A nagyobb szabású keleti terveket dédelgető Hitler viszont nem hagyhatta, hogy a Balkánon bármi is megzavarja a hátszág nyugalma, így már 1940 decemberében kidolgoztatta a Marita-tervet Görögország elfoglalására. Az összehangolt, több állam hadseregét felvonultató támadás következtében 1941. április 20-án Görögország kapitulált. Az események ugyanakkor megmutatták: a tengelyhatalmak sem legyőzhetetlenek, valamint Olaszország önállóan képtelen megszerezni a vágyott területeket. 1943 szeptemberében Olaszország fegyverszünetet kötött a nyugati szövetségeseikkel, ezt követően kivonult a Balkánról. Az olaszok által megszállt helyeken Németország vette át az uralmat.

Műhely rovatunkban a népvándorlás korának legjelentősebb csatáját, a catalaunumi csatát vizsgálja Majorosi Ádám, s egy alternatív leírást ad. A háború egyrészt azért robbant ki, mert a Hun Birodalom fenntartásához szükség volt állandó zsákmányszerzésre, más területekről származó adókra (a keletrómaiak megtagadták a fizetést), másrészt a hatalmi törekvések miatt. Az előzmények között szerepet játszott a történelem során számos alkalommal ismétlődő jelenet, amikor hatalomra vágyó személyek befolyásuk és uralmuk érdekében egy idegen uralkodóhoz fordulnak segítségért (Honorius, frank trónutódlás). A kutatók ma már úgy látják, hogy nem a catalaunumi csata okozta a Nyugatrómai Birodalom bukását, de hosszabb távon a nagy erőfeszítések kimerítették az erőforrásait. A csata után rövid időn, három éven belül az összes főbb parancsnok meghalt. A Nyugatrómai Birodalom egy újabb polgárháború felé tartott, a Hun Birodalomban hasonlóképpen hatalmi vetélkedés indult Attila halálát követően.

Bíró László

FATEFUL EVENTS AND SHIFTS OF CONCEPTION

The statement that the only thing in history that's stable is change is almost a truism. Transformations require the modification of previous practice, especially after wars, revolutions and other social explosions. In the present issue such theories and conceptions are presented from the nineteenth and twentieth centuries which determined, on both the long and the short run, the shaping of national identity on the one hand, and the main criteria of foreign policy on the other.

„Németnek születtem, de az vagyok-e még mindig?”

Identitásválság-diskurzusok „német-Ausztriában”, 1866–1914

A dualizmussal kapcsolatban a kortársak számára is egyértelmű volt, hogy az 1867-ben felállt rendszer Ciszlajtániában német, Transzlajtániában magyar fölényt feltételezett és biztosított, az azonban, hogy ez a „német” voltaképpen mit is jelentett, kevésbé volt nyilvánvaló.¹ A problémát legérzékletesebben bizonyára a századfordulós Bécsről szóló munkákban sokat idézett Robert Musil fogalmazta meg *A tulajdonságok nélküli ember* című művében, amelyben élesen szembeállította egymással a szerinte egyértelműen adódó magyar identitást az osztrák önazonosság-tudat képtelenségével: „A magyarok először is magyarok voltak (...), az osztrákok viszont először és eredetileg nem voltak senkik és semmik, és fennhatóik szerint nyomban Ausztria–Magyarországnak vagy osztrák–magyarnak kellett érezniük magukat; amire még csak megfelelő szó sem akadt.”² Ezen identitásválság ténye általánosan elfogadott a történelemtudományban, többen arra mutatnak rá, hogy aligha van olyan közösség Európában, amely számára az öndefiníció olyan problematikus lett volna, olyan sok radikális változáson ment volna át, mint a Habsburg Birodalom német nyelvű lakossága. E folyamatos és valóban radikális változások sora az Osztrák Császárság proklamálásával és a Német-római Birodalom ezzel szorosan összefüggő megszűnésével kezdődött a század első évtizedében, majd a német egység 1849-es megghiúsulásával eszkalálódott, végül az 1866-os, poroszoktól elszenvedett vereséggel és az 1870–1871-es porosz vezetésű német birodalomalapítással érte el csúcspontját. Ezzel végleg megszűnt a németsegen belül betöltött vezető szerep maradék illúziója.

Ebben az írásban az osztrák-német identitásválság diskurzusait vizsgálom a ciszlajtániai (mivel hivatalosan nem hívták Ausztriának, ezt a megnevezést is igyekszem kerülni vagy legalábbis idézőjelesen használni) német nyelvű értelmiség körében, ugyanakkor további szűkítést jelent, hogy nem érintem a különböző régiók specifikusabb nemzetiségi konfliktusait, elsősorban az osztrák-németek németsegenek kérdéseivel, valamint az osztrák identitás megalkotására irányuló egyes törek-

* A szerző PhD, az Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékének egyetemi tanársegédje (1088 Budapest, Múzeum körút 6–8., tarafas.imre@btk.elte.hu).

1 A tanulmány címében szereplő idézetet Franz Grillparzertől származik. Egy hercegno albumába írta ezeket a sorokat az 1866-os események kapcsán. („Als Deutscher ward ich geboren, bin ich noch Einer? Nur was ich Deutsches geschrieben, nimmt mir Keiner.”) Grillparzer, 1878. 164.

2 Musil, 1977. 635.

vésekkel foglalkozom. Az első világháború alatti változásokat ugyanakkor nem vizsgálom – ezek külön tanulmányt érdemelnének, és nem csak terjedelmi okok miatt: a birodalom számára élet-halál kérdést jelentő háború alatt oly mértékben megváltoztak a körülmények, hogy azokat félrevezető lenne egyben tárgyalni a korábbi fejleményekkel.

Végül szükséges egy módszertani megjegyzést tennem cikkem elején. Híres tanulmányukban Rogers Brubaker és Frederick Cooper az ezredfordulón éles kritika tárgyává tették az identitás fogalmát, amellet érvelve, hogy az túlzottan sok belső ellentmondást rejt magában ahhoz, hogy hasznos analitikus fogalomnak bizonyuljon a humán tudományok számára.³ E nézet alapelemei megtalálhatók a Habsburg Birodalom történetét kutató egyik legizgalmasabb történelmi irányzat olyan jelentős szerzőjénél, mint Pieter M. Judson.⁴ Mindazonáltal ellenzői is akadtak ennek a meglátásnak, akik amellet érvelnek, hogy az identitás igenis használható fogalom, amennyiben ez a használat tudatos, reflektált módon történik.⁵ Utóbbi csoport számára igen jelentős fejlemény, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia talán legnagyobb elméleti és módszertani felkészültséggel rendelkező kutatója, Csáky Móric szintén megmaradt a fogalom használatánál.⁶

Talán meglepően hangzik, de e tanulmány témája egyáltalán nem szorítja rá szerzőjét arra, hogy állást foglaljon a kérdésben, ugyanis nem magáról az identitásról, hanem az azt övező diskurzusokról szól, amit Brubakerék tanulmányukban *identity talk*nak neveztek, és messzemenően elismerték kutatásának lehetőségét, minthogy ennek vizsgálata nem feltételezi az identitás létezését. Hasonlóképpen én sem feltételezem, hogy az „osztrák németek” olyan homogén tömböt alkottak volna és mindennapi társadalmi együttélésük olyan merev vagy éppen olyan oldott lett volna, mint azt az egyes identitásdiskurzusok sugallják.

„Még csak megfelelő szó sem akadt”

A fogalomtörténetről mára általánosan elfogadott, hogy „elengedhetetlen segítséget [jelent] a társadalomtörténet számára” – amint egyik legkiválóbb művelője, Reinhart Koselleck megfogalmazta.⁷ Meglátásom szerint az osztrák-német identitásválság kapcsán a fogalomtörténet még inkább különös jelentőséggel bír: a többszörösen összetett jelenség alapszintű megértését is csak azon fogalmak szoros vizsgálata teszi lehetővé, amelyekben artikulálódott. Andrew G. Whiteside, aki remek monográfiát írt a pángermán Georg von Schönererről és mozgalmának tágabb kontextusairól, de fogalomtörténeti vizsgálatokat nem folytatott, az osztrák-németek többszörösen összetett identitását számba vevő fejezetben egy ponton a követke-

³ Brubaker–Cooper, 2000.

⁴ Vö. Judson, 2005.

⁵ Például Abdelal–Herrera–Johnston–McDermott, 2009.

⁶ Például Csáky, 2019.

⁷ Koselleck, 2003. 123.

zõ, kissé lemondó megállapítást tette: „Ez több szempontból egy igen fonák helyzet volt, amelyet rendkívül nehéz megérteni Ausztrián kívül.”⁸

Az 1980-as években lendült fel érdemben az osztrák nemzeti mivolt kérdésével foglalkozó történelmi irodalom, ami szorosán összefonódott az „osztrák Historikerstreitnek” is nevezett vitával, annak kérdésével, hogy létezik-e önálló osztrák nemzet, vagy az osztrákság csupán a német nemzet részének tekinthető-e.⁹ A kérdés olyan kiemelkedő szakértői, mint Gerald Stourzh és Ernst Bruckmüller mind felhívták a figyelmet a fogalomtörténeti szempont fontosságára e „fonák” jelenség megértéséhez.¹⁰ Az egyik legkiválóbb munka ebben a műfajban 1998-ban jelent meg Markus Erwin Haider-től, aki Koselleck és kritikusai munkássága által inspirálva elemezte az osztrák „nemzet” koncepciójához tartozó legfontosabb fogalmakat 1866 és 1938 közt.¹¹ Haider veretes munkájának erényévé vált a szerző azon kiindulópontja, hogy nem az osztrák nemzet léte, avagy nem léte melletti érvek felsorakoztatását hajtotta végre (mint tette azt több történeti, valamint a történeti igényességet nélkülöző, anakronisztikus, kevésbé színvonalas munka is), hanem számba vette az osztrák önazonosság legfontosabb fogalmait és ezek használatát vizsgálta a korszakban.

Az önazonosságra vonatkozó, alábbiakban elemzett fogalmak mind megfelelnek azon kritériumoknak, amelyek alapján Pierre Bourdieu meghatározta a performatív diskurzus fogalmát. Bourdieu amellett érvelt, hogy hiba szétválasztani a „valóságot” annak reprezentációjától, mivel utóbbi szerves része az előbbinek, a reprezentáció ugyanis egy olyan törekvés kulcseleme, amely bizonyos szemlélet érvényre juttatására irányul avégett, hogy csoportokat hozzon létre vagy semmisítsen meg. E fogalmak használatában neutrális álláspont nem képzelhető el, elkerülhetetlenül állásfoglalást jelentenek bizonyos csoportok törekvéséről vagy akár létéről is.¹²

„Még a nevünket is elvették”: Österreich és az Österreicher

Már eleve az *Österreich* szó ilyen jelentőséggel bírt a korszakban – egy olyan fogalom, amely éppen ekkor veszítette el hivatalos státuszát. Friedrich Heer, az önálló osztrák nemzet mellett talán legszenvedélyesebben érvelő, egyébiránt kiváló történész egyenesen párhuzamot vont Ferenc József és Adolf Hitler között – rámutatva arra a tényre, hogy Hitler előtt Ferenc József egyszer már eltörölte Ausztria nevét.¹³ Karl Lueger, Bécs hírhedt antiszemita polgármestere, a politika „új hangnemének” képviselője és a dualista rendszer egyik legelkötelezettebb kritikusja 1896-ban fakad ki az intézkedés ellen: „Még a nevünket is elvették: olyan, hogy osztrák, már nem létezik, mi a birodalmi tanácsban képviselt országok és tartományok lettünk.”¹⁴

8 Whiteside, 1975. 14.

9 A kérdés historiográfiájához magyarul: Szatmári, 2000.

10 Vö. Stourzh, 2011. 119.; Bruckmüller, 1995. 266.

11 Haider, 1998.

12 Bourdieu, 1991.

13 Heer, 1981. 235.

14 *Reichspost*, 1896. február 14. 2.

Lueger egyébiránt olyan német kultúra elkötelezettje volt, amely lojális volt az államhoz, nem a Német Császársághoz húzott, és visszautasította a csehországi németek radikalizmusát is. Keresztényszocialista párttársaival együtt képes volt úgy elgondolni a politikai és az etnikai-nyelvi nemzetiséget, mint két összefüggő, de egymástól különválasztható szférát. Lueger mindezzel megelőzte az osztrák identitás megalkotására irányuló 1945 és 1955 közötti törekvéseket. Erre a következtetésre jutott nemcsak a Monarchia világát a schwarzgelbek és a német nacionalisták kettősségében látó Friedrich Heer, de a keresztényszocialisták egyik legkiválóbb szakértője, az osztrák identitás kérdésével egyébként nemigen törődő John W. Boyer is.¹⁵

Az *Österreich* fogalom mindazonáltal a korszakban élte tovább már addig is kalandos életét. Valójában már 1848-ban is sokrétű jelentése volt: jelentette az Enns folyó alatt és felett elterülő két régiót, a Habsburgok birodalmának egészét, valamint a forradalmi alkotmány hatáskörét, amiből így természetesen kimaradt Magyarország. Az 1849-es oktrojált alkotmányban az „*einheitliches Österreich*” fogalmat használták, az 1860-as októberi diploma az összállamot (*Gesamtstaat*) nevezte *österreichische Monarchie*-nak.¹⁶ A kiegyezéssel az *Österreich* fogalom – Erich Zöllner szavaival élve – permanens válságba került. Ugyanazon napokban hozott két törvényben két különböző *Österreich* fogalmat találunk – ennél eklatánsabb példája aligha lehet a fogalmi zavarnak: míg a kiegyezési törvény német nyelvű verziójában az „*österreichisch*” még az összállami értelemben szerepel, addig a polgári jogokról szóló törvényben Magyarország már nem számít bele az *Österreich* fogalomba.¹⁷

A kiegyezés megkötése után rögtön felmerült a Habsburg-monarchiának az új helyzethez alkalmazkodó elnevezése, az egyezkedést azonban nagyban megnehezítette az, hogy a kiegyezés „osztrák” és magyar értelmezése alapvetően eltért egymástól. A magyar politikai vezetők két külön államot láttak, amelyeknek uralkodója közös, és egyes ügyeket közösen intéznek. A Lajta másik oldalán az államférfiak úgy gondolták, a két állam felett van egy harmadik, egy közös összállam (*Gesamtstaat*) – ennek a felfogásnak adott hangot a jogtudós Friedrich Tezner is.¹⁸

A kérdés veleje abban állt – ahogyan a korszak több szereplője is megfogalmazta –, hogy Magyarország Ausztria *mellett* vagy Ausztriával képzelel el állami életét (*Österreich mit* Ungarn vagy *Österreich und* Ungarn). Az eltérő koncepciók miatt már a delegációk első ülésén konfliktus keletkezett: az osztrák delegáció birodalmi minisztériumokról és birodalmi miniszterekről beszélt, emiatt az ellenzékhez tartozó magyar delegáltak nem voltak hajlandók addig elkezdni a tárgyalásokat, amíg a helyzetet nem tisztázzák. Erre végül is sor került, így a probléma rövid idő alatt megoldódott, a miniszterelnök id. Andrassy Gyula azonban világosan látta a helyzet veszélyességét, így kezdeményezte a Monarchia végleges nevének megállapítását.¹⁹

¹⁵ Heer, 1981. 306–309.; Boyer, 1995. 213.

¹⁶ Bruckmüller, 1995. 257.

¹⁷ Stourzh, 2011. 109.

¹⁸ Például Tezner, 1899.

¹⁹ Wertheimer, 1910. 505–506.

A folyamat beindulásához azonban egy újabb botrány kellett: az 1868 májusában kötött északnémet kereskedelmi szerződésben csak Ausztriát említették, ami olyan botrányt okozott, amely elfedte a szerződés alapvetően kedvező feltételeit.

Ferdinand Beust miniszterelnök és egyben külügyminiszter csak ennek elsimítása után bízta meg az állami levéltár igazgatóját, a Mária Terézia korával foglalkozó nagy tekintélyű, centralista-liberális nézeteket valló történészt, Alfred von Arnethet, hogy a Monarchia elnevezésének ügyében javaslatot tegyen. Arneth is úgy látta, hogy a birodalom nevének vonatkozásában a központi kérdés a *mit* és az *und* között feszül. Meglátása szerint a megváltozott közjogi helyzet egyáltalán nem indokolja, hogy változás álljon be a Monarchia gyűjtőnevében, mivel a kiegyezésnek csak belső közjogi és nem nemzetközi jellege van. Ha azonban mindenképpen fel kell áldozni az Ausztria és osztrák császár címeket, az *osztrák monarchia* elnevezést meg kell menteni, minthogy más gyűjtőnevet biztosan nem fognak találni. Mindazonáltal Arneth is szükségét látta annak, hogy Magyarország és Ausztria elválását kifejezze a gyűjtőnévben, ezért a Magyarországon kívüli területekre a Nyugat-Ausztria (Westösterreich) elnevezést javasolta – bár tisztában volt vele, hogy ez földrajzilag nem állja meg a helyét.²⁰ A javaslatra Andrássy igen hosszan válaszolt. A Monarchia gyűjtőnevének ügyében a miniszterelnök azzal utasította vissza a történész elképzelését, hogy az „Ausztria” és „Osztrák Császárság” elnevezéseknek eddig sem volt közjogi alapja. Ehelyett olyan nevet tartott szükségesnek, amely a Monarchia mindkét felét reprezentálja és megfelel a közjogi helyzetnek: az Osztrák–Magyar Monarchia és az Osztrák–Magyar Birodalom elnevezések felváltva történő használatát javasolta.²¹ Ismertes módon Ferenc József később ezt fogadta el.

Mindenek ellenére 1867 és 1918 között három *Österreich* fogalom is használatban maradt: 1. a már említett két koronatartomány megjelölésére, 2. a Monarchia Lajtától nyugatra eső részére, valamint 3. az össz állam (Gesamtstaat) megnevezésére. A fogalmi zavart mutatja, hogy a korabeli nagy Meyer-lexikonban az *Österreich* elnevezés a Lajta nyugati partját jelöli, ám ugyanitt egy következő szócikk, a *Geschichte Österreichs* az össz állam történetét tárgyalta.²²

Ami a különböző Lajtán túli pártok szóhasználatát illeti, itt is vegyes képet találunk. A liberálisok jobbra Ciszlajtániára használták, világosan elhatárolva azt Magyarországtól.²³ Konzervatív-katolikus, valamint kifejezetten császárhű körökben megmaradt a fogalom össz állami értelemben vett használata.²⁴ A birodalommal szemben feltétlen lojalitást tanúsító Keresztényszocialista Párt köreiből nem egyértelmű a fogalomhasználat. Erre példa Karl Lueger egyik híres 1891-es beszéde, amelyben a kiegyezés és Magyarország ellen szólalt fel. Ebben többek között kijelenti, hogy „Ausztria jogait biztosítani kell Magyarországgal szemben”. A beszéd egy másik pontján azonban arra emlékezteti politikai ellenfeleit, hogy „itt Nyugat-Ausztriában nyugszik a birodalom valódi ereje, és méltatlan, hogy ilyen szé-

²⁰ Wertheimer, 1910. 518–521.

²¹ Wertheimer, 1910. 524–525.

²² Bruckmüller, 1995. 262.

²³ Kienzl, 2014. 50.

²⁴ Stourzh, 2011. 113.

gyenletes függésben legyünk Magyarországtól”.²⁵ A Ferenc Ferdinánd tanácsadói köréhez tartozó román származású Aurel Popovici a birodalom átalakítását szorgalmazó munkájában kidolgozott *Großösterreich* fogalmába beleértette Magyarország területét is.²⁶

Bár mindeddig a *Gesamtstaat*ot úgy használtam, mintha egyértelmű fogalomról lenne szó, valójában ez csak Magyarországon volt egyértelmű, ahol egyfajta közjogi szitokszónak számított, míg Ciszlajtániában legalább három jelentés különíthető el. Hermann Ignaz Biedermann a kiegyezés korában még konkrétan a centralista kormányzati módszert értette rajta.²⁷ Adolf Fischhof, aki szerzőtársával már az 1860-as évek elején javasolta a magyarkérdés dualisztikus megoldását, azzal érvelt, hogy csak egy ilyen lépéssel lehet megmenteni a *Gesamtstaat*ot. Ennek a biedermanni definíció szerint nincs értelme, hiszen a dualisztikus berendezkedés éppen a centralizmus ellentéte – Fischhof a *Gesamtstaat*tal a nagyhatalmi státuszú birodalomra utalhatott.²⁸ Mindemellett a korszak során az osztrák-németség nemzetiségi érdekeinek nyomatékosítása és abszolutizálása érdekében úgy beszélt partikuláris céljairól, mint a *Gesamtstaat* legfontosabb érdekeiről, így a szó sokszor egyszerűen csak a német nyelvű lakosság igényeit fejezte ki.²⁹

A Reichsrat épülete előtt emelkedő szobor esete jól demonstrálja mindazt, ami a kiegyezés hatására az *Österreich* fogalommal történt. Eredetileg egy Ausztriát megjelenítő szobrot terveztek. A kiegyezés után azonban elálltak az ötlettől, mivel azon Reichsrat elé Ausztria-szobrot tenni, amelynek kizárólag a Magyarországon kívüli területek felett van hatásköre, egyet jelentett volna annak végső elismerésével, hogy Ausztria jelentése leszűkül.³⁰ Így Ausztria helyére Athénét tették, ami azonban azzal a következménnyel járt, hogy a törvényhozás épülete elé az államot szimbolizáló, egyértelmű azonosulást lehetővé tevő jelkép helyett egy absztrakt, mitikus szereplő került.

Míg az *Österreich* fogalommal kapcsolatos dilemma tehát az volt, hogy a közjogi helyzet változása ellenére próbálták megtartani benne Magyarországot, az *Österreich* fogalmánál ellenkező irányú dinamika érvényesült: a fogalmat igyekeztek a németiségnek kisajátítani, amivel vezető szerepét kívánták erősíteni a birodalomban. A fogalom, sajnálatos módon, nem található meg a korszak lexikonjaiban. Brückmüller a *Vormärz* periódus összállami, nemzetek feletti *altösterreich*er gondolkodását azonosítja a fogalommal.³¹ A kiváló cseh történész, Jiří Kořalka meghatározása szerint ez egy nemzetek feletti, racionális, az érzelmekre nem apelláló gondolkodásmódot jelentett.³² A korszakban egyre inkább elterjedő nézetet, miszerint csakis a birodalom német lakosai lehetnek igazán jó osztrákok (amely meghatáro-

25 *Die Presse*, 1891. június 25.

26 Popovici, 1906.

27 Biedermann, 1867.

28 Fischhof–Unger, 1861.

29 Kirchhoff, 2001. 65.

30 Krasa-Florian, 2007. 149.

31 Bruckmüller, 1995. 265.

32 Kořalka, 1991. 29.

zás, mondanom sem kell, tökéletesen szembemegy az *altösterreicher* lényegével), különböző stratégiák szerint magyarították. Az egyik verzió a németiséget úgy kötötte össze a fogalommal, hogy államnemzetként (*Staatsnation*) ő a voltaképpeni „szállásadója” az összes többi nemzetiségnek.³³ Ez az érvelési stratégia nagyban hasonlít a magyar szupremácia ideológiájára, ugyanakkor korántsem volt az egyedüli. A liberális Eduard Sturm 1871-ben úgy érvelt, hogy csak a németiség lehet kellően lojális Ausztriához, mivel az egyetlen nemzet, amely önszántából tartozik a birodalomhoz.³⁴ A *Gesamtstaat* fentebb vázolt harmadikként említett jelentésváltozása is ebbe az irányba mutatott, amennyiben egy, a birodalom egészére vonatkozó fogalom kisajátítását szorgalmazta.

Két, a birodalom cseh népességével kapcsolatos konfliktus hatására azonban ez az egység megbomlott, és megszűnt az összhang a „német” és az „osztrák” között, olyannyira, hogy egy ponton egymás ellenfogalmaivá váltak. Bruckmüller ezt a Badeni-féle nyelvrendeletek nyomán kitört 1897-es válság korára teszi, Haider ugyanakkor rámutatott arra, hogy az 1871-es cseh kiegyezési kísérletek alkalmával már e kettő jelentése elvált egymástól. 1871-ben a konzervatív Hohenwart-kormány ugyanis a nemzetiségi kérdést egy, a föderalizmus irányába mutató megoldással kívánta orvosolni. A programot a *wahres Österreichumra* hivatkozva adták ki. A centralista és német szellemiségű liberális tábor lapjában, a *Neue Freie Presse*-ben szembekerült egymással az immár politikai programként megfogalmazott *deutsch* a Hohenwart által hirdetett *wahres Österreichummal*.³⁵ Mindez többszörösen fel erősítve ment végbe a Badeni-válság idején (1897), amelyet a szakirodalom vízváltónak tekint a Monarchia történetében. Az *Österreicher* ezentúl már nem volt azonos a némettel, ahogyan a *Gesamtstaat* érdekei sem a németiség érdekeivel. Mindazonáltal létezett egy olyan fogalompár, amely segítséget jelentett azoknak, akik nem akarták feladni az állam iránti lojalitást, de nem is akartak kinn rekedni a németiségtől hangos politikai diskurzusból. Az *österreichisches Deutsch* fogalma éppen arra szolgált, hogy kibékítse a szűkebb nyelvi-etnikai közösséghez tartozás érzését az állami lojalitással. Először a franciák felett aratott porosz győzelem korában terjedt el a kifejezés. A *Die Presse* című liberális lap ennek a fogalomnak a segítségével magyarozta el, hogy az ausztriai németek németnek érezhetik magukat anélkül, hogy bármilyen csorba esnék az osztrák államhoz fűződő hűségükben.³⁶ A Badeni-válság alatt pedig főként a keresztényszocialisták vették hasznát a fogalomnak.

Mindemellett létezett egy főként magasabb értelmiségiekből álló kör, amely nem elégedett meg az állam iránti lojalitással, hanem úgy látta, hogy létezik külön osztrák karakter. Nem kisebb jelentőségű egyéniség tartozott ehhez a körhöz, mint a trónörökös, Rudolf. Egyértelműen felszólalt nemcsak a poroszokkal kötendő katonai szövetség ellen, de a birodalmi Németországot – ami véleménye szerint lényegében Poroszországgal azonos, és gyakorlatilag Bismarckot jelenti – övező

33 Bruckmüller, 1995. 270.

34 Idézi Kienzl, 2014. 77.

35 Haider, 1998. 118–121.

36 Haider, 1998. 83–84.

rajongás ellen is.³⁷ Egy 1888-ban Párizsban álnéven kiadott röpiratában kifejtette, hogy szerinte létezik osztrák karakter, ami a németül beszélő ausztriai népességre jellemző és elválasztja a birodalmi némettől. Míg a – későbbiekben még szóba kerülő, Rudolf által patronált – *Kronprinzenwerk*ben a „németek” külön kategóriáját jelentik a lakosságnak, ebben a röpiratában már az „osztrák” váltja fel a németet a birodalom nemzetiségeinek felsorolásában.³⁸

Az író Hermann Bahr is hasonló következtetést vont le az *Österreicher* függetlensége kapcsán a századfordulón. Meglátása szerint létezik külön osztrák kultúra, amely független a némettől: „Vannak írók, akik Ausztriában születtek és élnek, de németül gondolkodnak és német érzelmekkel alkotnak – ezek a német irodalomhoz tartoznak. (...) Vannak azonban mások, akik bár német szavakat beszélnek, de egyáltalán nem érzik magukat németnek, más az idegrendszerük, az erkölcsük és teljesen más a szellemük, mint a németeknek – ezek alkotják a mi osztrák irodalmunkat. (...) A németek köreinkben nem kívánják osztráknak hívni magukat – csak úgy ahogyan az osztrákok sem szeretik, ha németnek nevezik őket.”³⁹

E gondolkodók szerint az *Österreicher* nemcsak külön karakterrel és kultúrával rendelkezik, de egyedi történelemmel is, amely nincs a német múlthoz láncolva. 1866-ban a *Neue Freie Presse* még így írt: „Mind a mai napig a történelem megannyi vihart zúdított Ausztriára, azzal a kérdéssel azonban soha nem szembesített minket: német vagy osztrák.”⁴⁰ Rudolf más véleményen volt. Röpiratában úgy látta, Bismarck és Németország rajongói nem sokat értenek sem a földrajz, sem a történelem tanulságaiból, pedig éppen a történelem alakította ki az önálló osztrákságot: „Ki merné kijelenteni, hogy mi, akik több mint egy évezrede szlávok, latinok és magyarok által vagyunk körülvéve és szorosán összekötve velük, ne alkotnánk egy népet, amely ugyan keveredésből származik, mégis egy külön bélyeggel, külön nemzeti karakterrel bír.”⁴¹

Bár előbb Rudolf egyenrangúakként hivatkozott a földrajzra és a történelemre, végül mégiscsak bebizonyosodik, hogy az osztrák karakter a történelem műve, míg a földrajzi esetlegességek azt az illúziót táplálják, hogy Ausztria német nyelvű lakossága a nyelvközösség miatt nem alkot külön népet. „Németül beszélünk! (...) Ha Németország többi részétől [übriges Deutschland] olyan hegyvonulatok által lennének elválasztva, mint az Alpok vagy a Pireneusok, amelyek a latin népek nagy faját az olaszok, franciák és spanyolok három csoportjára osztják (...), akkor ugyanúgy a nyelv, amelyet ma beszélünk, olyan változásokon ment volna keresztül, mint ami megkülönbözteti egymástól az olaszt, a franciát és a spanyolt.”⁴² Hermann Bahr is hasonló következtetésre jutott a történelem kapcsán: „És érezzük,

37 [Kronprinz], 1888. 193.

38 Kirchhoff, 2001. 83.

39 Idézi Kirchhoff, 2001. 109.

40 *Neue Freie Presse* 1871. július 21.

41 [Kronprinz], 1888. 210.

42 [Kronprinz], 1888. 210.

hogy a szlávokkal való történelmi közösségünk által egy különös természetet vetünk fel, amelyet, a többi némettel egyesülvén, többé nem tarthatnánk meg.”⁴³

Osztrák Vaterland és Mutter Germania

Ha nem túlságosan spekulatív azt mondani, hogy a generációs feszültségektől vibráló századfordulós Bécsben született pszichoanalízist e társadalmi tapasztalat is indíthatta arra, hogy apák és fiúk konfliktusát kiemelt figyelemben részesítse,⁴⁴ talán nem túl nagy merészség kapcsolatot látni az apához és anyához való viszonyra irányuló figyelem, valamint azon fogalomtörténeti jelenség között sem, miszerint Ciszlajtánia német nyelvű lakossága legsúlyosabb lojalitási konfliktusát éppen a *Vater* és *Mutter* szavakkal fejezte ki. A *Vater* szóból képzett fogalmak túlnyomó többsége Ausztriát jelentette, míg a *Mutter* szavakból képzettek a német kulturális térre vagy a császári Németországra utaltak.⁴⁵

A *Vaterland* szó eredetileg azt volt hivatott kifejezni, hogy az uralkodó apai törődéssel tekint az alattvalóira.⁴⁶ A privilégiumokkal szembeszálló felvilágosult uralkodók korában megváltozott az alattvalókhöz való viszony, az adminisztráció szóhasználatában egyre gyakrabban került elő a *Bürgerre* és a *Volkra* való hivatkozás mint a központi politika tárgyaira. Az író Joseph von Sonnenfels már az új látásmód szellemében írta *Über die Liebe des Vaterlandes* című munkáját 1771-ben, amelyben a *Vaterlandot* úgy határozta meg, mint azt a területet, amelyet az ember otthonának mond, amelynek a törvényei alatt él, és ahol szomszédjai ugyanazon törvényeknek vannak alávetve, mint ő. Ezáltal Sonnenfels lehetőséget adott arra, hogy a lakosság ne a partikuláris érdekekkel rendelkező földesurakhoz kötődjön, hanem egyenesen a Habsburg-államhoz.⁴⁷ Emellett azt is érdemes megjegyezni, hogy Sonnenfels definíciója a *Vaterlandot* a Habsburg Birodalmon túli német területektől is elhatárolta. 1808-ban, a *Vaterländische Blättern* megjelenésének évében már egyértelmű ez az azonosság.⁴⁸

A 19. században a szó különböző jelentéseket kapott. I. Ferenc igyekezett a régi értelmének megfelelően a maga személyéhez vonni a fogalmat, leginkább 1815 után, amikor a forradalom lehetőségétől tartva igyekezett a Habsburg-autoritásra alapozni minden legitimitást, teljesen szakítva a józsefi racionális állam eszméjével.⁴⁹ A föderalisták körében mindvégig a szűkebb régióra használták a fogalmat, míg a *Gesamtstaatra* a *Gesamtvaterland* fogalmat használták, amint az látható a csehországi arisztokrácia szócsövének tekinthető *Vaterland* című lapban is. „A büszke öntudat, amely egy provençai vagy egy normandiai lakost a közös Franciaországához köt – ilyen tudat kellene, hogy Ausztria valamennyi népében éljen (...) így

43 Bahr, 1911. 48.

44 Vö. Schorske, 2004a.

45 Vö. Haider, 1998. 59–60.

46 Krasa-Florian, 2007. 47.

47 Judson, 2016. 49., 62.

48 Bruckmüller, 1995. 267.

49 Beller, 2018. 34.

az egyéni nemzettudatok hozzájárulhatnak a közös haza [Gesamtvaterland] erősítéséhez és szabadságához.”⁵⁰

Amint az a fenti idézetből is kitűnik, a *Vaterland* fogalma (és variánsai) alkalmasnak mutatkozott arra, hogy politikai jelszóként a néphez való tartozás ellenébe lehessen állítani és kifejezni a *Gesamtstaat* iránti lojalitást. Az állam részéről komoly törekvések voltak arra, hogy a *Vaterland* iránti szeretetet az ifjúságba plántálják, amit a *Vaterlandskunde* elnevezésű kurzus bevezetésével kívántak elérni, amelyen mind az elemi, mind a középiskolában részt vettek a tanulók.

A *Vaterland* iránti lojális viselkedést kifejező fogalom a patriotizmus volt. A franciából átvett szó eredetileg *vaterlandsfreundot* jelentett. A Német Szövetségből való kizáratás korában hazaszeretet értelemben használták és a *Gesamtstaat*ra vonatkoztatták, ami Adolf Fischhof korabeli munkáiban is tapasztalható. A patriotizmus a centralista liberálisok jelszava lett, akik élesen szembeállították a föderalizmussal. Miként azt az *Österreicher* esetében is láttuk, a patriotizmusra is igaz, hogy – legalábbis ami a liberális *Neue Freie Presse*t illeti – igyekeztek az osztrák-német ségnek kisajátítani a fogalmat, azt hirdelve, hogy valódi patrióták csak a német osztrákok lehetnek. A liberálisok háttérbe szorulásával a fogalom veszített jelentőségéből, a Badeni-válság alatt azonban reneszánszát élte: ekkor az obstrukciót folytató német nemzetieket minősítették antipatriótáknak. A keresztényszocialista *Reichspost* számára az igazi patrióta Karl Lueger volt, mert szembeszállt a magyarokkal megkötött kedvezőtlen gazdasági kiegyezéssel.⁵¹

A *Mutterland* szó használatát a hivatalos szféra nem alakította döntő módon, ezért is lehetett, hogy a mindennapi használata merőben eltért a korabeli szótárak definíciójától.⁵² A fogalom rövid ideig megjelent a frankfurti parlamentben – ekkor a vizionált közös, egyesült Németországot jelentette. *Mutterland* és *Vaterland* szembeállítását elsősorban a liberális sajtó terjesztette el. A *Die Presse* 1866 őszén igen lényegre törően írta le a különbséget. A *Mutterland* (és variánsai) eszerint a szellemi/kulturális németiséget jelenti, míg a *Vaterlandot* Ausztria politikai határai jelölik ki. A szerző azt is világossá tette, hogy a kulturális szféra sértetlenségén múlik az osztrák-németek lojalitása. „A német író esetleg tekintheti Ausztriát hazájának [Vaterland] – pater semper incertus –, ugyanakkor mindig a német kultúra lesz az anyja [Mutter], hangja pedig az anyanyelve [Mutterpsprache]. (...) A német író hazaszeretete [Vaterlandsliebe] a jövőben attól kell függjön, hogy apa [Vater] és anya [Mutter] együtt élnek-e, vagy elválnak (...)”⁵³

A Német Szövetségből való kizáratás a *Mutterland*ból való kiszakításként jelenik meg a korabeli publicisztikában – még az optimista értékeléssel megbízott Fischhofnál is: „A hazából [Mutterland] való kiszakítás ugyan nem mehet végbe fájdalom nélkül, de keserűség nélkül kell elviselni.”⁵⁴ Érdekes módon éppen az Ausztriához feltétlenül lojális Hermann Bahr az, akinél a *Mutterland* a Német Csá-

50 *Das Vaterland*, 1866. augusztus 25. 1.

51 Haider, 1998. 72.

52 Haider, 1998. 57.

53 Idézi Haider, 1998. 59–60.

54 Fischhof, 1866. 19.

szárság politikai határait jelentette: „Már leszoktunk arról, hogy a határon átnézve hiábavalóan sóvárogjunk a haza [Mutterland] iránt: jól tudjuk, hogy a pár millió német nem lenne nagy nyereség, a szlávjaink azonban, akiket Oroszország javára elvesztenénk, veszélyt jelentenének a Német Birodalom számára.”⁵⁵

Volt egy politikai csoport, Schönerer és követői, amely a *Vaterland* és *Mutterland* egyik fenti értelmezését sem fogadta el. A Badeni-válság alatt Schönerer kijelentette, hogy számára az osztrák állam nem jelent hazát [Vaterland], csakis a német föld az ő szent hazája [heiliges Vaterland].⁵⁶ Ugyanígy a *Mutterland* kifejezést sem használták, ehelyett a pángermán politikusoknak és egyesületeiknek a *Mutter Germania* jelentette a központi fogalmat. Maga a fogalom a napóleoni háborúk alatt keletkezett, az 1859-es Schiller-évfordulón pedig tucatnyi egyesület alapítottak e név alatt. A porosz–francia háború alatt is *Mutter Germania* fiaként ünnepelték a porosz katonákat, Bismarck halála után pedig úgy emlékeztek meg a kancellárról, mint aki először tette büszkévé *Mutter Germania* fiait.⁵⁷ Az osztrák állam e „belső ellenségei” mellett legfontosabb támasza, a hadsereg sem igen ismert *Mutterlandot* vagy *Nationt*, de *Vaterlandot* sem különösen, mivel lojalitásuk kizárólag a dinasztiahoz és személyesen Ferenc Józsefhez kötődött.

Végül szükséges kitérni a *Nation* (nemzet) fogalmának korabeli értelmezéseire, amelyeket azért is érdemes közelebbről szemügyre venni, mert még a kifejezetten az osztrák identitás kérdésével foglalkozó szakirodalomban is van példa reflektálatlan használatára. Vegyük például Jörg Kirchhoff esetét, aki egyébként érdekes könyvet írt az osztrák identitásról. Joseph Alexander von Helfertől beszélve Kirchhoff kijelenti, hogy a prágai születésű történész és államférfi egy „nemzetek feletti” (*übernational*) haza fogalmát propagálta – de miért nemzetek feletti Helfert koncepciója, ha ő maga a *Nation* fogalmát használja, jóllehet annak politikai értelmezését dolgozza ki? Az olvasó persze sejti, hogy Kirchhoff egy etnikai-kulturális értelemben vett nemzetfogalommal dolgozik, erre azonban a szerző egyáltalán nem reflektál – ellentétben Helferttel, aki explicit definíciót nyújt.⁵⁸

A *Nation* fogalma a 18. században még igen képlékeny volt, nagyban meghatározta a dinasztikus elem, így főként az egy uralom alatt álló népekre alkalmazták. Franz Stadion a napóleoni háborúk alatt igyekezett feléleszteni a patrióta érzelmeket, és átvéve a fogalom korabeli francia értelmezését kijelentette, hogy *Nous nous sommes constitués Nation*.⁵⁹ 1848–1849 nemzetfogalmaira vonatkozóan Gerald Stourzh mutatott rá a fogalom képlékenységre, amire jellemző, hogy ugyanazon parlamenti ülésen belül keveredett egymással az etnikai-kulturális definíció a politikai-államjogi meghatározással.⁶⁰ A forradalom bukását követően Josef (vagy több helyen: Joseph) Alexander von Helfert, a korszak egyik nagy formátumú alakja (történész és egyben Thun államtitkára) alkotott egy, a helyzethez alkalmaz-

55 Bahr, 1911. 48.

56 Idézi Heer, 1981. 295.

57 Heer, 1981. 270–271.

58 Vö. Kirchhoff, 2001. 34.

59 Krasa-Florian, 2007. 49–50.

60 Stourzh, 1985. 23.

kodó nemzetfogalmat. Helfert 1853-as munkájában, amelyben az addig dinasztikus kötelékekkel egybefűzött országok számára közös történelemként alapuló modern állami tudat kiművelésére szólít fel, explicit módon definiálta a nemzet fogalmát. „Mindenekelőtt ki kell jelentenünk, írja rögtön az első oldalon, hogy mi a »nemzet« kifejezést nem etnográfiai, hanem politikai értelemben használjuk. Nem arra a kicsinyes vezérszóra gondolunk, amely a szomorú emlékű nyugalanság napjaiban szembeállította egymással egy és ugyanazon állam polgárait, egyazon ország lakóit, egyazon helységben élő szomszédokat nyelvi különbségek mentén. Számunkra ez a szó átfogóbb jelentéssel bír, amit az ókor mutat meg nekünk, a nagyszerű Róma népe, melynek tiszteletre méltó jelszava – *Civis Romanus sum!* – a görögöt, az ibériai spanyolt, a soknyelvű ázsiaiakat nem kisebb büszkeséggel töltötte el, mint a latin itáliekat (...).”⁶¹

Helfert nemzetfogalmának szellemi forrásvidéke a Mária Terézia alatt kiadott oktatási reformokban keresendő, amelyek *Nationalerzählung*ot irányoztak elő – értve ezalatt az államhoz és az uralkodóhoz lojális alattvaló kinevelését, így a terminusnak természetesen nem sok köze volt a 19. századi etnicizáló nemzetfogalmakhoz.⁶² E leszármazás mellett szól az is, hogy Helfert nagyszabású munkát szentelt a reformoknak.⁶³ A történész nemzetfogalma nem maradt visszhang nélkül, az építész Theophil Hansen is ebben az értelemben használta a szót, amikor azt a célt fogalmazta meg, hogy az „osztrák Walhallának” az egész nemzetet kell büszkévé tennie.⁶⁴ Mindazonáltal a dualista korszak birodalomtörténeti összefoglalót író osztrák-német történészei nem követték az *altösterreich* utasítását, még a helferti konzervatív-birodalompárti eszmékhez leginkább hű Richard von Kralik sem, a birodalmat valamennyien az etnikai-nyelvi kritériumok mentén definiált „nemzetek birodalmának” látták.⁶⁵

A sorozatos vesztes háborúk (1859, 1866) folyamányaként, mint annyi mindenben, a nemzetfogalomban is változás állt be. Egyértelműen látszik egy határozott elfordulás a politikai definíciótól a nyelvi-etnikai-kulturális meghatározás felé. Innen többé nem is volt visszaút. Ahogyan Markus Erwin Haider rámutatott, az osztrák-németségre nem érvényes Reinhart Koselleck azon tétele, miszerint az ellentét a német egységet megelőző, apolitikus, kulturális és nyelvi nemzet, valamint a politikai „Staatsvolk” között felolvadt. Ez a fajta fejlődési ív Haider meglátása szerint csak Németországra jellemző, és a német nemzetállam történeti fejlődéséből következik, egészen pontosan abból, hogy alapját egyetlen egyesített nép (geeingtes Volk) adta, ami lehetővé tette például, hogy egy 1910-es berlini disszertációban a szerző gond nélkül használhatta a *Volk* és a *Nation* szavakat egymás szinonimájaként.⁶⁶

Az 1866-os vereség után a publicisztika azt hangsúlyozta, hogy a Német Szövetség megszűnésével a kulturális elemek alapján definiált *deutsche Nation*

61 Helfert, 1853. 1.

62 Grimm, 1987. 128–129.

63 Helfert, 1860.

64 Idézi Krasa-Florian, 2007. 148.

65 Tarafás, 2021.

66 Haider, 1998. 191.

nem tűnt el. A képviselő Eduard Sturm kijelentette, hogy „Németországból való kizáratásunk ellenére ápolni fogjuk német nemzeti érzéseinket [deutschnationale Gefühl]”, ugyanakkor azt is világossá tette, hogy a német *Nationalgefühl* és az osztrák *Patriotismus* korántsem egymást kizáró érzések.⁶⁷ Adolf Fischhof a megváltozott helyzetet fogalmi szinten is igyekezett értelmezni. Különbséget tett *Nationstaat* és *Nationalitätenstaat* között: míg előbbiben a nemzet és az állam érdeke egy, így a lakosság feltétlenül kitart az állam fennmaradása mellett, utóbbiban nincs hasonló érdekegyezés, ezért az állam fennmaradása feltételekhez kötött.⁶⁸

A szociáldemokraták legjelentősebb teoretikus elméi, Karl Renner és Otto Bauer is egyetértettek abban, hogy a nemzet régebbi, mint az állam.⁶⁹ Renner szerint a nemzet természeti tény (Naturaltatsache), így a jog és az állam előtt is létezett. Bauer hosszabb levezetés után oda konkludált, hogy nem a nyelv, hanem a nemzeti karakter jelenti a döntő tényezőt a nemzetalkotó elemek közül.⁷⁰ Ignaz Spiel a korszak végén reflektált az osztrák nemzetértelmezés eltérő voltára: „Mi nem gondoljuk, hogy az állam a nemzet egyetlen létformája lenne, mert más történelmet éltünk át.” Spiel e „más történelem” tapasztalatai alapján úgy látta, a nemzet és az állam más-más fejlődés eredménye. Az állam (*Staat*) értelmezésében szervezett érdekközösség, amely minden olyan eszközzel rendelkezik, ami ahhoz szükséges, hogy hasonló közösségek mellett, de azoktól függetlenül éljen; a nemzet ezzel szemben azok közössége, akik az életközösséget (*Lebensgemeinschaft*) kulturális egységgé (*Kultureinheit*) alakítják.⁷¹ Ilyen nemzetfogalmak mellett nincs semmi meglepő abban, hogy olyan tevékeny patrióták is, mint Hugo von Hofmannsthal a német nemzethez tartozónak érezték magukat, és ez nem okozott számukra konfliktust a birodalom iránti elkötelezettségben.

Amint láttuk, Ausztria missziójáról a korszakban kijelentették, hogy a német kultúrára vonatkozik, az igazi patriótáról és *Österreicherről* szintén „kiderült”, hogy voltaképpen a németiség válhat csak azzá, a nemzettel kapcsolatban azonban nem mutatkozott szándék arra, hogy a fogalmat a németiségnek sajátítsák ki. A *Die Presse* 1870-ben például így ír: „A németek Ausztriában és velük együtt a többi nemzet [Nationen] a birodalomnak ezen a felén (...)”⁷² Bár, mint arról korábban szó volt, a németiség privilegizált helyzetének igazolására létezett egy olyan verzió, mely szerint a németek alkotják Ausztria *Staatsnationj*át, amely a többi népet mintegy vendégül látja, magában a nemzet fogalmában nem jelent meg a szupremácia vindikálása oly módon, mint Magyarországon. A nemzetiség (*Nationalität*) szót Ausztriában a nemzet szinonimájaként használták. Arról a kérdésről, hogy a nemzet fogalmának ez a fajta értelmezése mennyiben volt oka annak, hogy az állam egyre inkább behódolt a nacionalista aktivisták azon törekvése előtt, hogy nemzetként vegyék tudomásul az egyes csoportokat, aminek folytán az állam egyre inkább

67 Idézi Kienzl, 2014. 75.

68 Fischhof, 1869. 68. Vö. Haider, 1998. 196.

69 Haider, 1998. 199.

70 Bauer, 1907. 1–3.

71 Idézi Haider, 1998. 195.

72 Idézi Haider, 1998. 192.

multinacionális lett, semmint birodalmi,⁷³ talán nem érdemes itt komolyabban elmélkedni. Ugyanakkor azt érdemes megemlíteni, hogy a nemzet vagy nemzetiség fogalmakat az állam 1851 után száműzte a népszámlálások nomenklatúrájából és helyette az *Umgangssprache* (használati nyelv) fogalmát vezette be, ami nagyban megnehezítette a nemzeti aktivisták dolgát azon törekvésükben, hogy nézetüket, miszerint a világot egymással rivalizáló nemzetek alkotják, és mindenki e nemzetek valamelyikéhez tartozik, a lakosság minél szélesebb körében elterjesszék.⁷⁴ A terminus ugyanakkor a birodalom lakóiban olyan világgépet erősített, amely szerint egy embernek mindenképpen egy nyelvűnek kell lennie, vagy legalábbis rendelkeznie kell egy preferált nyelvvel, ami korántsem volt magától értetődő a birodalom kevert nyelvű lakosságának körében.⁷⁵

Hasonlóan a politikai lojalitás többi fentebb elemzett fogalmához, Schönerer és elvbarátai a nemzet kapcsán is kivonták magukat a vázolt fogalomhasználat alól. Schönerer számára nem létezett *Kulturnation*, magától értetődően használta a *National* fogalmát kizárólag a *Deutschnationalra*, melynek feladatát a császárállam megsemmisítésében látta.⁷⁶

Az „igazi németégtől” az „osztrák misszióig”

A tanulmány címében szereplő – Franz Grillparzertől származó – idézet jól érzékelteti 1866 traumáját,⁷⁷ ami az ausztriai németeket érte: biztossá vált, hogy a német egység nélkülük valósul meg, így kirekesztetté válnak. A korabeli sajtón mindenekelőtt sokáig az látszik, hogy a kialakult helyzetet a kortárs publicisták képtelenek voltak elfogadni. Az a *Deutschland*, amelyet az ausztriai sajtó ekkor sirat, egy nyelvi-történelmi-kulturális közösséget jelent és nem a Poroszország által vezetett Németországot. Poroszországot zavaró tényezőnek tüntették fel – ennek a stratégiának már felfedezhető előzményei 1848–1849-ben, amikor is a német egység kísérletének kudarcát a poroszoknak tulajdonították. A *Kikeriki* című politikai vicclap egyik 1866-os számában Ausztriát dolgos anyaként, Poroszországot katonák által kitartott prostituálnak ábrázolta.⁷⁸ A *Die Presse* pedig azon meggyőződésének adott hangot, miszerint az igazi Németország nem az északnémet szövetségben, hanem annál délebbre található, Ausztriában. Poroszország pedig – folytatódik a gondolat – akár mindent el is foglalhat, az általa vezetett Németország soha nem lesz valódi Németország, ugyanis Ausztria az egyedüli képviselője a germán szabadságnak.⁷⁹

73 Judson, 2005. 3.

74 Judson, 2016. 310.

75 Csáky, 2019. 213–218.

76 Haider, 1998. 142.

77 Idézi például Kienzl, 2014. 35.

78 Kienzl, 2014. 39.

79 A „valódi németégtől” címének vindikálása ezután egészen 1938-ig fel-felbukkan az osztrák publicisztikában. Haider, 1998. 84–85.

Ezekon a végső soron tagadásra épülő (kétségbeesés, illetve dac formájában megfogalmazódó) válaszreakciókon túlmutató vízió is elkezdett kibontakozni, amely Ausztria misszióját a Nyugat és a Kelet ellentétében jelölte ki. Ezáltal a birodalom többé nem a valamiből való kizártság által definiálódott, hanem önálló létezőként nyert létjogosultságot.

A misszió, vagyis saját küldetés eszméjét egy csoport akkor szokta megfogalmazni, amikor létjogosultságát kell bizonyítani. Ez többször esett meg a német nyelvű osztrákokkal a 19. század során, így 1866-ban már komoly előzményekkel rendelkezett. Fritz Fellner mutatott rá arra, hogy a misszió fogalma mindig előkerült, valahányszor azt akarták megmondani, hogy voltaképpen micsoda Ausztria és kik is az osztrákok: a misszió magától értetődő alapvetés mindenkinél, aki Ausztria értelmét és feladatát akarja meghatározni.⁸⁰ A fogalom már az 1840-es években felmerült – ekkor az oroszoktól való védelmet jelölik meg a szerzők feladatnak.⁸¹ A frankfurti parlamentben Ausztria missziójának a kultúra terjesztését határozták meg a Duna mentén egészen a Fekete-tengerig. A krími háború lezárásakor nem kisebb egyéniség, mint Lorenz von Stein fogalmazta meg azt a nézetet, miszerint Ausztria a háborút Kelet-Európa érdekében fejezte be, ezzel pedig feladatává vált az Európának újonnan megszerzett területek civilizálása.⁸²

A poroszoktól elszenvedett vereség után az osztrák misszió legjelentősebb újramegfogalmazója Adolf Fischhof volt.⁸³ Az 1848-ban a radikális liberálisokhoz tartozó, majd rövid börtönbüntetése után a politikától visszavonultan élő Fischhofot a *Telegraaf* kérte fel az 1866-os vereség után, hogy írjon valami optimista hangvételű értékelést a történekről és a jövőről.⁸⁴ Ennek Fischhof maradéktalanul eleget is tett, amennyiben a történeteket nem sorscapásként, hanem a fejlődés természetes következményeként állította be: számára Ausztria nem elárvult gyermek, hanem önállósuló felnőtt képében jelent meg. Fischhof kijelölte a birodalom különleges, egyedi feladatát, amelyet történelmi érvekkel is megindokolt: „A legutóbbi háború véget vetett Ausztria természetellenes helyzetének – rangja ezentúl teljesen más lesz. (...) Többé nem kell frontot kialakítani északon és délen, keleten és nyugaton, Poroszországgal és Itáliával, Franciaországgal és Oroszországgal szemben. Im már csak egyetlen létfontosságú kérdéssel kell szembesülnie: a keletivel, és ezen belül csak egy riválissal, Oroszországgal. (...) Ahogyan Ausztria egyszer a török háborúban az európai kereszténységet védte, úgy most missziója megvédeni a nyugati civilizációt a moszkovita barbársággal szemben, és e dicsőséges feladatában megosztatlan erővel tud helytállni.”⁸⁵

Mindazonáltal a kezdetekben az egyedi osztrák misszió gondolatát korántsem osztotta mindenki. A *Neue Freie Presse* egy ideig még nem szabadult a *gesamtdeutsch* eszmétől: ha lenne is Ausztriának missziója, áll az egyik 1866-os cikkben,

⁸⁰ Fellner, 2002. 146., 150.

⁸¹ Gángó, 1999. 124.

⁸² Fellner, 2002. 149.

⁸³ Haider, 1998. 87.

⁸⁴ Somogyi, 1976. 132–133.

⁸⁵ Fischhof, 1866. 23–24.

azt csak Németország részeként tudná teljesíteni; a félcivilizáltakat (halbziviliserter) csak így tudná civilizálni, másképp ez végzetes vállalkozás lenne.⁸⁶ Idővel azonban az osztrák misszió tért hódított, és elfogadása, illetve megtagadása mutatta, hogy ki szerint van a független Ausztriának létjogosultsága – a pángermánok például tagadták, hogy Ausztriának bármilyen külön missziója lenne. Heinrich Friedjung a cislajtániai német nacionalisták egyik programadó írásának számító röpiratában elvetette az osztrák misszió fogalmát, amit meglátása szerint éppen azok igyekeznek elterjeszteni, akik le akarják választani Ausztriát a németiségről – ahová pedig a történelmi determináció alapján tartozik.⁸⁷

Hogy a misszió gondolata milyen meghatározóvá vált az államuk iránt elkötelezett osztrák-németek számára, azt szemléletesen mutatja a trónörökös Rudolf példája. Nála már nemcsak Ausztria missziója evidencia, hanem az is, hogy a világ különböző missziókat teljesítő entitásokra van felosztva: „Oroszország és csakis Oroszország missziója, hogy eltüntesse a török birodalom holttestét, amely régóta fertőzi Európát.”⁸⁸

A misszió Fischhofnál és a német nyelvű sajtóban is hangsúlyozottan a német kultúra terjesztését foglalja magában. Ennek a kultúrimalista gondolatnak a Monarchián belüli mindennapi funkciója az osztrák-németiség szupremáciájának legitimálása volt.⁸⁹ A liberális Eduard Sturm például kijelentette, hogy a németiségnek a Monarchián belül teljesített kultúrmissziója felbecsülhetetlen érték, ami már önmagában messzemenően igazolja privilegizált pozícióját.⁹⁰

Hiba lenne azonban arra az egyszerű következtetésre jutni, hogy itt merőben egy ideológiai szlogenről lenne szó, amelyet megalkotóik kizárólag politikai és gazdasági érdekeik keresztülvitele céljából használtak. A liberalizmus kapcsolata a német nacionalizmussal, az a folyamat, melynek során a liberálisok eljutottak a német kultúra felsőbbségének és a szláv kultúra alacsonyrendűségének gondolatához, igen bonyolult volt. Egészen a nemzeti konfliktusok kieleleződéséig a liberális politikai egyesületek nem törekedtek annak definiálására, hogy mit jelent németnek lenni. A különböző klubok egyrészt intézményük hivatalos nyelveként gondoltak a „németiségre”, amelyet bármelyik etnikai csoport elsajátíthatott, másrészt pedig olyan egyetemes értékek együtteseként, mint a szabadság vagy a műveltség. Valami olyasmit jelentett számukra, amihez a monarchia bármely etnikuma fel tud nőni – ennek megfelelően pedig egy adott csoport „németisége” civilizációs fokmérőként szolgált: egy 1848-as megfogalmazás szerint a németiség nem a születési helyen vagy nyelven múlik, hanem a nemes cselekedeteken és a meggyőződések értékén.⁹¹ Ez az elképzelés a német nemzet definiálását vállaló legnagyobb gondolkodóknál is megtalálható: Fichte *Beszédek a német nemzethez* című alapvető munkájában, a hetedik beszédben amellett érvelt, hogy „aki csak hisz a szellemiségben

86 Idézi Haider, 1998. 88.

87 Friedjung, [1876].

88 [Kronprinz], 1888. 198.

89 Haider, 1998. 89.

90 Idézi Kienzl, 2014. 77.

91 Judson, 1999. 81.

és e szellemiség szabadságában, és aki e szellemiség szabadsága általi örök tovább fejlődését akarja, az, bárhol született volna, és bármilyen nyelven beszéljen is, a mi fajunkbeli, hozzánk tartozik. (...) Aki a mozdulatlanságban, a visszafejlődésben és a körtáncban hisz (...), az, bárhol is született volna és bármilyen nyelvet is beszéljen, nem német, számunkra idegen (...).⁹²

A liberális politikai vízió 1848-ban egy erős központosított állami struktúra volt, amelyben emellett jelentős helyi autonómiákat is engedélyeztek volna. Ezzel szemben a konzervatív-klerikális nemesség föderális államberendezkedést javasolt. Minthogy a cseh nacionalista középosztály, amely nemzeti igényeit föderális rendszerben látta biztosítottak, utóbbit támogatta, a német liberálisok a reakció pártólóit látták bennük, és ezzel már etnikai dimenziót nyert németfogalmuk és ellenségképük, ami csak súlyosbodott a következő évtizedekben.⁹³

A folyamat elég pontosan végigkövethető a husziták megítélésének történetén: az 1830-as években nemcsak Husz, de a husziták alakja is rendkívül pozitív elbírálásban részesült német részről: német romantikus szerzők a szabadság és az emberi jogok élharcosaiként emlegették őket, a német liberálisok és demokraták előképét látva bennük, e történelmi szereplők cseh volta pedig olyannyira háttérbe szorult, hogy a korabeli olvasó egyenesen a német vallási és kulturális fejlődés fontos szakaszaként értékelhette a huszitizmust. Az 1860-as évekre azonban, amikor a cseh értelmiség és politikai elit a cseh *nemzeti* és demokratikus mozgalomként megjelölt huszitizmusra hivatkozva követelte politikai jogainak kiszélesítését, birodalmi és a birodalmon kívüli német körökben egyre inkább elterjedtek a huszitaellenes nézetek.⁹⁴ A huszitizmusra egyre inkább úgy tekintettek, mint a cseh nemzeti fanatizmus és barbarizmus legekleatásabb példájára, amit jól mutat a Höfler-Palacký-, valamint a Mommsen-Pekař-vita.⁹⁵

Párhuzamakciók

Musil regénye „cselekményének” középpontjában az a fiktív „párhuzamakció” áll, amely Ferenc József trónra lépésének hetvenedik évfordulóját lett volna hivatott ünnepelni, és amelynek célja a regényben az volt, hogy megmutassa, Ausztria is van olyan erős hagyományokkal és identitással rendelkező ország, mint a Német Birodalom – vagy bármely „normális” ország. Az esetet Musil azzal az átütő iróniával kezeli, amellyel a birodalmi állam bármely azon törekvését szemléli, hogy tagjaiban hasonló identitást hozzon létre, mint az úgynevezett „nemzeti” alapú országok. A két világháború közötti, valamint a második világháború utáni két-három évtized történelemtudományának Monarchia-képe nagyjából osztotta ezt az álláspontot, mivel a birodalmat általában véve – úgymond – régóta halálra ítéltnek tekintették. Job-

92 Fichte, [1808].

93 Judson, 1991. 83.

94 Kořalka, 2018. 65–71.

95 Vö. Tarafás, 2020.

bára csupán abban oszlottak meg az álláspontok, hogy a bukást beindító kulcseseményt az 1848-as forradalmakban vagy a kiegyezésben látták-e a kutatók.⁹⁶

A felbomlás okát illetően pedig a nemzetiségi kérdésre: a birodalom különböző nemzeteinek öntudatosodására és a Monarchiából való kifelé gravitálására mutattak rá, ami egyben implikálta azt is, hogy a szeparatista-nemzeti identifikációval szemben a birodalom nem tudott versenyképes identitást kidolgozni és elültetni lakosaiban. Egy újabb irányzat azonban, amelynek gyökereit az 1970-es években szokás keresni az *Austrian Historical Yearbook* szerzői és szerkesztői körében, igyekszik újraértékelni a Monarchia működőképességét. Tagjai egyrészt azzal érvelnek, hogy inkább a nacionalisták, mintsem a nemzetek konfliktusairól beszélhetünk, mivel a Monarchia belső felbomlásával vádolt nemzetiségi mozgalmak sokkal inkább a nemzeti aktivisták tevékenységének eredményei voltak, minthogy maga a nacionalizmus sem volt olyan, a mindennapi életet valóban minden rétegében átható, általános jelenség, amelynek azt ezek az aktivisták, valamint az utódállamok történészei előszeretettel ábrázolják. Másrészt arra mutattak rá ezek a kutatók, hogy a közös birodalmi tudat, a birodalmi patriotizmus létrehozására kifejtett erőfeszítések korántsem voltak anakronisztikus, meddő törekvések. Az ezt a nézetrendszert képviselő történészek talán legkiemelkedőbbjének tekinthető Pieter M. Judson legújabb, az egész irányzat eredményeit összegző, nagyszabású monográfiájában már utóbbira helyezi a hangsúlyt.⁹⁷ Teszi ezt mindenekelőtt vélhetőleg azért, mert könyvének célja a birodalom működőképességének bizonyítása, amit egy negatív magatartás kimutatása (a *national indifference*, a közömbösség a birodalmat bomlasztó nacionalizmus iránt) sokkal kevésbé tenné meggyőzővé, mint egy pozitív érzelem, a birodalmi patriotizmus valóságosságának hangsúlyozása.

Mindazonáltal a „párhuzamakció” valóban találó kifejezés, amennyiben a birodalmi állam rivalizálása Poroszországgal, később a porosz vezetésű Németországgal a szimbolikus és az emlékezetpolitika terén több esetben egyfajta másolásra épült. A bécsi Reichsrat épületének kialakításában Theophil Hansen több motívummal kívánt utalni az újonnan épített berlini Reichstagesgebäude-re.⁹⁸ 1891-ben nyílt meg a császár ünnepélyes részvételével a bécsi Heeresgeschichtliches Museum, amelyet a „többnemzetiségű birodalom nemzeti múzeumának” szántak, és megépítésével nem titkoltan konkurálni kívántak az akkoriban megvalósuló porosz tervekkel.⁹⁹ Az „osztrák karakter” meghatározásakor is elsőrendű szempont volt a poroszokkal való összehasonlítás, aminek végeredményeként általában arra jutottak az ilyen gondolatokat megfogalmazó osztrák patrióták (mint Franz Grillparzer az 1840-es években és Hugo von Hofmannsthal a háború utolsó éveiben), hogy az osztrák karakterjegyek egyenes ellentétei az északnémetekéinek.¹⁰⁰

96 Shedel, 2001.

97 Judson, 2016.

98 Krasa-Florian, 2007. 148.

99 Kirchhoff, 2001. 90.

100 Steinberg, 2000. 111.

Írásban és képen...

A korszak legjelentősebb vállalkozása, melynek célja a birodalmi tudat erősítése volt a Monarchia valamennyi lakosában, kétségkívül a Rudolf trónörökös vezetésével megkezdett, 1885 és 1907 között kiadott, 24 kötetre rúgó *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, rövidebb nevén *Kronprinzenwerk* (Trónörökös mű) volt. A kötetek kettős célnak kívántak megfelelni: egyrészt bemutatni a birodalomban megmutatkozó – geológiai, etnográfiai stb. – diverzitást, másrészt, a diverzitás ellenére mélyen munkáló logikát, amely szükségessé teszi a birodalom létezését és civilizációs munkáját. Egyébként a korszak olyan tudományainak fejlődését, mint a meteorológia és az antropológia nagyban meghatározta azon törekvés, hogy igazolják a birodalom területi arculatát és demográfiai sokszínűségét.¹⁰¹

A munka keletkezésének történetéről nem sokat tudunk, az azonban bizonyos, hogy szoros összefüggésben van Rudolf személyes élményeivel. A trónörökös, ellentétben apjával, nagyra értékelte a tudományokat és a szellemi munkát, 1885-re azonban már a politikai életben is részt kívánt venni. Mivel ez Ferenc József ellenzése miatt nem volt lehetséges, Rudolf visszatért a tudományhoz, ugyanakkor olyan munkával akart foglalkozni, amelynek tudományos erényei mellett politikai célja és haszna van – anélkül, hogy napi politikai kérdéseket érintene.¹⁰² Rudolf eredetileg olyan néprajzi munkát vizionált, amelyben egyenrangú népfajok állnak egymás mellett, amelyeknek együttélése szükségszerűségnek tűnik fel.¹⁰³

A tervezett munka előkészítésére Rudolf meghívta a történész Alfred von Arnethet – ugyanazt az Arnethet, akit pár évtizeddel azelőtt Beust kért fel a birodalom helyes nevének kidolgozására. Arneth, bár később büszkén vallotta magát a kötetek „keresztapjának”,¹⁰⁴ a találkozón abban reménykedett, hogy Rudolf politikai szerepvállalást jelent be, így némileg csalódott volt a terv hallatán. Bár úgy látta, „a kiadandó mű politikai és tudományos jelentőségét [a trónörökös] kissé túlbecsülte”, evidens volt számára, hogy „ostobaság lett volna lebeszélni elképzeléseinek kivitelezéséről, amitől végül is (...) csak pozitív eredményeket lehetett várni”.¹⁰⁵ Másik fontos tanácsadóul a trónörökös Eduard Hanslicket választotta, aki a *Neue Freie Presse* hírhedt zenekritikusa, Richard Wagner művészeti elképzeléseinek híres ellensége volt – az is elképzelhető akár, hogy ezzel a lépéssel Rudolf a Wagner-kultusznak hódoló pángermánokkal kívánt szembehelyezkedni.

Az enciklopédia céljai felől a trónörökös nem hagyott semmi kétséget: „A birodalom határain belül élő népek tanulmányozása nemcsak a tudósok legfontosabb tevékenysége, de gyakorlati érdemmel is bír a hazaszeretet [Vaterlandsliebe] erősítésében.”¹⁰⁶ Ez a hatás szerinte azáltal valósul majd meg, hogy: „Valamennyi nép, amely nyelve, szokásai és részben eltérő történelmi fejlődése következtében a többi néptől

101 Judson, 2016. 8.

102 Hamann, 1990. 234.

103 Hamann, 1990. 236.

104 Arneth, 1893. 340.

105 Idézi Hamann, 1990. 235.

106 Rudolf, 1886. 5.

magát különállónak érzi, meghatódik majd attól, hogy egyediségét a Monarchia tudományos irodalma megértéssel és elismeréssel kezeli; ezáltal szellemi súlypontját Ausztria–Magyarországban keresi majd.” Erre a feladatra a trónörökös az etnográfia és segédtudományait gondolta a legalkalmasabbnak, mivel ez „minden pártindulattól érintetlen”, és így egyedül képes a népek megismerésére.¹⁰⁷

Mindazonáltal a munka történeti részeket is tartalmazott. Rudolf vállalkozása résztvevőiről megemlékezvén szinte észrevétlenül láttatja egy egységnek Ausztriát és Magyarországot: „[A munkán] seregnyi osztrák és magyar író és művész dolgozott, hogy szóban és képen ábrázolja közös hazánkat [unser gesamtes Vaterland].”¹⁰⁸ Moritz Szeps, Rudolf egyik legközelebbi bizalmasa, cikkében úgy látta, a munka egyik legfontosabb erénye az, hogy a belső szolidaritás törvényeit igyekszik kimutatni, amely az egymástól szétválasztó etnográfiai tények ellenére is összetartja a birodalmat – ami eleve értékesebb intellektuális vállalkozás, mint a Monarchia soknemzetiségű voltából egyből pesszimista tanulságokat levonni. Szeps számára is fontos volt, hogy a munka potenciálisan megbékíti a különböző népeket, nála azonban ez a megbékélés annak eredménye, hogy az enciklopédia világosan megmutatja mindenkinek, hol a helye: „A tudás egyben megbékélést is jelent (...) minél tisztábban látják a Monarchia népei saját rendeltetésüket, valódi érdeküket, képességeik mértékét és határait, annál hajlamosabbak lesznek egyetérteni mindenben, ami az államnak és a népnek előnyös.”¹⁰⁹

Szeps éles szemmel vette észre a munka egyik fontos törekvését: a különböző népek „civilizációs fokának” bemutatását, ami azonban hozzájárult az enciklopédia ellentmondásos jellegéhez. Főként az antropológiai és a gazdasági részekben a szerzők, leginkább a balkáni és román népek ábrázolásában, faji különbségeket implikálnak, ami – többek között – felveti a kérdést, hogy a birodalom sokat emlegetett civilizációs munkája mennyiben valósulhat meg: idővel egyenrangúvá válhatnak-e ezek a népek, vagy a faji jegyekből származó kulturális különbségek mindvégig áthidalhatatlanok maradnak.¹¹⁰ A munka mintha hezitálna, hogy a birodalom elmara-dottként számontartott népeit a Dipesh Chakrabarty által azonosított „történelem városzobájában” vagy a barbár gondosan őrzött cellájában helyezze el.¹¹¹

Ha mérlegre tesszük a vállalkozás eredményeit, vegyes képet kapunk. Az enciklopédia megvalósítása már a kezdetektől, főként anyagi természetű gondok miatt, nehézségekbe ütközött, a trónörökös azonban állhatatosan kitartott terve mellett. Rudolf haláláig aktív résztvevője volt a szerkesztőségi megbeszéléseknek is, és véleménykülönbségek esetén a közvetítő szerepét is ellátta. A tervnek talán legfontosabb célkitűzéséről azonban, nevezetesen, hogy egy egységesen irányított, de különböző jellegű részekből álló birodalom képét közvetítse a sorozat, már a kezdetekben le kellett mondani, a magyar szerzők ugyanis ragaszkodtak ahhoz, hogy a munka dualista szerkezetű legyen, ennek szellemében két külön ki-

107 Rudolf, 1886. 6.

108 Rudolf, 1886. 8.

109 Idézi Hamann, 1990. 237.

110 Judson, 2016. 328.

111 Vö. Tarafás, 2020. 62.

adással és szerkesztőbizottsággal.¹¹² Az ifjúcsehek pártja a munkát „nagyosztrák” nézőpontja miatt ítélte el, és felszólította híveit, hogy ne rendeljék meg a köteteket, ami olyannyira felháborította Rudolft, hogy a liberális eszmékkel rokonszenvező, entellektüel trónörökös a sajtócenzúra éberségét hiányolta. Mindennek ellenére a sorozat a birodalom nyugati felében sikeres volt, Magyarországon azonban nem váltott ki nagy érdeklődést.¹¹³

...és a színpadon

Természetesen a dinasztia rendelkezett az egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb potenciállal az identitásalkotás terén. Joseph Unger sokat idézett 1885-ös szavai szerint az egyszerű nép, a műveletlen ember az osztrák állam eszméjét csakis a dinasztia, mindenekelőtt a császár személyén keresztül tudja elképzelni, Ausztria és tartományainak összetett története túl bonyolult ahhoz, hogy ilyen kiindulópontként szolgáljon.¹¹⁴ Az udvar ezt a lehetőséget igyekezett is kihasználni, és a szeparatista hangokkal szembeállítani az uralkodó alakját mint a stabilitás és a nemzetekfelettség szimbólumát. Ugyanakkor nem létezett olyan központi intézmény, amely szisztematikusan koordinálta volna a Habsburg patriotizmus propagandáját, csak a császárhoz kapcsolódó ünnepi alkalmak során történtek erre nagyobb erőfeszítések.¹¹⁵

1898-ban Ferenc József hatalomra kerülésének ötvenedik évfordulója remek alkalmat adott arra, hogy a birodalom lakosságában a császár személyén keresztül megerősítsék az államhoz való tartozás gondolatát. A jubileumi ünnepek közül a nagyközönség számára színházi előadást vettek tervbe. Az udvar terve a bécsi operaházi bemutaton és könyvkiadáson túl az volt, hogy a darabot iskolák és helyi társulatok rendszeresen előadják majd az uralkodó neve napján és egyéb ünnepeken. A bemutató 1898-ban végül megghiúsult Erzsébet meggyilkolása miatt, a könyvkiadás azonban megvalósult, később pedig a darabot bemutatták.¹¹⁶

Jóllehet Joseph Unger élesen szembeállította egymással a dinasztia, valamint Ausztria története identitásalkotó erejét, egyértelműen a dinasztíát jelölve meg erősebbnek, a Habsburg-propagandára építő jubileumi ünnepszervezőknek azzal kellett szembesülniük, hogy a dinasztia hatásos reprezentációja végül is csak története bemutatásával lehetséges. 1898-ban rangos udvari személyiségek ültek össze a színdarabban reprezentálni kívánt, az osztrák állam és a Habsburg-ház hatalma fejlődésének legfontosabb történeti állomásainak kiválasztására, amelyeket aztán *tableaux vivantes* formájában vittek volna színre. A bizottságban jelen volt Joseph Alexander Helfert is. Az első tervzetben tizenhét „kép” szerepelt, a legelső I. (Habsburg) Rudolft mutatta be, míg az utolsókban az 1873-as világkiállítás, valamint a jelentősebb kortárs bécsi építkezések szerepeltek. Végül azonban a bizottság hatra szűkítette a képek számát: kikerültek az V. Ferdinándra, az 1848-as forradalomra,

112 Hamann, 1990. 238.

113 Hamann, 1990. 242.

114 Idézi Kirchhoff, 2001. 78.

115 Unowsky, 2005. 142.

116 Unowsky, 2005. 143.

valamint bármely kortárs eseményre vonatkozó képek.¹¹⁷ Az események kiválasztását követően Christiane Gräfin Thun-Salmot bízták meg a színdarab megírásával, aki írói pályája során könnyed fikciókat és patrióta szellemű egyfelvonásos drámákat írt. A darab címe *A császár álma* lett, cselekménye pedig igen egyszerű volt: I. Rudolf nyugtalanul alszik, mikor álmában megjelenik a Jövő, és végigvezeti a Habsburgok történetén, miközben mindennapi alakok magyarázzák el, hogy mely korban is vagyunk. Rudolf mindaddig nincs megelégedve a látvánnyal, amíg Szeretet és Lojalitás alakjai el nem kísérik Ferenc József jubileumának megünneplésére. A Habsburg-ház hatalmának megalapozója ekkor látja biztosan, hogy utóda beteljesítette vágyát. Zárókép gyanánt a színen megjelennek Csehország, Magyarország és Galíciai képviselői népi viseletben, és közösen adják elő az állami himnuszt.¹¹⁸

A császár álmát 1908-ban mutatták be végül. A közönség soraiban ült az író Hugo von Hofmannsthal is, aki egész életében elkötelezett volt az osztrák kultúra és a birodalmi patriotizmus eszméi iránt. Hofmannsthal a Habsburg Ausztriával való azonosulását élete során explicit vagy kevésbé explicit módon egyaránt kifejezésre juttatta. Előbbinek érthető módon a háború alatt érezte nagy szükségét, ekkor már egy osztrák nemzeti mítosz megteremtését sürgette, és 1915-ben útnak indított egy *Österreichische Bibliothek* elnevezésű sorozatot, melynek feladata az osztrák kultúra népszerűsítése volt, elsősorban az Ausztrián kívüli német területeken. A kiadványban egyszerre jelentek meg történeti eredmények, valamint kortárs kulturális vívmányok. Hofmannsthalnak az is célja volt a kötetekkel, hogy az osztrák értelmiség egységét demonstrálja, így a szerzőgárdába legkülönbözőbb politikai meggyőződésű szerzőket hívott, akiknek, hogy elkerülje a konfliktusokat, még a tudományos szempontból kifogásolható írásokat is megbocsátotta.¹¹⁹

Hofmannsthal, aki mélyen tisztelte az arisztokráciát, amit Ausztria történelme letéteményesének látott, Christiane Thun-Salmmal is jó kapcsolatot ápolt. Mindazonáltal bizonyára érezte a darab esztétikai hibáit, ezért átdolgozását javasolta oly módon, hogy nagyobb drámai hatást lehessen vele elérni. *A császár álma* komoly hatást gyakorolt Hofmannsthal *A rózsalovag* című, Richard Strauss számára készített librettójára, amelyen ekkoriban dolgozott.¹²⁰ A mű, amely a két alkotó évtizedeken át tartó együttműködésének legsikeresebb darabja, voltaképpen ugyanúgy Ausztria történelmét és kultúráját ünnepelte, mint a jubileumi színdarab, ám jóval kifinomultabb eszközökkel és esztétikai megoldásokkal. Hofmannsthal nem túl szerény ambíciója egyenesen az volt, hogy Strauss-szal *A nürnbergi mesterdalnokok*hoz fogható művet alkossanak, párhuzamot vont Wagner 1500-as évekbeli Nürnbergje és az 1750-es évek Bécse között. Úgy akarta, hogy *A rózsalovag* hasonlóképpen legyen része az osztrák nemzeti képzeletnek, mint a Mesterdalnokok a németének.¹²¹

117 Unowsky, 2005. 145.

118 Unowsky, 2005. 146.

119 Beniston, 1998. 163–164. Hofmannsthal háború alatti, osztrák patrióta szellemben kifejtett munkásságáról még: Csáky, 2019. 312–314.; Fellner, 2002. 150.

120 Lindstörn, 2008. 128–129.

121 Le Rider, 1995. 213.

Az opera Mária Terézia korában játszódik, amire számtalan utalás történik a darab során. *A rózsalovag* voltaképpen a dualista korszak Mária Terézia-kultuszába illeszkedik – bár Hofmannsthal nem olyan explicit módon idealizálja az uralkodónőt, mint a háború alatt megjelent írásaiban. A főhősnőt, az idősödő arisztokratát Mária Teréziának nevezte el, akinek kultusza nagyjából az 1850-es évek közepén kezdődött. A katolikus egyházzal kötött 1855-ös konkordátum körüli botrányok irányították rá a figyelmet a 18. századi uralkodónőre, akiben azt a „bölcs anyát” kezdték látni, aki hasonló konfliktusokat képes volt – legalábbis a korabeli felfogás szerint – tekintélyével kibékíteni. Már 1855-ben Adam Wolf *Österreich unter Maria Theresia* című munkájában megalkotta Mária Terézia nagyban idealizált képét.¹²²

A korszak legjelentősebb kutatója Alfred von Arneth volt, akinek nagyszabású Mária Terézia-életrajza hosszú évtizedekig meghatározta a korszakról alkotott elképzeléseket. Nem véletlen, hogy a fentebb már többször is elkötelezett és aktív birodalmi patriótaként megidézett Arneth épp ezt a személyiséget és korszakot választotta hatalmas életműve tárgyául. Arneth részt vett a Ringstrassén emelt Mária Terézia-szobor megtervezését irányító bizottságban,¹²³ életrajzi munkáját pedig ennek párjával, a kőnél maradóbb emlékműnek szánta.¹²⁴ Mária Terézia kultusza maga is egyfajta párhuzamakció volt. Arneth tudatosan állította szembe a porosz Frigyes-kultusszal az uralkodónő alakját, aki hőiesen ellenállt az osztrák örökösödési, majd a hétéves háborúban, magánéletében pedig a 19. századi családideál szerinti gondos anyának ábrázolta.¹²⁵ Franz Grillparzer már Arneth előtt az osztrák és a porosz karakter eltérésének lényegét a Nagy Frigyes és Mária Terézia közötti különbségben látta.¹²⁶ Az uralkodónő mindemellett a dualista berendezkedés alapjait is legitimálni tudta: Csehország és az örökös tartományok minél teljesebb központosításra törekvő kormányzását éppúgy, mint Magyarország különleges helyzetét, történeti jogainak tiszteletben tartását. A korabeli tankönyvekben mindezért uralkodása kiemelt hangsúlyt kapott.¹²⁷ Nem mellesleg pedig olyan jelentős osztrák uralkodó volt, aki a magyar történeti emlékezetben is pozitív elbírálásban részesült. Mária Terézia kitüntetett helye az osztrák történeti tudatban jóval túlélte a Monarchiát: egy 1987-es felmérés szerint az 1914-et megelőző periódusokat általános homály fedi, ami alól csak Mária Terézia kora jelent kivételt.¹²⁸

A rózsalovag alaptörténete igen egyszerű. Egy idősödő arisztokrata asszony, Marie Thérèse (aki egyébként legfeljebb csak harmincéves) tizenéves szeretője, Octavian beleszeret egy fiatal és gazdag bécsi polgárlányba, Sophie-ba, aki egy idősebb arisztokrata, Ochs báró jegyese. Ochs lekezelően viselkedik Sophie-val, mintha a tulajdona lenne, ez azonban nem tántorítja el a házasság tervétől az apát, akinek legfőbb célja az arisztokráciába bejutni. Octavian azonban közbelép: a da-

122 Wandruszka, 1982. 20.

123 Arneth, 1893. 346.

124 Wandruszka, 1982. 21.

125 Wandruszka, 1982. 23.

126 Kirchhoff, 2001. 30.

127 Wandruszka, 1982. 24.

128 Bruckmüller, 2003. 79.

rab további része azzal a csellel foglalkozik, amellyel az ifjú arisztokrata neveltségesé teszi Ochsot, az opera legvégén pedig Marie Thérèse lesz az, aki elsimítja a dolgokat, így a két fiatal egymásé lehet, Ochs pedig hoppon marad.

Mindazonáltal – és ebben rejlik Hofmannsthal és Strauss művészi remeklése – az egyszerű történet szorosabb olvasata egész sor utalást tartalmaz Ausztria bizonyos kulturális és társadalmi jelenségeire. Marie Thérèse, illetve Ochs magatartása értelmezhető úgy is, mint az arisztokrácia helyes és helytelen reakciója a modernitás kihívásaira. Marie Thérèse viselkedése a régi rendszer jövőorientált válszát jelenti: képes a változásra, az adaptációra, a régi és az új összebékítésére. Ezzel szemben a báró megtagadja a társadalmi változások elfogadását, ragaszkodik az előjogaihoz, az új réteget, a polgárságot pedig csak lelketlenül próbálja kihasználni annak érdekében, hogy kiváltságait és életmódját konzerválni tudja a megváltozott feltételek mellett is. A társadalmi megújulás szimbóluma Marie Thérèse cselekedete, akinek révén a báró elbukik, és a haladó arisztokráciát megtestesítő Octavian, valamint a polgári réteget képviselő Sophie házassága lehetővé válik.¹²⁹

Mindemellett Marie Thérèse útja az operában értelmezhető a Habsburg-uralkodás fejlődéseként. A változó idő végül arra kényszerítette az uralkodót, hogy végre engedjen, és megváltoztassa a hatalmi szerkezetet az abszolutista regnálást alkotmányos berendezkedésre váltva fel, elkerülve a katasztrófát. „Az idő, énekel a *Marschalinn*, olyan különös dolog: míg az ember könnyelműen él, szinte semmi, ám aztán egyszerre semmi mást nem érez, csak őt.” Bár éjjelente felkel és leállítja az órákat, tisztában van vele, hogy az idő „Atyánk alkotása, aki minket is teremtett”, így nem szabad félni tőle. Pontosan tudja, hogy Octavian „még ma vagy talán holnap” elhagyja, ez ellen azonban nem lázad fel, mert aki a változást „nem viseli könnyű szívvel és nem enged neki könnyű kézzel”, azt „megbünteti az élet, és Isten sem lesz kegyelmes hozzá”.

Az, hogy Hofmannsthal a társadalom és a hatalmi rendszer modernizációjának súlyos kérdéseit egy szerelmi viszony keretében mutatja be, egyáltalán nem meglepő fejlemény. Egyrészt az ábrázolási technika megtalálható a szerzőpáros által nagyra becsült Wagnernél is: a *Lohengrin* Elzája ugyanis nem pusztán a nőiséget képviseli, hanem a népet, melyet a vátesz művész vezetni próbál a szabadság felé.¹³⁰ Másrészt pedig Hofmannsthal megoldása már önmagában tisztelgés az „osztrák karakter” előtt, amelynek részeként emlegették a kedélyességet, az érzékenységet és az életvidámságot.¹³¹ A *rózsalovag* rengetegszer utal az osztrák kultúrára, legszembeötlőbb a bécsi keringő többszöri felcsendülése, ami az író külön kérése volt, remek kivitelezése persze Strauss érdeme.¹³² Emellett önmagában a szövegek könyv kifinomult, többretegű nyelvezete is az osztrák kultúra komplexitását, hibriditását jeleníti meg.¹³³ Hofmannsthal a birodalom egyes nemzetiségeit is megjelenítette, igen gondos rangsorolásban. A magyarok előkelő helyre kerültek: Adam

129 Vö. Lindstörn, 2008. 131.

130 Vö. Schorske, 2004b. 116.

131 Kirchhoff, 2001. 30., 47.

132 Lindstörn, 2008. 132.

133 Csáky, 2019. 60–61.

Wandruszka szerint Octaviant egyenesen Esterházy Ferenc alakja inspirálta,¹³⁴ de ami mindenképpen egyértelmű a színpadképből: az opera talán leghíresebb jelenetében, az ezüstrózsa bemutatásakor a katonák magyar szabálykkal állnak díszőrséget, ami egyfajta egyenrangú partnerségre utal. Ezzel szemben csehországi akcentust akkor ír elő az Ochs megviccelésében részt vevő Anninának a szöveggönyv, amikor az a báró tömérdek törvénytelen gyerekének anyját játssza el. Horvátországról, ahol éppen Marie Thérèse férje vadászik, úgy beszélnek, mint egy varázslatos, egzotikus, veszélyes helyről. Horvátország a szláv világ varázsát és romantikáját képviseli, amely kontrasztban áll a civilizált osztrák kultúrával.¹³⁵ Az olasz énekes megjelenése, az egyetlen lírai tenor hang az operában, igazi színfoltot hoz a mű zenéjébe.

A mű fogadtatása mutatja, hogy a fentiek nem pusztán spekulációk, többen felismerték az opera sajátos osztrák karakterét. Az ekkorra már birodalmi patriotává „megtért” Heinrich Friedjung hosszan gratulált Hofmannsthalnak, ahogyan Josef Redlich is lelkesedett a *Vaterland* ünnepléséért, ami szerinte a darabból áradt.¹³⁶ Éles kontrasztot alkot ezzel, és a mű eredendően osztrák jellegét bizonyítja az északnémet születésű Thomas Mann reakciója, aki nem értette, hogy Hofmannsthal mulatságos limonádé történetéhez Strauss miért komponált wagneri nehézségű zenét: „Mégis miként viseli el azt, írta Mann Hofmannsthalnak, ahogyan Richard Strauss elnehezíti és elnyújtja az Ön művét, amely annyi könnyedséggel van tele? Négyórányi láрма egy kedves kis mókához!”¹³⁷

*

Röviden összegezve az identitásválság diskurzusainak fenti áttekintését, igazat kell adnunk Musil szkeptikus hozzáállásának, látva a lojalitással és önzonossággal kapcsolatos legalapvetőbb korabeli fogalmak divergálását és képlékenységét, több esetben a jelentésükre vonatkozó konszenzus teljes hiányát. Mindazonáltal a fenti összefoglalás olyan alapokra is rámutatott, amelyekre építve többen képesek voltak konceptualizálni az önálló osztrák közösséget, megkülönböztetve azt a németiség többi részétől, kijelölve egyedi történelmi hivatását – néha olyan remekművekbe foglalva mindezt, mint *A rózsalovag*. Ezek a víziók ugyanakkor egy-egy jelentős egyéniséghez köthetők, míg egész diszciplínákat ritkán voltak képesek dominálni – elég a fent idézett Joseph Helfertre gondolni, aki már az 1850-es évek elején megfogalmazta az „osztrák nemzeti történelem” programját, az osztrák-német történészek azonban nemhogy nem fogadták el nemzetfogalmát, de egyenesen a nacionalista világképnek megfelelően láttatták Ausztriát a – nyelvi-etnikai kritériumok alapján definiált – nemzetek birodalmának. Egy „osztrák történelem” koncepciójának megalkotásához pedig éppen az bizonyult döntő fontosságúnak, hogy a történészek elszakadjanak ettől a hagyományos világszemlélettől. Csáky Móric a kultúratudomány eredményeinek felhasználásával éppen a kulturális pluralitás-

134 Wandruszka, 1982. 22.

135 Lindstörn, 2008. 131.

136 Lindstörn, 2008. 132.

137 Idézi Le Rider, 1995. 212.

ban vélte felfedezni az osztrák történelem lényegét,¹³⁸ olyan értelmezési keretet dolgozva ki ezáltal, amelyen keresztül szemlélve a történelmi Ausztria többé már nem az az abnormalis gépezet, amelynek a 19. század végének nacionalistái látták, hanem olyan történelmi előkép, amely korunk kulturális jelenségeinek és problémáinak elgondolására tanít.¹³⁹

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Abdelal–Herrera– Johnston–McDermott

2009 Abdelal, Rawi – Herrera, Yoshiko M. – Johnston, Alastair Iain – McDermott, Rose: Identity as a Variable. In: *Measuring Identity: A Guide for Social Scientists*. Eds.: Abdelal, Rawi – Herrera, Yoshiko M. – Johnston, Alastair Iain – McDermott, Rose. Cambridge, 2009. 17–32.

Arneth

1893 Arneth, Alfred Ritter von: *Aus meinem Leben*. Bd. II. 1850–1890. Stuttgart, 1893.

Bahr

1911 Bahr, Hermann: *Austriaca*. Wien, 1911.

Bauer

1907 Bauer, Otto: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien, 1907.

Beller

2018 Beller, Steven: *The Habsburg Monarchy 1815–1918*. Cambridge, 2018.

Beniston

1998 Beniston, Judith: *Welttheater: Hofmannsthal, Richard von Kralik, and the Revival of Catholic Drama in Austria, 1890–1934*. London, 1998.

Bidermann

1867 Bidermann, Herman Ignaz: *Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee 1526–1804*. Innsbruck, 1867.

Bourdieu

1991 Bourdieu, Pierre: Identity and Representation. In: Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*. Cambridge (MA), 1991. 220–251.

Boyer

1981 Boyer, John W.: *Political Radicalism in Late Imperial Vienna: Origins of the Christian Social Movement 1848–1897*. Chicago, 1981.

1995 Boyer, John W.: *Culture and Political Crisis in Vienna: Christian Socialism in Power, 1897–1918*. Chicago, 1995.

Brubaker–Cooper

2000 Brubaker, Rogers – Cooper, Frederick: Beyond Identity. In: *Theory and Society*, 29. (2000) 1. sz. 1–47.

138 Csáky, 1999. Különösen 196–233.

139 Vö. Csáky, 2019. Különösen 319–350.

Bruckmüller

1995 Bruckmüller, Ernst: Österreichbegriff und Österreich-Bewusstsein in der Franzisko-Josephinischen Epoche. In: *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhunderts bis heute*. Hgg.: Plaschka, Richard G. – Stourzh, Gerald – Niederkorn, Jan Paul. Wien, 1995. 255–288.

2003 Bruckmüller, Ernst: *The Austrian Nation: Cultural Consciousness and Socio-Political Processes*. Riverside (CA), 2003.

Csáky

1999 Csáky Móric: *Az operett ideológiája és a bécsi modernség. Kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról*. Bp., 1999.

2019 Csáky, Moritz: *Das Gedächtnis Zentraleuropas. Kulturelle und literarische Projektionen auf eine Region*. Wien–Köln–Weimar, 2019.

Fellner

2002 Fellner, Fritz: Die Historiographie zur österreichisch-deutschen Problematik als Spiegel der nationalpolitischen Diskussion. In: Fellner, Fritz: *Geschichtsschreibung und nationale Identität. Probleme und Leistungen der österreichischen Geschichtswissenschaft*. Köln–Wien–Graz, 2002. 145–172.

Fichte

[1808] Fichte, Johann Gottlieb: Beszédek a német nemzethez. Hetedik beszéd. Valamely nép eredendőségének és németiségének még mélyebb megragadása. In: *Kellék. Filozófiai Folyóirat*, 25. sz. (2004) 129–142. <http://epa.oszk.hu/01100/01148/00020/pdf/fichte.pdf> (letöltés: 2022. március 11.).

Fischhof

1866 Fischhof, Adolf: *Ein Blick auf Oesterreichs Lage. Standschreiben an die Redaction des „Telegraf“*. Wien, 1866.

1869 Fischhof, Adolf: *Österreich und die Bürgschaften seines Bestandes*. Wien, 1869.

Fischhof–Unger

1861 Fischhof, Adolf – Unger, Joseph: *Zur Lösung der ungarischen Frage. Ein staats-rechtlicher Vorschlag*. Wien, 1861.

Friedjung

[1876] Friedjung, Heinrich: *Der Ausgleich mit Ungarn. Politische Studie über das Verhältniss Oesterreich zu Ungarn und Deutschland*. Leipzig, 1876.

Gángó

1999 Gángó Gábor: *Eötvös az emigrációban*. Debrecen, 1999.

Grillparzer

1878 Grillparzer, Franz: *Grillparzers sämtliche Werke in zehn Bänden*. 3. Ausgabe. Bd. I. Stuttgart, 1878.

Grimm

1987 Grimm, Gerald: *Die Schulreform Maria Theresias, 1747–1775. Das österreichische Gymnasium zwischen Standesschule und allgemeinbildender Lehranstalt im Spannungsfeld von Ordenschulwesen, thesianischem Reformabsolutismus und Aufklärungspädagogik*. Frankfurt am Main, 1987.

Haider

1998 Haider, Markus Erwin: *Im Streit um die österreichische Nation. Nationale Leitwörter in Österreich 1866–1938*. Wien–Köln–Weimar, 1998.

Hamann

1990 Hamann, Brigitte: *Rudolf. A trónörökös és a lázadó*. Bp., 1990.

Heer

1981 Heer, Friedrich: *Der Kampf um die österreichische Identität*. Wien–Köln–Graz, 1981.

Helfert

1853 Helfert, Joseph Alexander von: *Über Nationalgeschichte und den gegenwärtigen Stand ihrer Pflege in Österreich*. Prag, 1853.

1860 Helfert, Joseph Alexander Freiherr von: *Die österreichische Volksschule*. Prag, 1860.

Judson

1991 Judson, Pieter M.: "Whether Race or Conviction Should Be the Standard": National Identity and Liberal Politics in Nineteenth-Century Austria. In: *Austrian History Yearbook*, 22. (1991) 76–95. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0067237800019883>.

2005 Judson, Pieter M.: Constructing Nationalities in East Central Europe. Introduction. In: *Constructing Nationalities in East Central Europe*. Eds.: Judson, Pieter M. – Rozenblit, Marsha L. New York–Oxford, 2005. 1–18.

2016 Judson, Pieter M.: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge (MA)–London, 2016.

Kienzl

2014 Kienzl, Lisa: *Nation, Identität und Antisemitismus. Der deutschsprachige Raum der Donaumonarchie 1866 bis 1914*. Graz, 2014.

Kirchhoff

2001 Kirchhoff, Jörg: *Die deutschen in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Ihr Verhältnis zum Staat, zur deutschen Nation und ihr kollektives Selbstverständnis (1866/67–1918)*. Berlin, 2001.

Kořalka

1991 Kořalka, Jiří: *Tschechen im Habsburgerreich und in Europa. Sozialgeschichtliche Zusammenhänge der neuzeitlichen Nationsbildung und der Nationalitätenfrage in den böhmischen Ländern*. Wien, 1991.

2018 Kořalka, Jiří: Jan Hus und die Hussiten in den deutsch-tschechischen Beziehungen des 19. Jahrhunderts. In: Kořalka, Jiří: *Tschechen und Deutschland im langen 19. Jahrhundert. Studien zum gegenseitigen Verhältnis*. Dresden, 2018. 59–77.

Koselleck

2003 Koselleck, Reinhart: Fogalomtörténet és társadalomtörténet. In: Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Bp., 2003. 121–146.

Krasa-Florian

2007 Krasa-Florian, Selma: *Die Allegorie der Austria. Die Entstehung des Gesamtstaatsgedankens in der österreichisch-ungarischen Monarchie und die bildende Kunst*. Wien–Köln–Weimar, 2007.

[Kronprinz]

1888 Österreich-Ungarn und seine Allianzen. Offener Brief an S. M. Kaiser Franz Joseph I. von Julius Felix. [Paris, 1888] In: *Kronprinz Rudolf. ‚Majestät, ich warne Sie...‘ Geheime und private Schriften*. Hg.: Hamann, Brigitte. Wien–München, 1979. 191–227.

Le Rider

1995 Le Rider, Jacques: *Hugo von Hofmannsthal. Historicisme et modernité*. Paris, 1995.

Lindstörm

2008 Lindstörm, Fredrik: *Empire and Identity: Biographies of the Austrian State Problem in the Late Habsburg Empire*. West Lafayette, 2008.

Musil

1977 Musil, Robert: *A tulajdonságok nélküli ember*. Ford. Tandori Dezső. Bp., 1977.

Popovici

1906 Popovici, Aurel C.: *Die Vereinigten Staaten von Groß-Österreich. Politische Studien zur Lösung der nationalen Fragen und staatsrechtlichen Krise in Österreich-Ungarn*. Leipzig, 1906.

Rudolf

1886 Einleitung, von Seiner kaiserlichen Hoheit dem durchlauchtigsten Kronprinzen Erzherzog Rudolf. In: *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Wien, 1886. 5–18.

Schorske

2004a Schorske, Carl E.: Generationelle Spannungen und kultureller Wandel. In: Schorske, Carl E.: *Mit Geschichte denken. Übergänge in die Moderne*. Wien, 2004. 169–186.

2004b Schorske, Carl E.: Die Suche nach dem Gral: Wagner und Morris. In: Schorske, Carl E.: *Mit Geschichte denken. Übergänge in die Moderne*. Wien, 2004. 111–127.

Shedel

2001 Shedel, James: Fin de Siècle or Jahrhundertwende? The Question of an Austrian Sonderweg. In: *Rethinking Vienna 1900*. Ed.: Beller, Steven. New York, 2001. 80–104.

Somogyi

1976 Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Bp., 1976.

Steinberg

2000 Steinberg, Michael P.: *Austria as Theater and Ideology: The Meaning of the Salzburg Festival*. Ithaca–London, 2000.

Stourzh

1985 Stourzh, Gerald: *Die Gleichberchtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848–1849*. Wien, 1985.

2011 Stourzh, Gerald: Die dualistische Reichsstruktur, Österreichbegriff und Österreichbewusstsein. In: Stourzh, Gerald: *Der Umfang der österreichischen Geschichte. Ausgewählte Studien 1990–2010*. Köln–Graz–Wien, 2011. 105–124.

Szatmári

2000 Szatmári Péter: Az osztrák nemzet és nemzettudat kérdésének historiográfiája. In: *Válóság*, 43. (2000) 9. sz. 45–58.

Tarafás

2020 Tarafás Imre: Civilizáló gyarmat. A „civilizáció”, a „gyarmat” és a „barbár” a dualizmus kori magyar és birodalmi történeti összefoglalók diskurzusában. In: *Sic Itur ad Astra*, 2020. 71. sz. 57–75.

2021 Tarafás, Imre: Oesterreich ist eben Oesterreich. Politics and Community Histories in the Austro–Hungarian Empire. In: *Historical Studies on Central Europe*, 1. (2021) 2. sz. 166–205.

Tezner

1899 Tezner, Friedrich: *Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publicistik*. Wien, 1899.

Unowsky

2005 Unowsky, Daniel: Staging Habsburg Patriotism. Dynastic Loyalty and the 1898 Imperial Jubilee. In: *Constructing Nationalities in East Central Europe*. Eds.: Judson, Pieter M. – Rozenblit, Marsha L. New York–Oxford, 2005. 141–156.

Wandruszka

1982 Wandruszka, Adam: Die Historiographie der theresianisch-josefinischen Reformzeit. In: *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Texte aus 2. österreichisch-ungarischen Historikertreffens Wien 1980*. Hgg.: Drabek, Anna M. – Plaschka, Richard G. – Wandruszka, Adam. Wien, 1982. 14–27.

Wertheimer

1910 Wertheimer Ede: *Gróf Andrassy Gyula élete és kora*. I. köt. *Külügyminiszteri kinevezéséig*. Bp., 1910.

Whiteside

1975 Whiteside, Andrew G: *The Socialism of Fools: Georg Ritter von Schönerer and Austrian Pan-Germanism*. Berkeley, 1975.

IMRE TARAFÁS

“I WAS BORN A GERMAN, BUT AM I ONE STILL?”

DISCOURSES OF IDENTITY CRISIS IN “GERMAN AUSTRIA”, 1866–1914

When the dualist system was established in the Habsburg Empire, it was evident for the contemporaries that the new arrangement implied German supremacy in Cisleithania and Hungarian supremacy in Hungary. However, what it meant to be “German” in Cisleithania after 1866 was anything but clear, one of the most famous observers of this situation, Robert Musil considered the Austrian identity impossible. The aim of this article is to analyze some aspects of the contemporary “identity talk” about the Germans of Austria. First, the article discusses the issue from the point of view of history of concepts, analyzing the use of key notions related to identity. In the second part of the paper, some attempts are discussed which aimed at creating or reinforcing a particular “Austrian identity” such as the *Kronprinzenwerk* or *Der Rosenkavalier* by Hugo von Hofmannsthal and Richard Strauss. The paper concludes that even the most basic notions related to identity and loyalty had diverse meanings, whereas the considerable works which had the ambition of creating an Austrian identity had an impact on a rather limited number of people.

Az Egyesült Államok külpolitikájának történelmi áttekintése

Az Egyesült Államok, bár fiatal nemzet, nagyon hosszú utat tett meg a 19. századi izolacionista külpolitikától, míg a hidegháború utáni világrend meghatározó államává vált. Ahogy a 19. században a polgárháború és a belső *frontier* (Frederick Jackson Turner meghatározó fogalma) egyre nyugatabbra tolása jelentette a befelé figyelés fókuszát, úgy a század végére a *frontier* lezárulásával új korszak kezdődött. „Nem véletlen, hogy Turner nézetei olyan egymástól különböző politikusokra hatottak, mint Theodore Roosevelt és Woodrow Wilson. Az előbbi inkább a reálpolitikus oldaláról közelített a kérdéshez, míg az utóbbi az amerikai egyediséget emelte ki a fenti gondolatokból, és emelte azokat globális szintre. Wilson szerint a világot az amerikai eszmékátvétele – amerikanizálása – mentheti csak meg az erőegyensúly-politika önrontó zsákutcájából, és az Egyesült Államoknak, ha kell, erővel is terjesztenie kell a demokráciát az egész világon.”¹

Ennek jegyében a 20. század folyamán egyre nagyobb jelentőségre tett szert Amerika, és vált a hidegháború utáni egyetlen szuperhatalommá. A 21. század elején mindenki Amerikára figyel, az amerikai elnökválasztás az egyik legfontosabb nemzetközi esemény, az USA politikája alapvetően meghatározó a világ szinte bármely pontján. Akár az ókorban a Római Birodalom esetében:² az amerikai életérzés és kultúra, az angol nyelv használata jelenti – kis túlzással – a civilizált ember mércéjét, az USA katonai, gazdasági és politikai fölénye elvitathatatlan (bár mára kevésbé egyértelmű, mint volt közvetlenül a hidegháború lezárulása után, elsősorban Kína előretörése következtében). A világ többi része sorsát is rendkívüli mértékben befolyásolja, hogy a világ jelenlegi vezető állama miként látja magát, a világrendet és saját szerepét ebben a világban, milyen érdekek, értékek és prioritások alapján határozza meg külpolitikai stratégiáját.

Az amerikai külpolitika történetében mindig fontos tényező, hogy éppen milyen felfogás alakítja külkapcsolati magatartását, ugyanis az ingamozgás az egyes (liberális vs. konzervatív, esetleg idealista vs. realista) irányzatok között nagyban befolyásolja az USA cselekedeteit és külpolitikai aktivitását. Thomas Henriksen 2017-ben megjelent kötetében a fenti, sajátos ingamozgást ciklikusnak írja le, ami

* A szerző a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskolájának hallgatója (1093 Budapest, Fővám tér 8., esztella.varga@uni-corvinus.hu).

1 Magyarics, 2000. 76.

2 Brzezinski, 2017. 48–49.

rendszeresen megfigyelhető az amerikai történelemben a függetlenné válás óta. A közeledés és a távolodás (engagement–disengagement) időszakai egyfajta kifelé és befelé fordulás ellentéttel is leírhatók. A kifelé fordulás az amerikai érdekek érvényesítése végett erőteljes diplomáciát, gazdasági nyomásgyakorlást vagy akár katonai eszközök bevetését is jelenti, míg a befelé fordulás idején inkább a belső folyamatokra koncentrálnak, és leginkább rutinszerű gazdasági és politikai interakciókat folytatnak.³ Henriksen az amerikai történelem és politikátörténet két nagy teoretikusa, Arthur R. Schlesinger Jr. és Frank L. Klingberg elméleteit felhasználva mutatja be a ciklusokat az elemzésében, így jelen tanulmány is ezen, illetve további, a témában releváns szakirodalmi alapok áttekintésével indul.

Schlesinger elsősorban az amerikaiak belső folyamataira, belpolitikai ciklusaira koncentrálna állítja fel elméletét. Harmincéves ciklusokra bontja az amerikai történelmet, amit az apja által alkotott elméletre alapoz, azt továbbfejlesztve. Az idősebb Schlesinger 11 ciklusra osztotta fel az amerikai belpolitika ciklikus ingamozgását, az inga pedig a konzervativizmus és a liberalizmus között leng.⁴ David Resnick és Norman C. Thomas ezt úgy írják le, hogy a nemzeti fókusz a közösségi cél és a személyes érdekek mentén ingadozik, az előbbi jelenti a hangsúlyos demokráciát, idealizmust, kormányzati lépéseket, újraelosztási politikát, reformfolyamatokat. Ezzel ellentétben a konzervatív periódust a személyes érdekek határozzák meg, az emberek befelé fordulnak, a materializmus, a privatizáció válik meghatározóvá. A ciklusoknak az ellentmondásokból eredő kifulladásra hozza el az újabb újraindulást, az inga újabb lendülését.⁵

Schlesinger a 30 éves ciklusokat a 20. század meghatározó hatású elnökségein keresztül írja le, rámutatva arra, hogy az Egyesült Államok születésekor a ciklusok némileg rövidebbek voltak, körülbelül 16 és fél éves ingadozást tapasztalhatunk, azonban a 20. században 30 évre nőtt egy időszak. Spirális mozgás figyelhető meg a ciklusok között: a liberális reformok általában tartósak, azaz a konzervatív visszalendülés nem törli el őket, így nem ugyanoda tér vissza az inga, hanem magasabb szintre.⁶ A 20. századi ciklusok az 1900-as, az 1930-as és az 1960-as évek liberalizmusa, illetve az 1920-as, az 1950-es és az 1980-as évek kiugró konzervativizmusa között mozognak.⁷

Brian M. Pollins és Randall L. Schweller kiemelik, hogy Schlesingerék elméletén kívül számos cikluselmélet született az amerikai belpolitikai periódusok leírására, példaként a közösségi vélemény és intézményi válasz elgondolást (James A. Stimson, Michael B. MacKuen és Robert S. Erikson 1995-ös elmélete), vagy Benjamin R. Barber 1980-as békeltető és harcos politikájára vonatkozó gondolatait hozzák fel.⁸

3 Henriksen, 2017. 2–8.

4 Schlesinger, 1999. 23.

5 Resnick–Thomas, 1990. 8.

6 Schlesinger, 1999. 23.

7 Resnick–Thomas, 1990. 8.

8 Pollins–Schweller, 1999. 433.

Nemcsak belpolitikai ciklusokra vonatkozóan születtek elméleti megközelítések, de az Egyesült Államok külpolitikai magatartásában is hasonló periodikusságot fedeztek fel a gondolkodók. Samuel P. Huntington 1983-ban, illetve Macdonald 1992-ben is az USA kül- és biztonságpolitikai ciklikusságáról beszél, de Klingberg az 1950-es évek elején kidolgozta már saját elméletét (mely Schlesinger munkájával rokon, csak a belpolitika helyett a külpolitikára koncentrálna). Klingberg a ciklusokat hangulatként („mood”) írja le, kifejezve azt, hogy például a második világháború alatt tapasztalható amerikai nyitás egyértelműen a nemzeti érzelmek kifejeződése is, hiszen nemzeti hajlandóság nélkül nem lett volna megvalósítható, főként a korábbi évtizedek izolacionizmusa után. Klingberg ezt introvertált és extrovertált magatartásként kategorizálja, kiemelve, hogy az extrovertált időszakban a nemzeti hangulat befolyással van más nemzetekre, pozitív nyomást (gazdasági, politikai, katonai) tud és hajlandó kifejteni a határain kívül is. Egészen az Egyesült Államok születésétől vezeti le a ciklusokat munkájában, kiemelve, hogy minden korszakban volt egy domináns hangulat (introvertált vagy extrovertált), ami korszakonként legalább húsz évig meghatározta a külpolitikát.⁹ A teljes ciklusok így körülbelül 50 éves időintervallumot ölelnek fel, amiből 27 év extrovertált és körülbelül 20 év introvertált hangulatú.¹⁰

Klingberg egyetért azzal, hogy az egymást követő ciklusok spirális mozgásban vannak, azaz egyre magasabb szintre jutnak egy-egy periódus végeztével. Az extrovertált periódust mindig egy belső konszolidációs időszak követi, mielőtt a külső problémák ismét meghatározóvá válnak. Ezért tudja az USA megőrizni saját belső erejét. Fontos kiemelni, hogy – már csak a ciklusok eltérő hosszából adódóan is – a fent említett liberális–konzervatív, illetve a külpolitikát leíró introvertált–extrovertált ciklusok időben nem mindig esnek egybe.¹¹ Mivel a belső folyamatoktól és az elnökségi ciklusoktól elválaszthatatlan Klingberg elemzése is, ezért a két szemlélet együttes figyelembevételével tekintjük át az alábbiakban az amerikai külpolitika történetét.

Az amerikai külpolitika korszakait elemzésünk szempontjából legjobban talán az alábbi felsorolással írhatjuk le, melynek fókuszában a liberális–konzervatív (illetve az idealista–realista) és az introvertált–extrovertált megközelítés ellentétpárjai állnak:

- George Washington: nem kellene tartós szövetségek (az izolacionizmus alapjai) – introvertált
- Thomas Jefferson: liberális megközelítés – extrovertált
- Theodore Roosevelt: az erőegyensúly elfogadása, benne az USA szerepének növelésére törekvés – realista megközelítés – extrovertált
- Woodrow Wilson: liberális internacionalizmus, nemzetközi intézmények létrehívása

⁹ Klingberg, 1952. 239–240.

¹⁰ Pollins–Schweller, 1999. 433–434.

¹¹ Klingberg, 1970. 506–508.

- Franklin D. Roosevelt: az izolacionizmus felszámolása, Pax Americana – introvertált
- A hidegháború időszaka: elsődleges nemzetbiztonsági érdek a Szovjetunió feltartóztatása – realista megközelítés – 1966–1967-ig extrovertált, utána introvertált
- George H. W. Bush: a kulcsrégiókra fókuszáló, konzervatív megközelítés – extrovertált
- Bill Clinton: visszatérés a wilsoni elvekhez, liberális hegemonia
- George W. Bush: liberális hegemonia, neokonzervatív, unilaterális megközelítéssel
- Barack Obama: liberális hegemonia, liberális birodalmi megközelítés
- Donald Trump: a liberális hegemonia kritikája, nacionalista külpolitikai elemek – introvertált

A 19. századtól az első világháború végéig

A külkapcsolatok intézményesített formája, a külügyi államapparátus csak nagyon lassan alakult ki a fiatal amerikai államban, kezdetben igen csekély jelentőséggel és legfőképpen az elnök személyes irányítása alatt. Az 18. század végén függetlenné vált Amerikai Egyesült Államok Kongresszusa 1781-ben hozta létre a „külügyi titkárságot” (Department of Foreign Affairs), egy eleinte szinte teljesen súlytalan hivatalt, a titkár mellett négy hivatalnokkal. 1789-ben jött létre a mai külügyminisztérium (State Department) elődje, amely közvetlenül az elnök irányítása alá tartozott, alkalmazottjainak száma 1820-ban is csupán 14 fő volt. 1830-ban csak 38 külképviselettel rendelkezett az USA: mivel eleinte az amerikaiak nem tartották a köztársasági eszméhez illőnek, csak 1890-től kezdtek el nagykövetségeket létesíteni. A kezdeti időkben elsősorban Európára figyeltek, a brit és a francia törekvések jelentették a külpolitika fókuszát, azonban a második ciklusa végén, 1796 szeptemberében az elnökségről leköszönő George Washington búcsúüzenetében felhívta arra a figyelmet, hogy az USA-nak kizárólag átmeneti szövetségeket kell kötnie, különleges alkalmakkor, azaz az elnök elvetette a tartós, hosszú ideig tartó szövetségek kötését. Ez a gondolat meghatározta a következő több mint egy évszázad amerikai külpolitikáját, és lefektette az amerikai és az európai érdekszférák szétválasztását, valamint az izolacionizmus alapjait. Érdemes megjegyezni, hogy Thomas Jefferson, aki 1790-től vezette a State Departmentet, és 1801-től két cikluson keresztül elnök volt, inkább a külpolitika liberális hagyományait követte, azaz nézete szerint az erkölcsnek kell vezetnie a külpolitikát.¹²

Henry Kissinger már az „alapító atyák” megnyilvánulásai kapcsán kijelenti, hogy az amerikai állam érdekeinek megfelelően viszonyultak az európai hatalmakhoz és az ott fennálló hatalmi egyensúlyhoz, ideiglenes szövetségeket alakítottak ki, kihasználva Amerika komparatív előnyeit, a két óceán által biztosított földrajzi távol-

¹² Magyarics, 2000. 15–25.

ságot és biztonságot. Az 1823-ban megfogalmazott Monroe-elv kimondja, hogy minden gyarmatosító törekvést igyekeznek távol tartani a nyugati féltekétől, ami jelzi azt is, hogy az USA nagyhatalommá vált, és érvényesíteni akarja az érdekeit (még akkor is, ha katonailag ezt nem tudta volna az adott időpillanatban biztosítani). Theodore Roosevelt még messzebbre ment, és külpolitikai felfogása egy ambiciózus vízióval bővítette a Monroe-elvet: nemcsak elutasította a külföldi intervenciókat, de kijelentette, hogy csak az Egyesült Államoknak van egyfajta „elővételi joga” a teljes kontinensre. A nemzetközi színtéren átfogalmazta Amerikai szerepét: geopolitikai alapokra helyezte. Az Egyesült Államokat potenciálisan a legerősebb nagyhatalomnak nevezte és Anglia 19. századi szerepét szánta neki: az egyensúly és a tengeri jelenlét révén fenntartva a békét ellensúlyozza azokat a nagyhatalmakat, amelyek azt felborítanák (például a Csendes-óceán térségében).¹³

George Kennan az *American Diplomacy* című munkájában megjegyzi, hogy az amerikaiak a 19. század végére már hozzászoktak a biztonsághoz, a brit flotta és a brit kontinentális diplomácia védelméhez. Ezért azt hitték, hogy ez a biztonság és védelem annak köszönhető, hogy az amerikaiak nem avatkoznak az Óvilág ügyeibe.¹⁴ A spanyol-amerikai háború 1898-ban fordulatot hozott az amerikai külpolitikai gyakorlatban: az Egyesült Államok addig elítélte az európai hatalmak gyarmatszerző gyakorlatát, a háború következményeként azonban maga is gyarmatokhoz jutott (bár Kuba független maradt, amerikai protektorátussá vált). Abban, hogy az Egyesült Államok beavatkozott a kubai függetlenedési törekvésekbe egy európai hatalommal szemben, elsősorban az amerikaiak Latin-Amerika iránti érdeklődése figyelhető meg, illetve az az alapvető amerikai nemzetbiztonsági érdek, hogy a kontinensen az európai hatalmak ne hozzanak létre katonai bázist. Ez a törekvés később gazdasági vetületet is kapott, és az USA gazdasági érdekeinek védelmével is kibővült.¹⁵ Michael Dunne ezt a külpolitikai aktivitást úgy határozta meg, hogy az amerikai külpolitikával foglalkozó történészek számára a 20. század a spanyol-amerikai háborúval kezdődött, és egyfajta amerikai imperializmusként jelenhet meg az amerikai érdekek tengeren átnyúló érvényesítése.¹⁶

A republikánus William McKinley elnök meggyilkolása (1900) után alelnöke, Theodor Roosevelt került hatalomra, aki pragmatikus politikát folytatva, regionális viszonylatban, korlátozott külpolitikai célokat tűzött ki, és általában sikereket ért el. Utódja, Woodrow Wilson egészen más megközelítésben látta Amerika szerepét a világban, és az első világháborúba belépő nagyhatalom alapvetően Amerika történelmi morális küldetése tudatában (hogy egyfajta isteni gondviselés által kiválasztott nemzetként feladata a béke, a szabadság és az emberi jogok tiszteletben tartását biztosítani) és a morális egyetemesség zászlaja alatt alakította át a világrendet. A korábbi európai hatalmi egyensúlyi elveket elvetve, az új világrend a nemzetközi béke új koncepcióján nyugodott, ami elsősorban az amerikai elképzelések érvényesülését jelentette, illetve azoknak az egész világra való alkalmazását. Az új

13 Kissinger, 2020. 246–258.

14 Kennan, 2012. 34.

15 Magyarics, 2000. 92–93.

16 Dunne, 2000. 27.

világrendben a demokrácia terjedése egyenes következménye az önrendelkezési elv alkalmazásának, és az etnikai és nyelvi egység alapján minden nemzetnek saját állammal kell rendelkeznie. A wilsoni elvek (nemzetek önrendelkezése, a titkos diplomácia megszüntetése, a gyarmati kérdés rendezése, a tengeri hajózás szabadsága stb.) érvényesüléséhez nemzetközi intézményeket hoztak létre, közülük a legfontosabbat, a Népszövetséget. Bár maga a szervezet nem volt hosszú életű, jelentősége abban rejlik, hogy általa létrejött a kollektív biztonság koncepciója.¹⁷

Ez a bizonyos globális program a liberális internacionalizmus volt, amelynek nemzetközi intézményi kerete a Nemzetek Szövetsége volt, ami arra volt hivatott, hogy elejét vegye a fegyveres konfliktusoknak a világban. A terv kudarcba fulladt, maga az Egyesült Államok soha nem is lépett be a szervezet tagjai közé, és az amerikai társadalomban is kialakult a nagy háború után egyfajta nosztalgia a háború előtti idők izolacionizmusa iránt. Erőteljesebbé váltak a belpolitikai problémák is az 1920-as években (alkoholtilalom, szervezett bűnözés, kvótatörvények, Ku-Klux-Klan). Ezzel párhuzamosan jelentősen növekedett a gazdaság, megkezdődött a fogyasztói társadalom kialakulása (Henry Ford), viszont a tőzsde felügyelet és korlátozás nélkül szárnyalt, ami előrevetítette az 1929-es összeomlást. A következő évtized főként ennek jegyében telt: Franklin D. Rooseveltnél és a New Deal jelentette a megoldást a világválságból való kilábalásra belpolitikai téren, míg a külpolitikában az 1930-as években a világban zajló folyamatok egyre erősítették az amerikaiakban az elzárkózás politikájának szükségességét. Magyarics Tamás megjegyzi, hogy az 1938-ban megkötött müncheni egyezményt nemcsak a londoni nagykövet, Joseph P. Kennedy, de maga Roosevelt is helyeselte.¹⁸ Kissinger hasonlóan vélekedve kifejti: az első világháborúban győztes hatalmaknak a versailles-i béke igazságtalansága felett érzett büntudata nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a müncheni megállapodást elismeréssel fogadták, mivel a tartós békét remélték elérni általa.¹⁹ „A második világháború után az Egyesült Államokban a »müncheni szindróma« – az a törekvés, hogy az agresszor hódítási étvágyát valamilyen módon ki kell elégíteni – beépült az amerikai külpolitikai gondolkodásba, s hivatalosan – nehogy ez megismétlődjön – Washington kétszer is részben emiatt lépett fel az iraki diktátor, Szaddám Huszein ellen 1991-ben és 2003-ban.”²⁰

Az amerikai külpolitika éles fordulatot vett 1940 után: a korábban introvertált hangulat (New Deal, gazdasági talpra állás) fokozatosan vált extrovertálttá, amiben Rooseveltnél elnök is meghatározó szerepet játszott. Le kellett ugyanis bontani a belpolitika, a társadalom izolacionizmusát ahhoz, hogy az Egyesült Államok belépjen a második világháborúba.

¹⁷ Kissinger, 2020. 263–270.

¹⁸ Magyarics, 2008. 14–55.

¹⁹ Kissinger, 2008. 311–312.

²⁰ Magyarics, 2008. 55.

A második világháborútól a hidegháború kezdetéig

Kissinger kiemeli, hogy a 19. századi brit és a 20. századi amerikai izolacionizmus közötti alapvető különbséget a hatalmi egyensúly elutasításában kell keresni: Amerika soha nem ismerte el sem az európai típusú diplomáciát, sem a szintén európai típusú hatalmi egyensúly módszerét.²¹ A 19. században a brit tengeri és gazdasági fölénynek köszönhetően Pax Britannica uralkodott a világban, aminek az első világháború vetett véget, ahogy Nagy-Britannia nagyhatalmiságának is. Az 1919–1939 közötti évek egyfajta átmeneti időszakként értékelhetők, míg a második világháború után az Egyesült Államok hegemoniája következett be, és a Pax Britannica helyét a Pax Americana vette át. Eszközéül főként az amerikai haditengerészet szolgált, de nagyban támaszkodott a nemzetközi intézményekre és az amerikai diplomáciára, valamint gazdasági befolyásra is (például: Marshall-segély, Truman-doktrína, NATO, ENSZ).²²

Roosevelt „négy csendőr” elve a második világháború utáni rendezés folyamán meghaladottá vált, és sem a potsdami, sem a külügyminiszeri konferenciák nem hoztak eredményt. A Szovjetunió egyre nagyobb befolyásra tett szert Kelet-Európában, amire Truman a „kemény kéz politikájával” válaszolt. A George Kennantól, a moszkvai amerikai nagykövetség diplomatájától származó „hosszú távirat” alapjainban változtatta meg az amerikai látásmódot, és nyilvánvalóvá tette az amerikai és a szovjet célok, illetve gondolkodásmód kibékíthetetlenségét. 1947. március 12-én tette közzé Truman elnök a doktrínáját, ami – Kissinger megfogalmazása szerint – a szovjet *Realpolitik* végét jelentette.²³ Magyarics leírja, hogy a két világháború és a hidegháború is beleillett a realista külpolitikai szemléletbe: a kemény hatalmi érdekeket az erkölcsi fölényvel kötötték össze, azaz jó háborút vívtak, az ellenséget démonizálva, és az értékek és érdekek találkozását hangoztatva.²⁴ Ugyanerre a gondolatra reflektálva kijelenthető, hogy a második világháború utáni amerikai politikai gondolkodást két axióma jellemezte a Szovjetunióval kapcsolatban: a Jalta- és a Riga-axióma. Előbbi szerint a Szovjetunió egyike a nagyhatalmaknak, utóbbi szerint olyan terjeszkedő totalitárius rezsim, mint a náci Németország volt. A hidegháború évtizedeit egyértelműen a Riga-axióma uralta, míg az 1944–1947 közötti időszakban inkább a Jalta-axióma volt meghatározó.²⁵

21 Uo. 359.

22 Barlas-Yılmaz, 2016. 449–451.

23 Kissinger, 2008. 431–438.

24 Magyarics, 2008. 56.

25 Lee, 2015. 295.

A hidegháború ideje

Magyarics Tamás a hidegháború ideje alatti külpolitikát évtizedes szakaszokra osztja, amelyekben az a közös vonás, hogy az Egyesült Államok elsődleges nemzetbiztonsági érdeke minden időszakban a Szovjetunió feltartóztatása és internacionalista külpolitika folytatása a világban.

- 1950-es évek: Dwight Eisenhower elnök és Dulles külügyminiszter – republikánus éra
- 1960-as évek: John F. Kennedy és Lyndon B. Johnson és tanácsadói, például Robert McNamara védelmi miniszter – demokrata kormányzás
- 1970-es évek: Richard Nixon és Henry Kissinger külügyminiszter – republikánus időszak, a *Realpolitik* dominanciája
- Jimmy Carter és Ronald Reagan – ideológiai alapú adminisztráció²⁶

Kissinger rámutat, hogy a második világháború utáni időszakban, 1945–1948 között a Szovjetunió kialakította érdekszféráját a kelet-európai államokra kiterjesztve, 1949–1956 között erre a nyugati reakció az NSZK létrehozása, a NATO megalapítása és az európai integrációs folyamat megindítása volt.²⁷ A NATO-szövetségesek számára az amerikai stratégiai nukleáris fegyverek jelentette fenyegetés páratlan haszonnal járt mindaddig, amíg hitelesnek tűnt, hogy az USA kész ezen fegyverek azonnali bevetésére (1950–1960-as évek).²⁸

Több kritika is érte a republikánusok, főként John Foster Dulles, Eisenhower későbbi külügyminisztere részéről Truman elnök (és Kennan) kezdetben passzívabb feltartóztatási politikáját, ami idővel egyre konfrontatívabb irányba mozdult el, és a sikeres szovjet atombomba-kísérlet (1949) még inkább aláhúzta a feltartóztatás fontosságát. Az Egyesült Államok számára továbbra is érvényben volt az a globális stratégiai alapvetés, amely szerint Eurázsia nem kerülhet egyetlen hatalom uralma alá. Az Eisenhower idején gyakorolt „tömeges elrettentés” doktrínája következtében az amerikai külpolitika rugalmatlanná vált, és zéró összegű játékként tekintett a szovjetekkel való viszonyra, ahogy a nemzeti kommunisták létezését sem fogadta el, és egyetlen monolitikus rendszerként értelmezte a kommunizmust.²⁹ A szovjetek 1957. október 4-én fellőtték a Szputnyik mesterséges holdat, ami sokként hatott az amerikaiakra, és elindította az 1975-ös közös szovjet–amerikai Szozuz–Apolló programig tartó űrversenyt a két hatalom között.

Kennedy elnökségére rányomta bélyegét az 1961-es disznó-öbölbeli, presztízsveszteséggel járó akció, illetve a kubai rakétaválság kipattanása. Ez utóbbi megszilárdította Kennedy tekintélyét, és újra közelebbi kapcsolat kialakítását tette lehetővé a kissé távolodó szövetségeseivel (például De Gaulle gratulációja).³⁰

²⁶ Magyarics, 2000. 259.

²⁷ Kissinger, 2008. 587.

²⁸ Sandler–Shimizu, 2014. 44.

²⁹ Magyarics, 2000. 250–253.

³⁰ Uo. 262.

A kubai rakétaválság kapcsán, Kennedy és Hruscsov válságkezelését illetően érdemes megjegyezni, a nemzetközi politikában is hatalmas jelentősége van annak, hogy mennyire empatikusan fordulnak egymás felé a felek. Ez nem feltétlenül az egyetértést jelenti, inkább a „tükörkép”-hatást segít elkerülni, azaz azt az általános emberi hajlamot, ami által feltételezzük, hogy mások osztják a percepciókat, értékeinket, ár-érték kalkulációkat. Nemzetbiztonsági szempontból ez a téves előfeltevés olyan stratégiai hibákhoz és katasztrófákhoz vezethet, mint Pearl Harbor, a koreai vagy a vietnami háború. A kubai rakétaválság során viszont Kennedy és Hruscsov képesek voltak a nagyon is éles konfliktushelyzetben egymás szemszögéből tekinteni a kérdésre (illetve rendelkeztek annyi ismerettel a másik félről, hogy felmérjék egymás belpolitikai kötelezettségeit), és elérték a kölcsönösen elfogadható megoldást.³¹ A Kennedy örökébe lépő Johnson a folytonosságot igyekezett hangsúlyozni. Elnöksége alatt a vietnami háború és az egyre jelentősebb amerikai beavatkozás volt a leginkább meghatározó, és az adminisztráció katonai vezetői az 1960-as évek végén is úgy hitték, az Egyesült Államok megnyerheti az egyre jobban elhúzódó háborút.³² Végül Nixonra hárult a vietnami háború lezárásának feladata.

Kissinger kifejti, hogy Nixon (ahogy korábban Theodore Roosevelt) hitt abban, hogy a hatalmi erőegyensúly stabilitást eredményez, és ehhez Amerika erős jelenléte is szükségszerű a világban. Nixon elnöksége alatt eljött az ideje az addig folytatott amerikai külpolitika felülvizsgálatának, mivel a kizárólagos amerikai egyeduralom megszűnőben volt a világban (jelei: nukleáris és gazdasági kihívók, vietnami kivonulás).³³ Így egy realista, hatalmi egyensúlyra épülő megközelítés vált uralkodóvá az amerikai külpolitikai törekvésekben: a világot többé már nem kétpólusú, zéró összegű játékkal leírható terepnek tartották,³⁴ és Kínával a diplomáciai kapcsolatok felvétele is ennek az erőfeszítésnek volt a jele (a diplomáciai viszony a kulturális forradalom alatt megszűnt).

Jimmy Carter már a beiktatási beszédében jelezte, hogy szakít elődje politikájával, és az emberi jogok kerülnek külpolitikája középpontjába, és az idealista, értékelvű hagyományokat szándékozik követni. Legfőképpen a közel-keleti rendezéssel kapcsolatos erőfeszítései és a Camp David-i találkozó fémjelezte elnökségét, azonban jelentős kudarcot szenvedett el az 1979-es iráni forradalom és a túszejtés következtében. A Carter-adminisztráció közel-keleti külpolitikai lépéseinek hatására az is egyértelművé vált, hogy a Közel-Keleten nem képzelhető el jelentős, tartós változás az Egyesült Államok szerepvállalása nélkül.³⁵ A Camp David-i egyezmény olyannyira nagy hatással volt az Egyesült Államok közel-keleti politikájára, hogy jelentős gazdasági és politikai erőforrásokat mozgósított, hogy megvalósítsa azt.³⁶ Carter elnökségének vége egyben az amerikai külpolitikai hangulat változásának ideje is volt, a vietnami beavatkozás után erőteljesen megjelenő introvertált hangu-

31 Keller–Yang, 2009. 171–172.

32 Magyarics, 2000. 310–320.

33 Kissinger, 2008. 701–703.

34 Magyarics, 2008. 146.

35 Uo. 163–167.

36 Clementi–Dian–Pisciotta, 2018. 214.

lat az iráni forradalom és Carter leköszönésének idején kezdett megváltozni, majd az extrovertált hangulat Bush elnöksége idejére vált dominánssá.³⁷

A republikánus Ronald Reagan bírálta elődjét az Egyesült Államok védelmi képességeinek elhanyagolása miatt, és bejelentette, hogy kidolgoznak egy stratégiai védelmi kezdeményezést (Strategic Defence Initiative, SDI), ami csillagháborús tervként vonult be a történelembe. Reagan agresszív kommunistaellenes politikája és a rakétabiztonság bejelentésének következtében felgyorsult fegyverkezési verseny a Szovjetunió gazdasági és politikai összeomlását hozta el, és véget vetett a hidegháborús vetélkedésnek.³⁸ Henriksen kiemeli azt is, hogy Reagan visszafogottabb volt az amerikai haderő direkt bevetésével kapcsolatban, mint ahogy azt sokszor erőteljesebb hangvételű nyilatkozatai sugallták.³⁹ Reagan elnökségét Kissinger úgy jellemzi: korszakának megfelelően harcias volt a hozzáállása, ami korábban túlságosan is konfrontatív, később pedig túlságosan egyoldalú lett volna. Ezzel együtt megjegyzi, hogy kormányzása inkább az alkony vagy naplemente, semmint egy új hajnal; és a posztbipoláris világban újabb, jelentős ideológiai kihívás egyelőre még nem érkezett Amerika számára.⁴⁰

A hidegháború után

A Reagant követő George H. W. Bush, illetve az őt váltó demokrata Bill Clinton is wilsoni elvek szerint, amerikai elképzelések alapján alakíthatta ki az új világrendet, aminek alapvetése az Egyesült Államok kivételességének tudata (Kissinger azonban megjegyzi, hogy a wilsonizmus számos buktatót is rejt magában).⁴¹ Az 1989-ben hivatalba lépett Bush elnökségét elsősorban külpolitikai változások kísérték: a szovjet blokk felbomlása után a kelet-európai államok függetlenedése, a német újraegyesítés, Kuvait iraki megszállása, az öbölháború és Jugoszlávia szétesése erre az időszakra esett. Mivel az USA az erős ellenpólus helyett már egyre inkább aszimmetrikus kihívásokkal találkozott (nemzetközi terrorizmus), így arra törekedett, hogy megőrizze a viszonylagos stabilitást azokban a térségekben, ahol politikai átmenet zajlott.⁴²

Érdeemes megjegyezni, hogy – visszautalva az elemzés kezdetén felvázolt elméleti keretre – a hidegháború vége ismét az extrovertált külpolitikai magatartást helyezte előtérbe, és Bush elnök arra a kérdésre, hogy milyen szerepe is van az Egyesült Államoknak a világban, az új világrendben, határozott választ adott. A nemzetközi közösség gyorsan reagált a kuvaiti megszállás hírére: az Egyesült Államok befagyasztott minden kereskedelmet Irakkal, illetve az ENSZ Biztonsági Tanácsának vétőjoggal rendelkező államainak véleménye is megegyezett. Az ENSZ

³⁷ Henriksen, 2017. 7–8.

³⁸ Magyarics, 2008. 170–177.

³⁹ Henriksen, 2017. 12.

⁴⁰ Kissinger, 2008. 770–804.

⁴¹ Uo. 805–811.

⁴² Magyarics, 2008. 180–182.

kiadta az NSC 660. és 661. számú rendeleteket, amelyekben elítélték az iraki agressziót és azonnali kivonulást írtak elő, illetve szankciókkal sújtották Irakot. Amikor egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a gazdasági szankciók nem járnak sikerrel, és Szaddám Huszein nem vonul ki Kuvaitból, széles körű nemzetközi együttműködés keretében, ENSZ-felhatalmazással, az Egyesült Államok vezetésével sikeres támadás indult Irak ellen. A belpolitika kiemelt hatása a külpolitikára megmutatkozott abban is, hogy az amerikai Kongresszus két háza csak néhány nappal az ENSZ által megszabott határidő előtt engedélyezte a katonai erő bevetését.⁴³

Érdeemes megjegyezni, hogy a belpolitikai színtéren a már korábban elindult folyamat, az USA „kék” (demokrata) és „vörös” (republikánus) táborra szakadása egyre erősödött, és a republikánus Busht váltó demokrata Clinton elnöksége alatt is folytatódott. Ez a folyamat együtt járt a politikai érdektelenség térnyerésével (mutatja például az 1996-os rendkívül alacsony választási részvétel). A külpolitikában a demokrácia terjesztése volt a Clinton-adminisztráció meghatározó ideológiája, aminek keretében az Egyesült Államok olyan területeken is beavatkozott, amelyek geostratégiai szempontból nem voltak jelentősek, vagy nem kötődött közvetlen amerikai érdek hozzájuk (például: Haiti, Szomália, Ruanda, Bosznia-Hercegovina). Emellett azonban jelentős lépést tettek a kelet-európai államokkal és az egységes Európa koncepcióval kapcsolatban: 1999-ben a csehek, lengyelek, magyarok csatlakozhattak a NATO-hoz. Katonailag (hosszas mérlegelés után és a NATO-erőkre támaszkodva) az USA a koszovói konfliktus során avatkozott be.⁴⁴

A hidegháború végével az Egyesült Államok maradt az egyetlen szuperhatalom, melynek két célkitűzése a saját primátusának megőrzése és a demokrácia terjesztése (ugyanis ez jelenti majd a béke és Amerika-barátság elterjedését). John Mearsheimer szerint ez alapvetően imperialista (birodalmi) külpolitika, melynek két olvasata a neokonzervatív megközelítés (a katonai erő hangsúlyosabb szerepet kap, a demokrácia terjesztését könnyűnek, az aktuális zsarnok eltávolításával megvalósíthatónak látja), illetve a liberális birodalmi megközelítés (jobban támaszkodik a nemzetközi intézményrendszerre céljai megvalósításához). Mearsheimer Clinton adminisztrációját vonakodónak látja a liberális hegemonia eszközeinek használatában, és kijelenti, hogy két elnökségi ciklusa alatt nem tett nagy előrelépést ennek elérésében, viszont katasztrófát okozó külpolitikai lépést sem tett így. Bush kritizálta Clinton beavatkozásait (Szomália, Szerbia), de külpolitikai felfogása a szeptember 11-i események hatására jelentősen megváltozott, és ő is a globális dominancia megközelítést alkalmazta, azonban neokonzervatív módon, a „global war on terror” politikáját meghirdetve.⁴⁵ Mearsheimer kifejti, hogy az amerikai demokrácia-export csak nagyon kis mértékben volt sikeres a második világháború óta eltelt időszakban, bár több alkalommal törekedett erre az USA. Nagymértékben homogén társadalom, erős központi hatalom és bizonyos fokú demokratikus tapasztalat

43 Lugar, 1994. 16.

44 Magyarics, 2008. 188–194.

45 Mearsheimer, 2011. 18–21.

kell hatékony megvalósításához, mint például a pozitív példa, Németország vagy Japán esetében.⁴⁶

A republikánus George W. Bush elnökségét a „global war on terror” koncepciója, illetve a „lator államok” fogalmának bevezetése fémjelzi. 2001. szeptember 11. olyan törést jelentett az amerikai nemzetbiztonságról szóló elképzelésekben, amit az ország addig nem tapasztalt. Az amerikai anyaföldet a függetlenségi háború óta nem tapodta idegen haderő, nem támadta meg közvetlenül más hatalom, a két óceán ölelésében biztonságosnak számított. A szeptember 11-i támadás azonban nemcsak hogy elért Amerikába, de magát a fővárost, Washington (ráadásul a Pentagont) és New Yorkot érte közvetlen csapás. Éppen ezért 2001. szeptember 11. után az amerikai kül- és biztonságpolitikában változás állt be, amit leginkább egy kiterjesztett „homeland security”-ként lehet értelmezni.⁴⁷

Ifj. Bush elnökségét – saját jellemzése alapján – neoreaganista jelzővel lehet leírni, azaz szakított apja konzervatív és a status quo megőrzésére törekvő bel- és külpolitikájával, és radikálisabb, kockázatvállalóbb politikát folytatott.⁴⁸ A terrortámadás után Bush lényegében ultimátumszerűen kijelentette, hogy minden nemzetnek döntenie kell: „velük vagy a terroristákkal van”. Ez mélyítette ugyan kapcsolatait azokkal, akiknek eddig is érdekükben állt az Al-Kaida pusztulása, de rontott azon államokkal való viszonyán, amelyeknek addig felemás kapcsolatuk volt a terrorizmussal (például Szaúd-Arábia).⁴⁹ A Bush-adminisztráció neokonzervatív, unilaterális megközelítéssel a közel-keleti államok demokratizálásában látta a megoldást, és nemzetközi felhatalmazást igyekezett szerezni a beavatkozáshoz. A Bush-doktrína megnevezte a „lator államokat”, és hangsúlyozta, hogy az Egyesült Államok biztonságát szem előtt tartva akár egyoldalú fellépésre is hajlandó azokkal szemben. A 2003-as iraki beavatkozás elhibázottságából tanulva Bush második ciklusában visszatért a realista megközelítéshez, és a stabilitás megteremtését tűzte ki célul.⁵⁰

Obama elnökjelöltként azzal kampányolt, hogy Amerikát megreformálja, és ennek megfelelően elnökként el is tért a korábbi külpolitikai irányvonalától. Bár deklaráltan nem elsősorban a külpolitika volt a fókuszban, de ott is jelentős változást hozott: újra visszatért a multilateralizmus a külpolitikai retorikába és gyakorlatba, és inkább a „hátról való vezetés” (leading from behind) gyakorlatát alkalmazta a tengeren túli katonai beavatkozás helyett. Ebben nagy szerepet játszott a tapasztalt gazdasági és pénzügyi visszaesés is, ami a fontos amerikai érdekeken túli elköteleződés visszavonásához vezetett a Közel-Keleten, és inkább Ázsia felé fordította az amerikai érdeklődést (Pivot to Asia).⁵¹ Michael Clarke és Anthony Ricketts elemzése szerint Obama a jeffersoni külpolitikai hagyomány továbbvivője, azaz ellentétben a wilsonizmussal, nem exportálni, hanem megőrizni és tökéletesíteni szeretné a köztársaság értékeit, és a külpolitikában ez leginkább úgy fogalmazható meg,

46 Uo. 28–29.

47 Lesser, 2006. 90.

48 Dunn, 2003. 282.

49 Boyle, 2008. 191.

50 Magyarics, 2008. 203–206.

51 Clementi–Dian–Pisciotta, 2018. 109–114.

hogy a külpolitika elsődlegesen a „köztársaság pajzsa”. A jeffersoni hagyomány nem aktívan kívánja alakítani a nemzetközi környezetet, hogy az megfeleljen az amerikai érdekeknek és értékeknek, hanem úgy segíti a köztársasági forma és a szabadság térnyerését, hogy maga közben távol marad a nemzetközi rendszertől, hogy óvja saját értékeit.⁵² Iránnal kapcsolatban Varga Gergely tanulmányában kifejti, hogy az Obama-adminisztráció realista megközelítést alkalmazott, amikor a térség hatalmi egyensúlyát mérlegelve és értékelve nem tűzött ki túl ambiciózus célokat maga elé, a multilaterális megközelítés pedig biztosította a nemzetközi legitimitációt és a nyomást az iráni atomalku irányába. Varga amellett érvel, hogy a Bush- és az Obama-adminisztráció stratégiai döntései a Közel-Kelet tekintetében összességében hosszú távon gyengítették a szövetségesek pozícióit, és Amerikáról Obama elnöksége idején a távolodás (disengagement) és a gyengülés volt a széles körű percepció.⁵³

Obama elnökségének elemzése során Hal Brands kifejti, hogy jól illeszkedett a korábbi, hidegháború utáni elnökök stratégiájába, azaz célja az Egyesült Államok elsőségének és a liberális világrendnek a megőrzése a világban. Három nagy területen észlel súlyponteltolódást elődje, George W. Bush elnökségével összehasonlítva: az Egyesült Államok hadereje alkalmazásának korlátozásában és gazdaságosságában, a diplomáciában bekövetkezett energikusságban, aminek hatására jelentősen gyakoribbá vált az érintkezés a barátokkal és az ellenfelekkel, illetve az amerikai politika földrajzi kiegyensúlyozásában (a globális hatalom átrendeződése, a csendes-óceáni térség hangsúlyosabbá válása).⁵⁴

Donald Trump 2016-os győzelme volt a világszerte megfigyelhető jelenség, a populizmus előretörésének egyik jele; jelmondatai: „America First” és „Make America Great Again” megszólították a nacionalista és az amerikai hatalom gyengülését érzékelő rétegeket. Trump és elnöksége egyre mélyítette a társadalmi megosztottságot és a kék-vörös ellentétet. Populista diskurzusa az amerikai emberek félelmeire épített (például: Kína illiberális kapitalizmusának sikere megkérdőjelezi az amerikai típusú, liberális kapitalista demokrácia egyedül üdvözítő voltát; a keresztény, fehér, európai gyökerekkel rendelkező amerikai dominancia hanyatlása, a globalizáció bizonytalansága).⁵⁵ Frank Tibor kiemeli, hogy Trump megválasztása a közösségi média rendkívüli sikere: a Twitter és a Facebook olyan platformok, melyek választók millióit érik el nap mint nap, és előbbi Trump egyik legfőbb hírcsatornájává válva közvetlenül érte el a választókat. Ezenfelül a politikai diskurzus is változik: a politikai korrektség (PC) teljes hiánya jellemzi Trump megnyilvánulásait, ami sokaknak tetszik, mert a túlzásba vitt egyenlőség, a gyengék segítése gyengítheti a versenyképességet.⁵⁶

2016 több szempontból is jelentős változást hozott az amerikai külpolitikába: addig – a második világháború óta – nem volt kérdés, hogy a jelenlegi liberális

52 Clarke–Ricketts, 2017. 495–499.

53 Varga, 2017. 24.

54 Brands, 2019. 61–62.

55 Wojczewski, 2020. 292–311.

56 Frank, 2017. 3., 8.

nemzetközi rend fenntartása szolgálja leginkább az Egyesült Államok biztonságát és fejlődését, és a globális nemzetközi stabilitást egyaránt. Az új irányvonalat a jacksoni hagyományokat követő külpolitikaként jellemezhetjük, amely a wilsoni hagyomány ellenpólusaként fogható fel, és fő jellemzője, hogy a külpolitikában túlzott leegyszerűsítést alkalmaz, és úgy hiszi, azzal állíthatja vissza a világban az USA helyét, ha elutasítja a liberális berendezkedést (internacionalizmus, szabadkereskedelem, globalizáció).⁵⁷ Ennek jegyében Trump kiléptette az Egyesült Államokat a párizsi klímaegyezményből, elkezdte a mexikói határon a fal építését, és többször felrótta szövetségeseinek az USA számára nem elég előnyös szerződéseket, illetve a katonai szövetségben is nagyobb szerepvállalást várt tőlük.

Stephen M. Walt tanulmányában a külpolitikai téren tapasztalatlan Donald Trump elnökké választásának okait vizsgálja a külpolitika lencséjén keresztül: azt állítja, hogy Clinton, George W. Bush, illetve Barack Obama a liberális hegemonia külpolitikáját folytatták, míg Trump ezzel éles ellentétben énközpontú, erőteljesen nacionalista külpolitikai elemekkel kampányolt, a rövid távú célokat helyezve előtérbe. Walt kijelenti, hogy a hidegháború utáni nemzetközi helyzetben, melyben az Egyesült Államok egyértelmű primátusa volt tapasztalható, lehetővé vált külpolitikai nagystratégia alkalmazása, azonban éppen az USA primátusa miatt ez egyre kevésbé szükséges. Kitér még arra is, hogy a külpolitikai állami apparátus elnöki ciklusokon átívelő, így nehéz gyökeres változást végrehajtani. Nagy-Britanniára utalva idézi fel Walt Lord Palmerston gondolatát, miszerint nincsenek örök barátok és örök ellenségek, csak érdekek.⁵⁸

Jóllehet az elemzés 2018-ban született, Brands Donald Trump elnökségét is jellemzi, valamint az amerikai külpolitikai stratégiában beállt nacionalista fordulatot is. Elsőként az internacionalizmus amerikai fogalmát taglalja: a második világháború után az Egyesült Államok vállalta a világ(gazdaság) vezető szerepét, a kulcsrégiók biztonságának fenntartását, egyfajta felvilágosult nacionalizmusként. Így Amerika úgy tudja megőrizni biztonságát és stabilitását, hogy másoknak is segít ugyanabban, miközben maga ugyanúgy tagja a nagy nemzetközi szervezeteknek (NATO, ENSZ), melyek bizonyos korlátok közé szorítják hatalmát. Elemzésében Brands két irányvonalat lát kibontakozni: az „amerikai erőd” (American Fortress) és a „jobb nacionalizmus”, a nacionalista beütésű internacionalizmus modelljét. Előbbit katasztrófa-ként, modern kori izolacionizmusként értékeli: miközben némileg csökkentené a nagystratégia költségeit és Amerika teherviselését, zéró összegű játékként végül önpusztító lenne, és számos ponton (nemzetközi gazdasági, intézményi, katonai téren) végzetesen aláásná a jelenlegi világrendet, majd a jelenlegi nemzetközi rend végét jelentené. Ehelyett egy mérsékeltebb nacionalizmus mellett teszi le a voksát, ami egy pozitív összegű rendszerben valósul meg. Az USA gazdasági téren agresszívabban lépne fel a tisztességtelen kereskedelmi gyakorlat ellen, újratárgyalná a meglévő megállapodásokat, és erőteljesebben irányítaná szövetségeseit.⁵⁹

57 Clementi-Dian-Pisciotta, 2018. 393–396.

58 Walt, 2020. 70–93.

59 Brands, 2019. 110–131.

A külpolitikában jelen lévő introvertált–extrovertált ciklikusságból kirajzolódó trend alapján az elemzők azt jósolták, hogy az amerikai külpolitikában körülbelül 2014 körül jöhet el az a pont, amikor az addigi extrovertált külpolitikai hangulatot a befelé fordulás váltja fel. Brands Trump elnökségére, illetve az általa ténylegesen folytatott külpolitikára térve azt a következtetést vonja le, hogy elnökjelöltként erőteljesebb és határozottabb kijelentéseket tett, mint amiket elnökként valójában megvalósított, így nem vitte végig az amerikai külpolitika teljes lerombolását. De jelentős változásokat hozott: az emberi jogok és a demokrácia perifériára szorítása, illiberális demokráciák, autoriter rezsimiek támogatása, protekcionista intézkedések, szövetségesei vélt vagy valós potyautassága miatt inkább ad hoc szövetségek létrehozása, diplomáciai kiszámíthatatlanság. Fontos kiemelni, hogy Trump ezzel az Egyesült Államoknak a világban addig páratlan puha hatalmát, Amerika világ-szintű megbecsülését gyengítette (ennek okai az America First, az intolerancia, a demokratikus normák lenézése).⁶⁰

Konklúzió

Paul Kennedy hangsúlyozza, hogy az USA is – mint Spanyolország az 1600-as, Nagy-Britannia az 1900-as évek kezdetén – olyan stratégiai elkötelezettségek rabja, melyeket évtizedekkel ezelőtt vállalt, amikor gazdasági, politikai, katonai kapacitása miatt jóval stabilabban tudta ezeket biztosítani.⁶¹ Összefoglalva elmondható, hogy az Egyesült Államok, bár veszített szuperhatalmi súlyából, még megőrizte a vezető hatalmát katonai téren. Frank Tibor kifejti, hogy Amerika ennek tudatában elérte az imperial overreach állapotát (Paul Kennedy által bevezetett fogalom, azaz a reális gazdasági lehetőségek szerinti vállalások helyett a túlvállalás), a háborúk és a társadalmi problémák megviselték az országot.⁶²

Az is kitűnik a fenti áttekintésből, hogy az Egyesült Államok, főként az első világháborútól kezdve, szuperhatalomként viselkedik, és az éppen aktuális adminisztrációnak megfelelően hol befelé fordulva, hol a külső kihívásokra reagálva lép fel. A bevezetőben említett ciklikusság következtében az egyes megközelítések (liberális vs. konzervatív és idealista vs. realista) hol előtérbe, hol háttérbe húzódnak, és a belpolitikai folyamatokkal többnyire összhangban alakul a külpolitikát meghatározó hangulat is. Az éppen domináns irányzat alakítja az amerikai külpolitikai aktivitás mértékét és alkalmazott eszköztárát. A ciklusok több évtizeden keresztül ívelnek, és spirális mozgásukból adódóan egyre magasabb szintre jutnak.

60 Uo. 158–180.

61 Kennedy, 1988. 514–515.

62 Frank, 2018. 497–498.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Barlas–Yilmaz

2016 Barlas, Dilek – Yilmaz, Şuhnaz: Managing the Transition from Pax Britannica to Pax Americana: Turkey's Relations with Britain and the US in a Turbulent Era (1929–47). In: *Turkish Studies*, 17. (2016) 3. sz. 449–473. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/14683849.2016.1165616>.

Boyle

2008 Boyle, Michael J.: The War on Terror in American Grand Strategy. In: *International Affairs*, 84. (2008) 2. sz. 191–209.

Brands

2019 Brands, Hal: *Amerika nagystratégiája a Trump-korszakban*. Bp., 2019.

Brzezinski

2017 Brzezinski, Zbigniew: *A nagy sakktábla. Amerika világelsősége és geopolitikai feladatai*. Bp., 2017.

Clarke–Ricketts

2017 Clarke, Michael – Ricketts, Anthony: Shielding the Republic: Barack Obama and the Jeffersonian Tradition of American Foreign Policy. In: *Diplomacy & Statecraft*, 28. (2017) 3. sz. 494–517. DOI: <https://doi.org/10.1080/09592296.2017.1347448>.

Clementi–Dian–Pisciotta

2018 *US Foreign Policy in a Challenging World: Building Order on Shifting Foundations*. Eds.: Clementi, Marco – Dian, Matteo – Pisciotta, Barbara. Cham, 2018.

Combs

2016 Combs, Jerald A.: *The History of American Foreign Policy*. 3rd ed. London–New York, 2016.

Dunn

2003 Dunn, David Hastings: Myths, Motivations and 'Misunderestimations': The Bush Administration and Iraq. In: *International Affairs*, 79. (2003) 2. sz. 279–297.

Dunne

2000 Dunne, Michael: US Foreign Relations in the Twentieth Century: From World Power to Global Hegemony. In: *International Affairs* [Royal Institute of International Affairs], 76. (2000) 1. sz. 25–40.

Frank

2017 Frank Tibor: Donald John Trump Amerikája. In: *Élet és Irodalom*, 61. (2017) 3. sz. (január 20.)

2018 Frank Tibor: Amerika és a világtrend változásai. In: Frank Tibor: *Amerika világai. Angol-amerikai történelmi tanulmányok*. II. köt. Bp., 2018. 487–498.

Henriksen

2017 Henriksen, Thomas H.: *Cycles in US Foreign Policy since the Cold War*. Basingstoke, Hampshire, 2017.

Keller–Yang

2009 Keller, Jonathan W. – Yang, Yi Edward: Empathy and Strategic Interaction in Crises: A Poliheuristic Perspective. In: *Foreign Policy Analysis*, 5. (2009) 2. sz. 169–189. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1743-8594.2009.00088.x>.

Kennan

2012 Kennan, George F.: *American Diplomacy*. Sixtieth anniversary expanded edition. Chicago–London, 2012.

Kennedy

1988 Kennedy, Paul: *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. London, 1988.

Kissinger

2008 Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Bp., 2008.

2020 Kissinger, Henry: *Világrend*. Bp., 2020.

Klingberg

1952 Klingberg, Frank L.: The Historical Alternation of Moods in American Foreign Policy. In: *World Politics*, 3. (1952) 2. sz. 239–273.

1970 Klingberg, Frank L.: Historical Periods, Trends, and Cycles in International Relations. In: *The Journal of Conflict Resolution*, 14. (1970) 4. sz. 505–511. DOI: <https://doi.org/10.1177/002200277001400414>.

Lee

2015 Lee, Su-Mi: Understanding the Yalta Axioms and Riga Axioms through the Belief Systems of the Advocacy Coalition Framework. In: *Foreign Policy Analysis*, 11. (2015) 3. sz. 295–315.

Lesser

2006 Lesser, Ian O.: Turkey, the United States and the Delusion of Geopolitics. In: *Survival: Global Politics and Strategy*, 48. (2006) 3. sz. 83–96. DOI: <https://doi.org/10.1080/00396330600905460>.

Lugar

1994 Lugar, Richard G.: American Foreign Policy in the Post-Cold War Period. In: *Presidential Studies Quarterly*, 24. (1994) 1. sz. [Domestic Goals and Foreign Policy Objectives.] 15–27.

Magyarics

2000 Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. Bp., 2000.

2008 Magyarics Tamás: *Az Amerikai Egyesült Államok története*. Bp., 2008.

Mearsheimer

2011 Mearsheimer, John J.: Imperial by Design. In: *The National Interest*, 2011. 111. sz. 16–34.

Pollins–Schweller

1999 Pollins, Brian M. – Schweller, Randall L.: Linking the Levels: The Long Wave and Shifts in U. S. Foreign Policy, 1790–1993. In: *American Journal of Political Science*, 43. (1999) 2. sz. 431–464.

Resnick–Thomas

1990 Resnick, David – Thomas, Norman C.: Cycling through American Politics. In: *Polity*, 23. (1990) 1. sz. 1–21.

Sandler–Shimizu

2014 Sandler, Todd – Shimizu, Hirofumi: NATO Burden Sharing 1999–2010: An Altered Alliance. In: *Foreign Policy Analysis*, 10. (2014) 1. sz. 43–60.

Schlesinger

1999 Schlesinger, Arthur M., Jr.: *The Cycles of American History*. First Mariner Book edition. 1999. [Első kiadás: 1986.]

Varga

2017 Varga, Gergely: Beyond Pax Americana: US Strategy after the Arab Spring. In: *CO-JOURN [Corvinus Journal of International Affairs]*, 2. (2017) 2–3. sz. 19–29.

Walt

2020 Walt, Stephen M.: Offshore Balancing in Populist Times. In: *Horizons: Journal of International Relations and Sustainable Development*, 2020. 15. sz. [Special double issue: The Populism.] 70–93.

Wojczewski

2020 Wojczewski, Thorsten: Trump, Populism, and American Foreign Policy. In: *Foreign Policy Analysis*, 16. (2020) 3. sz. 292–311. DOI: <https://doi.org/10.1093/fpa/orz021>.

ESZTELLA VARGA

A HISTORICAL REVIEW OF US FOREIGN POLICY

The United States of America is the sole superpower remaining after the end of the Cold War, and her activity and behavior in foreign politics is still highly influential in the 21st century. During the many administrations following the war of independence, a pendulum-like movement was to be observed in the foreign policy of the US, where liberal or conservative (or idealist or realist) and introverted or extroverted approaches have regularly shifted the pendulum and influenced the foreign policy. The aim of this study is to overview the history of American foreign policy while it analyzes the different administrations from this point of view.

CSIZMAZIA GÁBOR*

Az Egyesült Államok és Kelet-Közép-Európa

TANULMÁNYOK

Geopolitikai elgondolások és történelmi realitások

Ahhoz, hogy meghatározzuk Kelet-Közép-Európa szerepét az amerikai külpolitikában, előbb ki kell térni a térség lehatárolásának problémájára, amely kakofóniába torkolló definíciós vitákban ölt testet.¹ A viták gócpontjait az adja, hogy egyrészt nem teljesen világos, milyen szempontok alapján lehet európai területeket elkülöníteni egymástól, másrészt éles határok hiányában az egyes sávok által lefedett területek felosztása is kérdéses.² Európa közepét ráadásul az idők során nemcsak változó tartalommal, de számos névvel illették, köztük a német *Mitteleuropa*, *Zentral-europa* vagy *Zwischeneuropa*, az angol *Central Europe* vagy *Middle Europe*, illetve a francia *l'Europe centrale* elnevezéssel is, sokféle topográfiai, domborzati, földrajzi, valamint történelmi és politikai értelmezést adva.³ Jelen írás a történelmi és politikai dimenziókat veszi figyelembe, és a definíciós gordiuszi csomó kiiktatásában a lengyel Oskar Halecki által bevezetett „Kelet-Közép-Európa” lehatárolásra támaszkodik. Kelet-Közép-Európa legfőbb vonása a Nyugathoz való történelmi és kulturális kötődés, illetve a Nyugat keleti határvidékén való elhelyezkedésből eredő geopolitikai és integrációs nehézségek. Ezek a jellemzők nagymértékben hatnak az európai biztonságot napjainkban veszélyeztető geopolitikai folyamatokra. Utóbbiak jelen sorok írásakor az orosz–ukrán háborúban, illetve politikai, katonai és gazdasági következményeiben csúcspontnak ki.

Elméletek: Kelet-Közép-Európa geopolitikai értelmezésben

Történelmi és kulturális szempontból a multiregionális Európa két részre osztható a nyugati római és a keleti bizánci kereszténység határa mentén. A felosztást árnyalja a 10–11. századi hűbériségtől a Nyugat- és Kelet-Európa közé ékelődő önálló Közép-Európa megjelenése.⁴ A Balti-, az Égei-, a Földközi- és a Fekete-tenger által körülhatárolt területet legalább hatféle név illette a „Közép-Európa” és „Kelet-Európa”

* A szerző a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Amerika Tanulmányok Kutatóintézetének tudományos munkatársa (1083 Budapest, Ludovika tér 2., Csizmazia.Gabor@uni-nke.hu).

1 A tanulmány a szerző doktori értekezése releváns fejezeteinek bővített változata. Csizmazia, 2020.

2 Okey, 1992. 102–103.

3 Sinnhuber, 1954. 15–30.

4 Glatz, 2005. 42–43.

terminus variánsai formájában. A Nyugat- és a Kelet-Európa közötti különbségtétel civilizációs töltete a 16–17. századtól jelentkezett, amikor a gazdasági, társadalmi, vallási és politikai változások – a földrajzi felfedezések, az oszmán terjeszkedés és a reformáció – fokozták Európa nyugati és keleti felének egymáshoz viszonyított más-ságát. A fejlettségbeli és kulturális különbségtétel a 18–19. századra kiforrott, a köz-tudatban nyomatékosítva a gazdaságilag és társadalmilag elmaradottabb Kelet-Euró-pa képét, jóllehet továbbra is éles határvonalak nélkül.⁵ Európa középső része átme-netiséget képezett, lehatárolása pedig a Német Birodalom relációjában történt.⁶

Az angolszász kettős felosztással szemben a német szakirodalmat a hármastagolás jellemzi, amelyben Nyugat-Európa és az orosz befolyás alatt álló Kelet-Euró-pa között létezik egy középső terület,⁷ melynek jelölésére a köztudatban a „Közép-Európa” kifejezés maradt meg. A „Közép-Európa”-konceptiók közül – a legismer-tebb *Mitteleuropa* mellett – megemlítendő még két megközelítés: *Zwischeneuropa*, azaz „Köztes-Európa” a német uralom alatt álló Közép-Európa Balti- és Égei-tenger közötti keleti sávját takarja, míg *Südst-Europa*, vagyis „Délkelet-Európa” inkább a Balkánra, esetleg azzal együtt a Kárpát-medencére utal.⁸

A német Közép-Európa fontos szerepet játszott az európai hatalmi politiká-ban: a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke szándékosan tagolt szerkezetet adott a német területeknek, garantálva a nemzetközi egyensúlyt.⁹ A napóleoni há-borúk nemzetközi politikai hatásait kezelő 1814-es bécsi kongresszuson Metternich kancellár Közép-Európát a Habsburg Birodalom alá helyezve egy közel száz évig stabilitást adó európai biztonsági rendszer kontúrjait hozta létre. Metternich felis-merte azt a geopolitikai alapproblémát, ami a 20. században a *Drang nach Osten* és a *Drang nach Westen* folyamatokban öltött testet: míg előbbi a szláv népek által rette-gett német uralom keleti kiterjesztésére utalt, utóbbi a szláv térhódítást képviselte. Közép-Európa e félelmek tükrében Berlin gazdasági háttérországaként, illetve Moszkva katonai előtereként szolgált.¹⁰

Az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamait átfogó terület egységként való kezelésére a német *Mitteleuropa* jegyében történt kísérlet. A 19. századi Fried-rich List közgazdász szabadkereskedelmi térség létrehozására irányuló ötletét Friedrich Naumann vitte tovább 1915-ben megjelent, *Mitteleuropa* című könyvé-ben. A koncepció hírhedten vonult be a köztudatba, ugyanis geopolitikai olvasatá-ban az érintett országok a német terjeszkedés fő célterületeiként jelentkeztek,¹¹ illetve a koncepciót az ellenérdekelt antanthatalmak is a német imperializmus pél-

5 Romsics, 2016. 74–77.

6 Lendvai, 2005. 16–17.

7 A brit és amerikai irodalomban többnyire „kelet-európai” jelzővel illetik az első világháború után az Osztrák–Magyar Monarchiából kiszakadt államokat, ám utóbbiak az angol nyelvű diskurzusokban (is) inkább „közép-európaiként” értelmezik magukat. Így a brit és amerikai irodalomban egy olyan Európát kapunk, melynek keleti végének fogalma nyitott marad. Okey, 1992. 104.

8 Romsics, 2016. 78., 80.

9 Kiss, 2010. 39–43.

10 Gerner, 1999. 9–10.

11 Kiss, 2010. 39–43.

dájának tekintették.¹² *Mittleuropa* gondolata a német vereségek után évtizedekre lekerült a napirendről. Francia részről megjelent ugyan az alternatív *l'Europe centrale* koncepció, ám az mind területét, mind funkcióját tekintve korlátozottabb célokat tűzött ki, mivel leginkább csak egy németellenes pánszláv szövetséget kívánt létrehozni.

Időközben brit és amerikai gondolkodók is felfigyeltek a térség geopolitikai jelentőségére. Közülük kiemelendő az eurázsiai kulcsövezet és magterület koncepciójáról ismert Halford J. Mackinder. Megjegyzendő, hogy az eurázsiai magterület (*Heartland*) kifejezést eredetileg James Fairgrieve brit geográfus alkalmazta, ahogy ő mutatott rá a magterület és a tengeri hatalmak közötti ütközőzóna (*crush zone*) létre is, melyet kisebb, a külső felszámolásnak ellenállni képes, de együttesen nagyobb egység alakítására már képtelen nemzetek töltenek be. Bár Fairgrieve itt elsősorban nem az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaira gondolt, elképzelése erre a tágabb térségre is igaz,¹³ Mackinder pedig már kifejezetten a német és az orosz területek közötti övezetben azonosította az eurázsiai magterület stratégiai jelentőségű zónáját. A brit geográfus szerint a történelem során az európai civilizáció a barbár – Kelet felől érkező, elsősorban mongol – támadások nyomására volt kénytelen megszervezni magát. Jóllehet ez a civilizáció az egyes európai nemzeteket és az orosz nemzetet is magában foglalja, utóbbi végül átvette a nomádok szerepét, mivel az Urál hegység és a Kaszpi-tenger közötti – tengeri úton megközelíthetetlen – kulcsövezet révén (is) több irányba képes terjeszkedni.¹⁴

Noha e kulcsövezet alatt tehát Kelet-Európát kell érteni (Mackinder szerint Nyugat- és Kelet-Európa határa Németországon megy keresztül), alapproblémája továbbra is a német és a szláv népek közötti egyensúly kérdésében ölt testet. A Mackinder-féle olvasatban a nyugati nemzetek érdeke, hogy megakadályozzák a terület erőforrásainak összpontosulását bármely egyetlen hatalom kezében, ugyanis „aki uralkodik Kelet-Európán, kormányozza a magterületet; aki uralkodik a magterületen, kormányozza a világszigetet; aki uralkodik a világszigeten, kormányozza a világot”.¹⁵ Mackinder geopolitikai nézetei nem korlátozódtak Kelet-Európára: a hangsúly magán a magterületen volt, melyet egyrészt körülölelt egy „belső peremív” és egy „külső peremív”. Kelet-Európa az előbbihez sorolható, mely köztes elhelyezkedéséből eredően állandó konfliktuszónát képez. Az angolszász geopolitikai iskola másik kiemelkedő alakja, az amerikai Nicholas Spykman módosította Mackinder koncepcióját, de egyúttal megerősítette a „belső peremívnek” megfelelő, úgynevezett „peremterület” (*Rimland*) geopolitikai jelentőségét, hangsúlyozva, hogy „aki uralkodik a peremterületen, kormányozza Euráziát; aki uralkodik Eurázián, kormányozza a világ sorsát”.¹⁶

12 Friedrich Naumann is úgy vélte, hogy a német „Kultur” és a brit vagy francia „civilizáció”, illetve az orosz „keleti despotizmus” egymással összeférhetetlen. Dittmer, 2005. 82–83.

13 O’Loughlin, 2001. 611–615.

14 Mackinder, 2002b 16–27.

15 Mackinder, 2002a 35.

16 Mackinder és Spykman geopolitikai nézetei visszaköszöttek a nagypolitikában: míg Mackinder gondolatának hatása kimutatható volt a versailles-i békében, addig Spykman a Kennan-féle feltartóztatáspolitikát keresztatyjának is lehetne nevezni. Owens, 1999. 66–68.

A brit és amerikai elemzők tehát észrevették a német és az orosz befolyási övezet közötti határvidék stratégiai mérleg szerepét, amire a német terjeszkedés vonatkozásában két világháború, míg az orosz expanzió tekintetében a hidegháború váltotta ki a nagypolitika fokozott figyelmét. Ennek megfelelően a brit és az amerikai prioritás az volt, hogy meghiúsuljon az ellenséges hatalmak térség feletti dominanciája. A bipoláris rendben ez nem sikerült, mivel a terület szovjet megszállás alatt állt,¹⁷ és bár a hidegháborút követően az Egyesült Államok újra lehetőséget kapott a térség feletti közvetlen befolyásra, szövetségi rendszerének keleti bővítésében a történelmi és geopolitikai megfontolások háttérbe szorultak. Jól szemlélteti ezt az a tény, hogy maga George Kennan, a szovjetek elleni feltartóztatás atyja hatalmas geopolitikai hibának minősítette a keleti NATO-bővítést, mivel szerinte az fokozta a körbezártságtól való orosz félelmet.¹⁸ Vagyis Közép- és Kelet-Európa geopolitikai értéke a hidegháború után sem szűnt meg, amit Kennan aggodalmai mellett jól tükrözött Saul Cohen amerikai geográfus posztbipoláris geopolitikai térképe is, amelyen a térség két geopolitikai régió közötti interakciónak helyet adó, úgynevezett „kapurégiót” (*gateway region*) képez. Így Kennan intelmével szemben mások úgy vélték, hogy az Egyesült Államoknak érdekében állt *Mitteleuropa* NATO-ba történő integrálása, kiküszöbölendő a térség ütközőzóna-szerepének újbóli kialakulását.¹⁹

Az orosz geopolitikai gondolkodás részben osztja Mackinder *Heartland-Rimland* felosztását, ám tételeit azzal szemben fogalmazza meg. Alekszandr Dugin, az orosz eurázsiai iskola egyik alapítója szerint geopolitikai szükségszerűség, hogy a tengeri hatalommal szemben létezzen egy szárazföldi hatalom: míg előbbit az Egyesült Államok által vezetett atlantizmus, utóbbit az oroszok birodalmára épülő Eurázsia képviseli. Az orosz nép civilizációs sajátosságában Dugin (az amerikai kivételességtudathoz hasonlítható) messianisztikus küldetést lát, melynek lényege a birodalomépítés. Szerinte a Nyugat által az Oroszországi Föderációra kényszerített „regionális hatalom” szerep idővel az oroszok vesztéhez vezet, főleg ahogy Euráziában több irányból területszerzési kezdeményezések jelennek meg.²⁰ A Nyugattal szembeni orosz gyanakvást egyébként mások – köztük Alekszandr Zinovjev – is osztották. Az orosz szociológus szerint a nyugati ideológia szerves része az a törekvés, hogy a világot egy globális társadalomba szervezze, amit a közös kihívásokra, a világgazdaságra és a globális interdependenciákra hivatkozva végez. Ezt önzetlenségtől vezérelt, természetes folyamatként tüntetik fel, de valójában gyarmatosítást jelent, aminek során nyugati kormányok, cégek, nonprofit szervezetek és a média egységesítik (amerikanizálják) a világ különböző kultúráit. Zinovjev a folyamatot az „erőszakosan békés” kifejezéssel jellemezte, mivel az említett aktorok békés eszközökkel ugyan, de végső soron megtévesztik, vagy akár kényszerítik az egyes országokat, hogy önálló fejlődésükről lemondva, másodrangú partnerekként lépjenek a nyugatosodás útjára.²¹

17 O’Loughlin, 1999. 34–35.

18 O’Loughlin, 2001. 620–621.

19 Owens, 1999. 70–72.

20 Dugin, 2004. 339., 342–343.

21 Zinovjev, 2004. 424–427.

Az orosz geopolitikai gondolkodás Moszkva Euráziára kiterjedő birodalmának létesítését (de legalábbis egy egységes eurázsiai biztonsági architektúra kialakítását) szorgalmazza, aminek vonatkozásában külön tisztázandó Kelet-Közép-Európa kérdése. Dugin olvasatában „Eurázsia földrajzi és stratégiai egyesítésre ítéltetett. Ez szigorúan tudományos geopolitikai tény”, ám a liberális atlantizmus az itt élő népek megosztására törekszik, ami Kelet-Közép-Európában egy *cordon sanitaire* révén valósult meg. Ennek lényege, hogy az önmagukban gyenge kelet-közép-európai kis államokat a Balti- és a Fekete-tenger közötti térség uralmában illetékes két hatalom (Berlin és Moszkva) ellenében Washington saját maga felé tereli. Más szóval ezek az államok nyugati-keleti orientációjukban folyamatosan ingadoznak, stratégiai zónaként szolgálva az atlantizmus számára. Ezért Dugin szerint Moszkvának egyfelől egy átfogó eurázsiai rendszer kialakításán kell munkálkodnia, ami reálisan a kontinentális európai hatalmakkal (mindenekelőtt Berlinnel) való baráti kapcsolat ápolását teszi szükségessé, másfelől a Mackinder-féle *cordon sanitaire* felszámolására kell törekednie, ami a Kelet-Közép-Európa feletti uralom Berlinnek való átengedését jelenti.²²

Tény, hogy a kérdésben érintett kis nemzetek a hidegháborút követően pontosan azért kívántak a nyugati szövetség tagjai lenni, mert biztosítékot kerestek az orosz megszállás megismétlődése ellen. Az ezt a célt szolgáló és kifejezetten a térségből eredő, önálló geopolitikai koncepció az *Intermarium* néven vált ismertté. A két világháború közötti lengyel államférfi, Józef Piłsudski által képviselt elképzelés lényege, hogy a történelmi Lengyelország (Rzeczpospolita) köré egy olyan regionális föderáció szerveződjön, amely elég erős az első világháborúban meggyengített német, illetve az egyre erősödő szovjet fenyegetés visszaverésére. Ebben az értelemben az *Intermarium* a német *Mitteleuropa* és az orosz „közel külföld” közé esik, neve pedig a Balti-, az Adriai- és a Fekete-tenger általi lehatárolásából ered. Piłsudski kezdeményezése terv maradt, mert bár 1918-ban Lengyelország újra felkerült Európa térképére, egyetlen Habsburg birodalmi utódállam sem kívánt lengyel vezetés alá kerülni. Később a hidegháború alatt az *Intermarium* gondolata újra előjött, különböző változatokban, melyeknek visszatérő közös tulajdonsága, hogy a bevonható államok Moszkva elleni biztonsági garanciát kerestek, amit leginkább Washingtonban véltek felfedezni. Jóllehet az *Intermarium* gondolata rövid életűnek tűnik, napjainkban új lendületet vett, főleg az amerikai szövetségi szál révén: a koncepció egyik modern értelmezését a magyar születésű George Friedman amerikai geopolitikai elemző képviseli.²³

Friedman szerint Európa geopolitikai értelemben korántsem egységes, hanem szuverén nemzetállamokból álló három (plusz egy) nagyobb területi részből áll. Egyrészt létezik egy „atlanti Európa”, amely a nyugati és északnyugati tengerparti országokat foglalja magában, másrészt egy „Közép-Európa”, ami alatt elsősorban Németországot és Olaszországot kell érteni, harmadrészt pedig egy „Kelet-Európa”, amely a Balti- és a Fekete-tenger közti országokat (továbbá Ausztriát és a balkáni

22 Dugin, 2004. 357–361.

23 Laruelle–Rivera, 3–5., 14., 27.

államokat) öleli fel. Negyedrészt megemlíti Skandináviát, amelyet azonban geopolitikai szempontból kevésbé tart fontosnak. Friedman az európai integráció eredményei ellenére „jóindulatú káoszt” (*benign chaos*) lát Európában, ahol az egyes nemzetállamok geopolitikai ambícióit tartja meghatározó mozgatórugóknak. Míg ezek eltérő érdekeket tükröznek, Európa egészére nézve a közvetlen stratégiai fenyegetést az újjáéledt orosz hatalmi ambíciók jelentik, ugyanis bár ezek a Kaukázus és Közép-Ázsia irányában is felfedezhetőek, igazából nyugati (európai) irányban képeznek törésvonalat: a reálsan csak regionális hatalmi státuszra érdemes Moszkva egy minél mélyebb ütközőzónát igyekszik kialakítani, aminek révén továbbra is kérdés marad Európa keleti határának pontos holléte.²⁴

Friedman olvasatában a hatalmak játszótereként szolgáló Kelet-Európa határvidéket képez, ahol minden állandó mozgásban van, jövője pedig az Oroszországi Föderáció és Európa magatartásának függvénye, különösen az orosz–német gazdasági egymásrataltság tükrében. Friedman 2010-ben olyan – főleg az orosz érdekszféra kiterjesztési szándékában, a török regionális hatalmi szerep kialakításában és a német útkeresésben megtestesülő – geopolitikai változásokat látott Európában, melyek szerinte Pilsudski koncepcióját aktuálissá tették. Ebben az értelmezésben az Egyesült Államoknak leginkább az orosz–német kapcsolat fejlődésétől kell tartania, melyhez az *Intermarium*mal kötött szövetsége adhat ellenpontot. Utóbbival Washington feltartóztathatja (és Berlintonól különválaszthatja) Moszkvát, továbbá korlátozhatja Ankara délkelet-európai befolyását. Jóllehet Friedman szerint ez 2010-ben még nem érződött,²⁵ mivel az Egyesült Államok akkor még mindig a posztbipoláris európai béke illúzióját dédelgette, figyelmét pedig a terror elleni globális háború kötötte le, miközben az *Intermarium* országaiban az igazodási pontot Washington helyett inkább Brüsszel adta. Mindazonáltal Friedman is egyike azoknak, akik szerint az Egyesült Államok és a térség sorsa összefügg, amire valamilyen veszély megjelenése fog rávilágítani:²⁶ a stratégiaiilag toporgó Európa törésvonalainak újbóli megjelenését külső hatások, például a muszlim bevándorlás, illetve az orosz birodalom-(új)építési kísérlet válthatja ki.²⁷ Napjainkban mindezt jól szemlélteti az orosz–ukrán háború, ami nemcsak megnövelte az amerikai katonai (és politikai) jelenlétet Európában, hanem a nyugati szankciós politika révén gazdasági értelemben látványos, az eddigieknél is élesebb határt húzott Európa és az Oroszországi Föderáció között.

²⁴ Friedman, 2009. 70–77.

²⁵ Friedman szerint ezt akkor az érintettek egy része még nem ismerte fel: Washington Oroszországban még egy „bukott államot” látott, míg a kelet-európaiak vonzódása az EU és a NATO iránt egyelőre megmaradt. Friedman, 2010. 9–18.

²⁶ Uo. 91–94.

²⁷ Friedman, 2009. 78.

Realitás: Kelet-Közép-Európa mint a Nyugat „elfeledett” határvidéke

Az *Intermarium* és másságának gondolata főleg konzervatív körökben él, szorosan kapcsolódva az európai integrációval és a liberalizmussal szembeni kritikához: ebben a megközelítésben a térség a valódi, Nyugat-Európától eltérő európaiság képviselője, mivel a hagyományos európai értékek hűségesebb őrzőjeként és védelmezőjeként lép fel.²⁸ A konzervatív olvasathoz társul az „elfeledettség” gondolata. A 20. század és elsősorban a hidegháború realitásai háttérbe szorították a kelet-közép-európai nemzetek európaiságának elismerését. A vasfüggöny leereszkedése után Kelet-Közép-Európa kikerült Nyugat-Európa hatásköréből, sőt a nyugati kulturális diskurzból is. Politikai értelemben a szovjet megszállás alatt álló országok sorsát Washington, London és Párizs nyomon követte, ám ugyanez nem volt elmondható a nyugati értelmiségről. Közép-Európa az 1980-as években lett újra beszédtema, miután az 1970-es évek változásai (1975-ben a helsinki záróokmány aláírása és 1977-ben a csehszlovák Charta 77 közzététele), valamint a nyugat-európai belpolitikai fejlemények (a marxizmus intellektuális térvesztése) újra érdekessé tették a vasfüggöny keleti oldalára eső európai nemzetek életét. Az 1990-es évekre ez további realitást nyert, tekintve az egyre kiterjedtebb pénzügyi-gazdasági kapcsolatokra és az európai integráció keleti kiterjesztéséhez fűzött dilemmákra.²⁹

A nyugati értelmiségi diskurzból való kiesést a kelet-közép-európaiak sokként élték meg, mert kiszakítva érezték magukat abból a Nyugattól, amelyhez történelmileg a leginkább kötődtek. A „Közép-Európa tragédiájáról” értekező cseh Milan Kundera a probléma egyik legismertebb szószólójaként arról írt, hogy a csehek, lengyelek és magyarok számára Európa nem földrajzi, hanem lélektani fogalom, ami egyet jelent a Nyugattal. Kundera három részre osztotta Európát: a régi nyugati (katolikus) és keleti (ortodox) világ közé beékelődött egy közép, ami kulturálisan a Nyugathoz, politikailag a Kelethez kapcsolódott. A vasfüggöny révén a nyugat-keleti formális határ több száz kilométerrel eltolódott, az érintett nemzetek tragédiája pedig az, hogy nyugati identitásuk veszélybe került, mivel „eltűntek a Nyugat térképéről”. Közép-Európa valójában a Nyugat határvidéke, a hányattatott sorsú cseh, szlovák, lengyel és magyar nemzet pedig a Nyugat kevésbé ismert, legértékesebb részét képviseli. Kundera Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország szovjet megszállását nemcsak „politikai katasztrófaként”, hanem „nyugati civilizációjuk elleni támadásként” értelmezte: soknemzetűsége révén Közép-Európa lényege „a legnagyobb sokszínűség a legkisebb térben” – ellentétben Oroszország lényegével, ami „a legkisebb sokszínűség a legnagyobb térben” –, így nem meglepő, hogy történelmileg irtózik az orosz birodalmi ambícióktól.³⁰

Kelet-Közép-Európa elfeledettségéből, önállósodásának hiányából és határvidékszeréből eredő terhére Oskar Halecki hívta fel a figyelmet. A lengyel történész *A nyugati civilizáció peremén* című, 1952-ben publikált könyvében átfogó ké-

28 Laruelle–Rivera, 2019. 27–28.

29 Judt, 1990. 23–27., 30–41.

30 Kundera, 1984. 33–34.

pet adott „Kelet-Közép-Európa” történetéről, bevezetve a köztudatba a kifejezést. Halecki már 1944-ben azt az álláspontot képviselte, hogy a térség számos nemzetének közös vonása a politikai szabadság és függetlenség iránti vágy. Bár az itteni nemzetek (elsősorban a lengyelek és a litvánok, valamint a csehek és a magyarok) földrajzilag közép-európaiaknak tekinthetők, történelmileg a Nyugathoz tartoznak, így a szomszédos hatalmak birodalmi rendszere helyett az atlanti közösség részei kívánnak lenni.³¹

Halecki kiindulópontja az elfeledettség. Könyvében azzal a furcsasággal szembesített, hogy az Európa történetével foglalkozó szakirodalom csak Nyugat-Európát és a birodalmakat (oszmán és orosz) vette számba, miközben átsiklott a birodalmak közé eső területek, vagyis „Közép-Európa Svédország, Németország és Olaszország határolta keleti része” felett.³² Szerinte is nehéz meghúzni a határait „ennek a központi régióknak [melynek] lényege a kettősség”, vagyis hogy egyértelműen sem Nyugat-, sem Kelet-Európához nem sorolható. Ugyanakkor az itt élő nemzetek történelmileg inkább a Nyugathoz tartoznak, főleg hogy a középkori tatár és oszmán erők ellenében „szinte felbecsülhetetlen [volt] az a szerep, amelyet az európai kontinens, a kereszténység és a nyugati kultúra védőbástyájaként játszott[ak]”.³³ A vallási-civilizációs elem fontos szerepet játszik e nemzetek történetében: az ide kiterjedt birodalmak elsősorban a nyugati kereszténységgel és civilizációval, illetve ezek terjesztőiként és védelmezőiként azonosították magukat, a kelet-közép-európai népek pedig nyugati keresztény hitre térésükkel tértek be a civilizált nyugati rendszerbe, így nemzeti identitásuk gyakran összefonódott a nyugati hit és civilizáció külső (keleti) „mással” szembeni védőbástyáinak képével.³⁴

Az elfeledett határvidékszerep vezetett a „Kelet-Közép-Európa” elnevezéshez, amely így a földrajzi mellett politikai és kulturális dimenzióban is pontosítja a vizsgált államok körét. A kelet-közép-európai nemzetek történelmi sajátossága a folyamatos külső, minden égtáj felől érkező nyomás: bár a határvidék komoly geopolitikai lehetőségeket rejt, történelmi fejlődésük (számottevő tengeri erő kifejlesztésének és egybefüggő politikai egységnek hiánya) révén a nemzetek ezeket nem tudták kiaknázni.³⁵ A főleg kis államok többször is szomszédos hatalmak vonzókörzetében találták magukat, ami a külső nyomás függvényében folyamatosan változó regionális (dez)integrációs folyamatokat eredményezett.³⁶ Halecki olvasatában Kelet-Közép-Európa a Baltikumtól a lengyel, cseh és szlovák területeken, valamint a Kárpát-medencén keresztül a Balkánig terjed, fő hangsúlya pedig a nyugati köteléken és Oroszország kizárásán van.³⁷ Utóbbi a lengyel történész követői is igyekeztek a nyugati diskurzusokban tudatosítani, mivel zavarta őket a Nyugat

31 Halecki, 1944. 17–18.

32 Halecki, 1995. 11.

33 Uo. 12–13.

34 Howard J. Wiarda amerikai történész úgy fogalmazott, hogy a nyugati kereszténység felvételével „hegeli vagy marxista értelemben Kelet- és Közép-Európa belépett a »történelembe«, (...) [és e nemzetek] talán még mindig Európa perifériáján lehetnek, de legalább már Európa részeként”. Wiarda, 2002. 159., 162–163.

35 Halecki, 1995. 12–13.

36 Okey, 1992. 105.

37 Romsics, 2016. 82.

tudatlansága Kelet-Közép-Európa nyugati kultúrkörben elfoglalt helyét illetően. George J. Lerski lengyel történész találó példaként említett egy egyesült államokbeli egyetemi felvételi elbeszélgetést 1975-ben, amikor egy amerikai diák a csehek „Európától Keletre” helyezte el, ám a Prágától ténylegesen Keletre fekvő Bécset „a Nyugathoz tartozónak” vallotta.³⁸

Oskar Halecki, aki Európa lényegét a görög-római humanizmusban és a keresztény erkölcsi-szellemi értékekben látta, Kelet-Közép-Európát az európai kultúra és hagyomány örökösének, a transzatlanti kapcsolatrendszer pedig „egységes Nyugatnak” tekintette. Nézetei, főleg az „atlanti közösség” vonatkozásában vitathatók, ám ezzel együtt az európai civilizáció lényegéről szóló eltérő szakértői olvasatok is Kelet-Közép-Európa sajátos helyzetére világítanak rá. Bár a történészek között nincs egyetértés Európa meghatározó civilizációs ismérveit illetően, Kelet-Közép-Európa „elfeledettségét” többen nehezményezték. Gyurgyák János *Európa alkonya?* című, 2018-ban kiadott könyvében elmélyült áttekintést és értékelést ad a kérdéssel foglalkozó főbb szakirodalomról, miközben rávilágít arra, hogy Halecki mellett mások, köztük az Európa megfogható lényegét tagadó Norman Davies brit történész is kritizálta Kelet-Közép-Európa hiányát a nyugati civilizációval foglalkozó nemzetközi szakirodalomban. Gyurgyák János emellett kiemeli Bronisław Geremek lengyel történészt, aki egyetértett Kundera nézetével, miszerint az európai szellemi örökség valódi őrzői a kelet-közép-európaiak lehetnek.³⁹

A kelet-közép-európai államok mentalitását a nyugat-európaiakkal és az amerikaival ellentétben a történelemmel szembeni bizalmatlanság határozza meg,⁴⁰ identitásukat pedig a Nyugathoz tartozás konzervatív, nem pedig liberális természete. Kundera szerint „Közép-Európa számára a valódi tragédia nem Oroszország, hanem [a saját kulturális identitását elvesztő] Európa”,⁴¹ azaz egy olyan hely, ahol a kelet-közép-európai nemzetek európai értékekről alkotott képe eltér nyugati társaikétól. A kelet-közép-európai politikusok vitái nyugat-európai kollégáikkal gyakran kritikus hangneműek: míg Kelet-Közép-Európában a nemzetek kulturális identitása történelmi okokból fajsúlyos kérdés, Nyugaton olyan egyetemesnek tekintett liberális értékek állnak a figyelem középpontjában, mint a demokrácia és az emberi jogok, illetve míg Kelet-Közép-Európában a nemzetállam egy fontos igazodási pont, Nyugaton „a humanitás vallása” jellemző, amely a kelet-közép-európaiak számára érzékeny kérdést elavultnak tekinti. A kelet-közép-európai konzervatívok a nyugati civilizáció védelmének küldetését látják térségük jövőjében, és noha a nyugat-európai liberálisok részéről a nacionalizmus vádja éri őket, a regionális együttműködések fényében ez megalapozatlan. Nézeteik a nyugati politikai gondolkodás konzervatív hagyományából merítenek, ami ma erős Kelet-Közép-Európában.⁴²

38 Lerski, 1975. 59.

39 Gyurgyák, 2018. 23–48.

40 A gondolat nyomán Milan Kundera felveti, hogy a történelmi kiszolgáltatottságuk révén mindenekelőtt épp a közép-európai nemzeteken keresztül kimutatható egész Európa sérülékenysége. Kundera, 1984. 35–36.

41 Uo. 38.

42 Jokubaitis, 2018. 85–89.

Az Egyesült Államok és Kelet-Közép-Európa biztonságpolitikai kapcsolata

Annak ellenére, hogy Kelet-Közép-Európa biztonságpolitikai jelentőségét a brit és az amerikai geopolitikai iskola, illetve a 20. századi történelem is igazolta, az Egyesült Államok Kelet-Közép-Európához fűződő kapcsolatát inkább a visszafogott érdeklődés jellemezte: a térség más stratégiai célok és szereplők, főleg Oroszország, illetve a Szovjetunió viszonyrendszerében jelent meg, és többnyire háttérbe szorult. Woodrow Wilson elnök liberális internacionalizmusa önrendelkezési szabadságot kínált az Osztrák–Magyar Monarchia nemzeteinek, ám ez nem vezetett sem regionális stabilitáshoz, sem békéhez. A második világhégés után pedig Kelet-Közép-Európa nem képezte Franklin D. Rooseveltnél békét és biztonságot szavatolni hivatott rendszerének szerves részét.⁴³

A kommunizmus térnyerése az amerikai liberális elvek rugalmatlan alkalmazásáról tanúskodott, és végül a nagyhatalmi realizmus érvényesülését hozta, tekintve hogy a térség szovjet érdekszféraként való hallgatóságos amerikai elfogadásának intellektuális alapja már a második világháború alatt megjelent.⁴⁴ Elvi szinten Washington hitt abban, hogy megfelelő körülmények között a kelet-közép-európai országok a wilsoni elveket követik,⁴⁵ ám politikai gyakorlatában kettősség jelentkezett.⁴⁶ A hidegháborús retorika és tettek közti szakadék jól mutatta, hogy Kelet-Közép-Európa „politikailag halott” volt: a „visszaszorítás” (*rollback*) politikája mindössze retorikában nyújtott támaszt a térség antikommunista kezdeményezéseinek, miközben egyre inkább a nyugati és a keleti blokk közös érdekeit szolgáló „hídépítés” (*building bridges*) politikája körvonalazódott, amivel párhuzamosan a kelet-közép-európai országok „differenciált” megközelítése (*differentiation*) szolgálta a Nyugattal bizonyos területeken együttműködőbb államok kiemelését lényegében a hidegháború végső szakaszáig.⁴⁷ Mindennek tükrében Charles Gati szavaival Kelet-Közép-Európa „elfeledett régió” volt: a „hídépítést” az amerikai–szovjet viszonyban megkezdett enyhülés (*détente*) ellehetetlenítette, bevezetve a „szándékos közömbösség” (*deliberate indifference*) politikáját, ami Európa keleti felében csupán a

43 Hutchings, 1994. 45–46.

44 Erre példa Walter Lippmann egyik okfejtése 1943-ból, miszerint a háborút követő nemzetközi rendet az Egyesült Államok a többi hatalom, köztük a Szovjetunió együttműködésével tudja csak fenntartani, utóbbi pedig megkívánja a kelet-európai szovjet érdekek tiszteletben tartását. Fried et al., 2019. 3–4.

45 Saját belpolitikai tapasztalataik alapján az amerikai politikai vezetők elvárták, hogy idővel konszenzus alakuljon ki a kelet-közép-európai politikai kérdésekben, holott ennek semmi realitása nem volt. Minde mellett pedig a háború és béke állapotáról alkotott felfogása miatt Washington a második világháborúban csupán a náci katonai megsemmisítéséig tervezett előre, arra már nem volt terve, hogy a cél elérését követően miként teremtsék meg a kelet-közép-európai békét és stabilitást. Garrett, 1976. 288–293., 296–297.

46 A Nemzetbiztonsági Tanács 58/2 számú, *Az Egyesült Államok kelet-európai szovjet szatellitországokkal szembeni politikája* című (United States Policy Toward the Soviet Satellite States in Eastern Europe), 1949 decemberében kelt dokumentuma az amerikai érdekek szempontjából „másodlagos jelentőségűnek” minősítette az érintett államokat, de egyúttal megjegyezte, hogy a szovjet hatalom legérzékenyebb pontjait is jelentik. Hutchings, 1994. 45–46.

47 Luers, 1987. 978–979.

regionális stabilitást célozta, a kapcsolatok fejlesztését pedig Nyugat-Európára kívánta hagyni.⁴⁸

Kelet-Közép-Európa „elfeledettsége” mellett „meg nem értettsége” is fennállt, ami ráadásul a hidegháborút követően is igaz volt.⁴⁹ Washington volt a kelet-közép-európai országok reintegrációjának intellektuális és gyakorlati úttörője, a térség sorsával a nyugati szakirodalomban főleg amerikai szakértők, köztük Henry A. Kissinger és Zbigniew K. Brzeziński foglalkoztak, ám elképzeléseik az érintett országok támogatását nélkülözték. Míg Kissinger egy, a visegrádi államokat felölelő, NATO- és orosz biztonsági garanciákkal alátámasztott demilitarizált zóna, addig Brzeziński egy lengyel–cseh–szlovák konföderáció gondolatát vetette fel.⁵⁰ Beszédes, hogy miközben a csehszlovák származású Madeleine Albright 1991-ben angolszász geopolitikai nézeteket visszhangozva arról írt, hogy „Közép- és Kelet-Európa térsége vitathatatlanul stratégiai jelentőségű az eurázsiai földterület tekintetében, [ahol az amerikai kapcsolataikat erősíteni kívánó országok] fontos talajt adhatnak az Egyesült Államoknak (...) Oroszország és Németország között”, a NATO-bővítés helyett egy összeurópai biztonsági rendszer építését tartotta élet-szerűbbnek.⁵¹ A néhai George H. W. Bush elnök 1991-es „kijevi csirke” beszédében is jelezte, hogy bár támogatja az itt élő nemzetek demokratikus reformjait, elsősorban regionális stabilitást szeretne látni, elkerülve egy orosz ellenreakciót, és fejben tartva, hogy figyelmét a Közel- és a Távols-Kelet kezdte jobban lekötni.⁵² A liberális és realista iskolák hívei egyetértettek, hogy Kelet-Közép-Európa nem meghatározó a külpolitikai agendán, elsősorban az orosz, másodsorban a német relációban képezi az amerikai érdekek tárgyát.⁵³

A liberális rend bővítését a Clinton-adminisztráció tűzte zászlajára a Kelet-Közép-Európával foglalkozó szakértők, köztük Ronald D. Asmus, Richard L. Kugler és F. Stephen Larrabee javaslataival összhangban. Az elemzők 1993-ban leírták, hogy Kelet-Közép- és Délkelet-Európa kihívásaira, kiváltképp a posztbipoláris hatalmi és biztonsági vákuumra, illetve a nacionalista feszültségek által gerjesztett konfliktusokra adandó amerikai válasz összefügg a transzatlanti alku megújításával. Szerintük a peremvidéki válságívek egész Európa liberális-demokratikus alapjaira kiható ideológiai és biztonsági fenyegetéseket hordozhatnak, és hogy ennek kezelése a NATO-ra várt, melyet meg kellett reformálni, kibővítve földrajzi-stratégiai kül-

48 Gati, 1975. 136–140.

49 Glatz Ferenc Koszovó kapcsán jegyezte meg 1999-ben: „Sem az amerikaiaknak, sem a nyugat-európaiaknak (...) *nincs Közép-Kelet-Európa-ismeretük.* (...) Én naiv módon azt hittem, (...) hogy a Szovjetunió összeomlása után megerősödik majd az amerikai és nyugat-európai Kelet-Európa-kutatás. Sőt »civilizálódni« fog. Többé nem a katonai-stratégiai kérdések, nem az itteni politikai konfliktusok, a rendszerkritika, hanem a kelet-európai társadalom, a civil világ fogja érdekelni az amerikaiakat, németeket, franciákat. (...) Hát a fénéket! Nem ez történt! Változott a világpolitikai érdek, változott a kutatásfinanszírozás. (...) Az USA-ban is, Németországban is visszafejlesztették a Kelet-kutatást!” Glatz, 2005. 39., 44–45.

50 Riekhof, 2003–2004. 56.

51 Albright, 1991. 82–84.

52 Magyarics, 2008. 182–185.

53 Koch, 1993. 92.

detését, vagyis gyarapítva tagjainak számát és elfordulva a területvédelemtől a területén kívüli műveletek felé.⁵⁴

Az 1999-es lengyel, cseh és magyar NATO-csatlakozás előkészítésében és keresztülvételében Washington kulcsszerepet vállalt, nyitva hagyva a szövetség kapuit a további bővítések előtt. Ugyanakkor érződött az óvatosság: míg a Clinton-adminisztráció kizárólag a politikai, katonai és gazdasági szempontból legfelkészültebb országok meghívását hangoztatva kiállt a fenntartható bővítés mellett,⁵⁵ a kongresszusi viták a nemzetközi dilemmákat tükrözték. A bővítés legérzékenyebb pontja a Nyugat Moszkvához fűzött viszonya volt, amely napjainkban is vitatéma, leginkább a realisták körében.⁵⁶

A kelet-közép-európai országok amerikai külpolitikában elfoglalt helye George W. Bush elnöksége alatt lépett túl az orosz reláción. Tervezett külpolitikája az elnök szavaival egy „sajátosan amerikai internacionalizmust” követett, amelyben a Moszkvával és Pekinggel való kapcsolat mellett⁵⁷ hangsúlyos volt az amerikai biztonsági vállalások újragondolásának szándéka, visszafogottabb katonai jelenlétet célozva Európában.⁵⁸ Mindazonáltal az adminisztráció számára Kelet-Közép-Európa is fontos volt. Bush elnök szemlélete a jó és a gonosz örök harcát nyomatékosította, előbbit az egyetemes értékek és az Egyesült Államok, utóbbit pedig a történelem folyamán eltérő formát öltő kihívók (kommunizmus, nacionalizmus és terrorizmus) képviselték. Ebben a történelemképben Washington a hidegháború alatt sem tekintett a kelet-közép-európai nemzetekre ellenségként, a posztbipoláris korban pedig Európa korábbi megosztottságának erkölcsi terhe arra ösztökölte, hogy minél több kelet-közép- és kelet-európai országot behozzon a NATO-ba. Az elnök a NATO megújítását célozta, ami erőteljesebb bővítésben, új kapcsolatok létesítésében, globális szerep vállalásában, valamint az ehhez szükséges új képességek kifejlesztésében öltött testet.⁵⁹

A 2001. szeptember 11-i terrortámadást követő terror elleni háború azonban megváltoztatta a Bush-adminisztráció külpolitikáját⁶⁰ a neokonzervativizmus alapján, elvezetve egy transzatlanti vitához. A NATO válságidőszakában Washington kelet-közép-európai partnereivel kialakított különleges kapcsolata éles kontrasztban állt a nyugat-európai szövetségeseivel (Párizs és Berlin) elmérgesedett viszonyával. A Donald H. Rumsfeld amerikai védelmi miniszter révén elhíresült

54 Asmus–Kugler–Larrabee, 1993. 28–32., 35.

55 A Clinton-adminisztráció NATO-bővítési logikáját Ronald D. Asmus a *SIBROD* koncepcióval jellemezte, ami „a kicsi a szép” (*small is beautiful*) és a „tágra nyitott ajtó” (*robust open door*) kifejezések mozaikszava volt. A feltételek teljesítésére pedig Washington szigort (*tough love*) alkalmazott. Asmus, 2003. 217., 307.

56 A kritikusok szerint a hidegháború végén a G. John Ikenberry nevéhez köthető, úgynevezett „rendező pillanatban” (*ordering moment*) az amerikai külpolitika nem egy 21. századi „új világrendet” épített, hanem a régi, 20. századi bipoláris rend intézményeinek életét toldotta meg. Ez egyrészt azt jelentette, hogy a NATO-t kínálta az európai biztonság egyetlen életképes alternatívájaként, másrészt az Oroszországi Föderáció nem kapott helyet és szerepet ebben a régi-új struktúrában, integrációs készsége pedig csupán a nyugati reményekre épült. Sarotte, 2017.

57 Bush, 2005. 28.

58 Gordon, 2000.

59 Rhodes, E., 2003. 11–14., 17–18.

60 McCormick, 2010. 212–216.

„régii Európa” és „új Európa” megosztásban a kelet-közép-európaiak fogékonyabbak voltak a Szaddám-rezsim elleni fellépés iránt, mivel ők maguk az elnyomás legfiatalabb élményével rendelkeztek.⁶¹ Washington egy új transzatlanti munkamegosztással kísérletezett, amelyben a nemzetközi konfliktusok rendezésekor az amerikaiak szolgáltatják a kemény hatalmat, a kelet-közép-európaiak pedig kiegészítik azt saját képességeikkel, illetve hozzák a puha hatalmat és a politikai legitimitást.⁶²

A terror elleni háború a vitától függetlenül is érezte hatását az Egyesült Államok és Kelet-Közép-Európa kapcsolatában: a 2004-es NATO-bővítésben külön szempont volt, hogy az új szövetségesek milyen politikai és katonai támogatást tudnak nyújtani a terrorellenes műveletekben. Andrew A. Michta szerint Bush elnök már 2001-es varsói beszédében elindította a „politikai NATO” kialakításának folyamatát: a 2004-ben felvett államok még az 1999-ben csatlakozottaknál is kisebb katonai potenciállal rendelkeztek, és míg utóbbiaknál lehetett stratégiai értékről beszélni, a 2004-es csoportból ez csak Romániára és Bulgáriára volt igaz a közel-keleti műveleteket támogató bázisaik földrajzi helyzete révén.⁶³ F. Stephen Larrabee az új tagok hiánypótló képességeinek értékére hívta fel a figyelmet, melyeket Washington a terror elleni háborúban fontosabbnak ítélt, mint a hagyományos erőketvités képességét.⁶⁴

A keleti bővítés korlátjait jelezte, hogy az első bővítést előkészítő Asmus a 2008-as bukaresti NATO-csúcsra tervezett meghívásokat elhamarkodottnak ítélte. A kritika óva intett az ukrán és a georgiai tagság előmozdításától,⁶⁵ amit a bukaresti nyilatkozat próbált kezelni, sikertelenül. Utóbbi szerint ugyanis „ezek az országok a NATO tagjai lesznek”, ami jelzés volt Moszkvának, hogy Washington szoros katonai szövetségre lépne Kijevvel és Tbiliszivel. Nem véletlen, hogy a feszült orosz–georgiai viszony nem sokkal a 2008. áprilisi NATO-csúcs után, 2008 augusztusában fordult fegyveres összetűzésbe, ami mindmáig a kaukázusi ország NATO-tagsághoz elengedhetetlen területi integritásának árába került. Némileg más forgatókönyv szerint, de végső soron egyazon eredményt hozta a 2014-es orosz–ukrán konfliktus.

A Bush-adminisztráció külpolitikája reflektorfénybe helyezte a kelet-közép-európai országok atlantizmusának kérdését. A történelmi tapasztalatok az Egyesült Államokkal való szoros biztonsági kapcsolat kialakítására sarkallják a térség államait, amelyek számára a 20. században átélt geopolitikai keresztűzekben Washington játszotta a leginkább jóindulatú hatalom szerepét: az Egyesült Államok a világháborús szövetségi blokkok viszonyrendszerét leszámítva sohasem jelentett ezen nemzetek számára fenyegetést, míg néhányuk esetében az önálló államiság (újra)alakításának is támogatója volt.⁶⁶ Ugyanakkor nem szabad azt hinni, hogy a kelet-közép-európaiak atlantizmus a egysíkú, korlátlan és időtlen. Létezik egy orosz fenyegetettségűl vezérelt, bilaterális kapcsolatokat erősíteni célzó geopolitikai

61 Bush, 2010. 233.

62 Mindez végül sikertelennek bizonyult, így Bush elnök korrigálni kényszerült. Orbán, 2003. 4–5.

63 Michta, 2006. 3., 100–106.

64 Larrabee, 2003. 44–45., 58–59.

65 Asmus, 2008.

66 Asmus–Vondra, 2005. 203–209.

atlantizmus, illetve egy orosz fenyegetettséggel kevésbé számoló, inkább multilaterális megoldásokban gondolkodó stratégiai atlantizmus: e két válfaj rendre Varsóval és Bukaresttel, illetve Prágával társítható.⁶⁷ Az általában jellemzőbb stratégiai atlantizmus feltételekhez kötött „öszönös atlantizmusnak” is nevezhető, intenzitása pedig politikai irányultság kérdése: a konzervatívok hajlamosabbak az amerikai külpolitika iránti fogékonyságra.⁶⁸

Mindemellett a kelet-közép-európai országok biztonságpolitikai kötődése az Egyesült Államokhoz nem tisztán elvi kérdés. A 2003-as iraki intervenció tanúsága szerint atlantizmusuk a történelmi tapasztalatokon és hálán túl a nyugat-európai partnerekkel való csatlódottságukra és saját érdekeiket szolgáló kalkulációkra is épült.⁶⁹ Ráadásul a politikai kötelek már a 2000-es évek elején gyengülő tendenciát mutattak. Matthew Rhodes 2002-ben jelezte, hogy a kelet-közép-európai országokra egyre kevésbé illik a Washington „trójai falovai” szerep, és hogy inkább nyugat-európai partnereikhez kötődnek a gazdaság és kereskedelem, illetve az európai integráció bővülő szakterületein keresztül.⁷⁰ Hasonlóképp, Larrabee és Bugajski a kelet-közép-európai atlantizmusra negatívan ható politikai-társadalmi trendekre emlékeztettek, köztük az erős európai identitással és kevesebb egzisztenciális félelemmel rendelkező, az Egyesült Államok nélkülözhetetlenségét már nem valló új generációk megjelenésére, az erősebb Európában hívő politikai baloldal vagy az azzal szemben szkeptikus politikai jobboldal térnyerésére, továbbá a populizmus és nacionalizmus erősödésére.⁷¹

Mire Barack H. Obamát az Egyesült Államok elnökévé választották, Kelet-Közép-Európa és Washington kapcsolata elvesztette különleges jellegét: előbbit az említett faktorok, utóbbit az erősödő közömbösség térítette el a másiktól. Charles Gati 2008 végén arról írt, hogy az amerikai külpolitikában *Mitteuropa* „kipipáltság szindrómába” jutott, így a 2009-ben hivatalba lépő amerikai kormánynak a térségre irányuló megfontoltabb és nagyobb figyelmet javasolt, arra intve: „Ne azt kérdezd, mit tehetnek a közép-európaiak az Egyesült Államokért, hanem hogy Amerika mit tehet a közép-európaiakért.”⁷² Végül az Obama-adminisztráció ezt megfordította. Barack H. Obama elnöksége alatt nemcsak Kelet-Közép-Európa, hanem általában Európa is kevesebb figyelemben részesült, mivel Washington – a transzatlanti politikai kapcsolatok helyreállításával párhuzamosan – inkább Kelet-Ázsiára (különösen a Kínai Népköztársaságra) igyekezett fókuszálni. Az amerikai külpolitika e hangsúlyán a 2014-es ukrajnai válság csak részben hozott változást, jóllehet a NATO-n

67 Střítecký–Hynek, 2009. 20–26.

68 Král–Řiháčková–Weiss, 2008. 21. Megjegyzendő, hogy Magyarország esetében a jobbkonzervatív politikai erők fogékonyabbak az amerikai külpolitika kritikájára, ami kölcsönös: előbbieik gazdaságpolitikai elképzelései kevésbé követik az amerikai neoliberais nézeteket, külpolitikai elképzeléseiket pedig Washingtonban a regionális stabilitást tekintve problémásabbnak látják, miközben a balliberális elit évtizedek óta jobb kapcsolatot ápol nemcsak az amerikai liberálisokkal, de a neokonzervatívokkal is. Varga, 2009. 51.

69 Forsberg–Herd, 2006. 70–71.

70 Rhodes, M., 2002. 66–68.

71 Larrabee, 2006. 120–123.; Bugajski–Teleki, 2005. 98–104.

72 Gati, 2008. 36., 41–42.

belül a kelet-közép-európai országokat eredetileg jobban érdeklő területvédelem gondolatát újból előtérbe hozta.

Az Egyesült Államok részéről inkább a Trump-adminisztráció alatt érződött a korábbinál nagyobb amerikai igény Kelet-Közép-Európa geopolitikai kontextusban történő értelmezésére. Nem véletlen, hogy a külpolitikájában egyébként rendkívül aktív Donald J. Trump elnöksége alatt látványosan élénkült az Egyesült Államok és kelet-közép-európai szövetségeseinek politikai és katonai együttműködése, ami többek közt 2017-ben az amerikai elnök egyik kiemelt külpolitikai beszédének varsói helyszínavasztását (és emellett az *Intermarium* gondolatát visszhangzó „három tenger kezdeményezés” politikai támogatását), 2018 és 2020 között pedig számos kormány- és államfő washingtoni látogatását eredményezte. Mivel mindez a Bush-adminisztráció alatt tapasztalt transzatlanti vita újbóli – és egyébként több tekintetben hasonló – kibontakozását hozta, Joseph R. Biden 2021-es hivatalba lépése Európában egyfajta politikai *déjà vu* érzését keltette. Az Obama-adminisztrációhoz hasonlóan a Biden-adminisztráció esetében is megkérdőjelezhető egy, kifejezetten Kelet-Közép-Európára irányuló koherens stratégiai elképzelés fennállása, ugyanakkor az orosz–ukrán háború és az arra adott nyugati válaszok (elsősorban a pénzügyi és kereskedelmi szankciók) nemcsak a geopolitikai realitásokat hozták vissza Kelet-Közép-Európába, hanem a térséget újra határvidékké (bizonyos tekintetben „frontvonallá”) tették.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Albright

1991 Albright, Madeleine: The Role of the United States in Central Europe. In: *Proceedings of the Academy of Political Science*, 38. (1991) 1. sz. 71–84. DOI: <https://doi.org/10.2307/1173814>.

Asmus

2003 Asmus, Ronald D.: *A NATO kapunyitása. Az új korszak és a szervezet átalakítása*. Bp., 2003.

2008 Asmus, Ronald, D.: A Better Way to Grow NATO. In: *The Washington Post*, January 28, 2008. <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2008/01/27/AR2008012701611.html> (letöltés: 2022. április 7.).

Asmus–Kugler–Larrabee

1993 Asmus, Ronald D. – Kugler, Richard L. – Larrabee, F. Stephen: Building a New NATO. In: *Foreign Affairs*, 72. (1993) 4. sz. 26–42.

Asmus–Vondra

2005 Asmus, Ronald D. – Vondra, Alexandr: The Origins of Atlanticism in Central and Eastern Europe. In: *Cambridge Review of International Affairs*, 18. (2005) 2. sz. 203–216. DOI: <https://doi.org/10.1080/09557570500164439>.

Bugajski–Teleki

2005 Bugajski, Janusz – Teleki, Ilona: Washington’s New European Allies: Durable or Conditional Partners? In: *The Washington Quarterly*, 28. (2005) 2. sz. 95–107.

Bush

2005 Bush, George W.: A Distinctly American Internationalism. In: *The George W. Bush Foreign Policy Reader. Presidential Speeches with Commentary*. Ed.: Dietrich, John W. Armonk, 2005. 26–31.

2010 Bush, George W.: *Decision Points*. New York, 2010.

Csizmazia

2020 Csizmazia Gábor: *Az Egyesült Államok kül- és biztonságpolitikája Kelet-Közép-Európában 2009–2019 között*. Bp., 2020. https://nkerepo.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/16201/csizmazia_gabor_doktori_ertekezes.pdf;jsessionid=C-01C4E3860A9158FFC3B923767957378?sequence=1.

Dittmer

2005 Dittmer, Jason: NATO, the EU and Central Europe: Differing Symbolic Shapes in Newspaper Accounts of Enlargement. In: *Geopolitics*, 10. (2005) 1. sz. 76–98. DOI: <https://doi.org/10.1080/14650040590907677>.

Dugin

2004 Dugin, Alekszandr: A geopolitika alapjai. In: *Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény*. Szerk.: Siselina, Ljubov – Gazdag Ferenc. Bp., 2004. 333–366.

Forsberg–Herd

2006 Forsberg, Tuomas – Herd, Graeme P.: *Divided West: European Security and the Transatlantic Relationship*. London, 2006.

Fried et al.

2019 Fried, Daniel – Wisniewski, Jakub – Forsthuber, Denise – Kudzko, Alena: *The United States and Central Europe: Tasks for a Second Century Together*. Washington, DC, 2019.

Friedman

2009 Friedman, George: *The Next 100 Years. A Forecast for the 21st Century*. New York, 2009.

2010 Friedman, George: *Borderlands. The Geopolitical Journey in Eurasia*. Austin, 2010.

Garrett

1976 Garrett, Stephen A.: Images and Foreign Policy: The United States, Eastern Europe, and the Beginnings of the Cold War. In: *World Affairs*, 138. (1976) 4. sz. 288–380.

Gati

1975 Gati, Charles: The Forgotten Region. In: *Foreign Policy*, 19. (1975) Summer, 135–145. DOI: <https://doi.org/10.2307/1147997>.

2008 Gati, Charles: Faded Romance. How Mitteleuropa Fell Out of Love with America. In: *The American Interest*, 4. (2008) 2. sz. 35–43.

Gerner

1999 Gerner, Kristian: A Moveable Place with a Moveable Past: Perspectives on Central Europe. In: *Australian Journal of Politics and History*, 45. (1999) 1. sz. 3–19.

Glatz

2005 Glatz Ferenc: Közép-Kelet-Európa helyének újragondolása (Vitairat 1999-ből). In: *Közép-európai olvasókönyv*. Szerk.: Módos Péter. Bp., 2005. 39–47.

Gordon

2000 Gordon, Michael R.: The 2000 Campaign: The Military; Bush Would Stop U.S. Peacekeeping in Balkans Fights. In: *The New York Times*, October 21, 2000. <http://www.nytimes.com/2000/10/21/us/the-2000-campaign-the-military-bush-would-stop-us-peacekeeping-in-balkan-fights.html> (letöltés: 2022. március 25.).

Gyurgyák

2018 Gyurgyák János: *Európa alkonya? Utak és tévutak az európai történelemben és politikában.* Bp., 2018.

Halecki

1944 Halecki, Oskar: The Historical Role of Central-Eastern Europe. In: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 232. (1944) 1. sz. 9–18. DOI: <https://doi.org/10.1177/000271624423200103>.

1995 Halecki, Oscar: *A nyugati civilizáció peremén. Kelet-Közép-Európa története.* Bp., 1995.

Hutchings

1994 Hutchings, Robert: The “Eastern Question” Revisited. In: *Problems of Post-Communism*, 41. (1994) 5. sz. 45–49.

Jokubaitis

2018 Jokubaitis, Alvydas: The Other Europe: Identity Problems of Central Europe. In: *Politeja*, 15. (2018) 6. (57.) sz. 81–89. DOI: <https://doi.org/10.12797/Politeja.15.2018.57.05>.

Judt

1990 Judt, Tony: The Rediscovery of Central Europe. In: *Daedalus*, 119. (1990) 1. sz. 23–54.

Kiss

2010 Kiss J. László: Közép-Európa: „elképzelt terek” és a 21. század kihívásai. In: *Külgügyi Szemle*, 9. (2010) 1. sz. 39–62.

Koch

1993 Koch, Burkhard: American and German Approaches to East Central Europe: A Comparison. In: *World Affairs*, 156. (1993) 2. sz. 86–96.

Král–Řiháčková–Weiss

2008 Král, David – Řiháčková, Věra – Weiss, Tomáš: *Views on American Foreign Policy: The Atlanticism of Political Parties in Central and Eastern Europe.* Prague, 2008.

Kundera

1984 Kundera, Milan: The Tragedy of Central Europe. In: *The New York Review of Books*, 31. (1984) 7. sz. (April 26, 1984) 33–38.

Larrabee

2003 Larrabee, F. Stephen: *NATO's Eastern Agenda in a New Strategic Era.* Santa Monica, 2003.

2006 Larrabee, F. Stephen: Danger and Opportunity in Eastern Europe. In: *Foreign Affairs*, 85. (2006) 6. sz. 117–131. DOI: <https://doi.org/10.2307/20032147>.

Laruelle–Rivera

2019 Laruelle, Marlene – Rivera, Ellen: *Imagined Geographies of Central and Eastern Europe: The Concept of Intermarium.* Washington, 2019. (IERES Occasional Papers, March 2019.)

Lendvai

2005 Lendvai L. Ferenc: Közép-Európa mibenlétének problémája. In: *Közép-európai olvasókönyv.* Szerk.: Módos Péter. Bp., 2005. 13–26.

Lerski

1975 Lerski, George J.: Why East-Central Europe? In: *Polish American Studies*, 32. (1975) 2. sz. 55–63.

Luers

1987 Luers, William H.: The U.S. and Eastern Europe. In: *Foreign Affairs*, 65. (1987) 5. sz. 976–994. DOI: <https://doi.org/10.2307/20043197>.

Mackinder

2002a Mackinder, Halford J.: Demokratikus ideálok és a valóság. In: *Geopolitikai szövegyűjtemény*. Szerk.: Csizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Gábor Zsolt. Bp., 2002. 28–35.

2002b Mackinder, Halford J.: A földrajz mint a történelem kulcsa. In: *Geopolitikai szövegyűjtemény*. Szerk.: Csizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Gábor Zsolt. Bp., 2002. 16–27.

Magyarics

2008 Magyarics Tamás: *Az Amerikai Egyesült Államok története 1914–1991*. Bp., 2008.

McCormick

2010 McCormick, James M.: *American Foreign Policy & Process*. Fifth Edition. Wadsworth, 2010.

Michta

2006 Michta, Andrew A.: *The Limits of Alliance: The United States, NATO, and the EU in North and Central Europe*. Lanham, 2006.

Okey

1992 Okey, Robin: Central Europe / Eastern Europe: Behind the Definitions. In: *Past & Present*, 137. (1992) November, 102–133.

O'Loughlin

1999 O'Loughlin, John: Ordering the 'Crush Zone': Geopolitical Games in Post-Cold War Eastern Europe. In: *Geopolitics*, 4. (1999) 1. sz. 34–56. DOI: <https://doi.org/10.1080/14650049908407636>.

2001 O'Loughlin, John: Geopolitical Visions of Central Europe. In: *Europe between Geopolitics and Political Geography*. Vol. II. Eds.: Antonsich, Marco – Kolossov, Vladimir – Pagnini, M. Paola. Rome, 2001. 607–628.

Orbán

2003 Orbán Anita: Washington és az „Új Európa”. Alkalmi szövetség vagy hosszú távú partneri kapcsolat? In: *Külügyi Szemle*, 2. (2003) 4. sz. 3–30.

Owens

1999 Owens, Mackubin Thomas: In Defense of Classical Geopolitics. In: *Naval War College Review*, 52. (1999) 4. sz. 59–76.

Rhodes, E.

2003 Rhodes, Edward: Transforming the Alliance: The Bush Administration's Vision of NATO. In: *Connections*, 2. (2003) 3. sz. 11–25.

Rhodes, M.

2002 Rhodes, Matthew: Whose Trojan Horses? In: *International Journal*, 57. (2002) 4. sz. 631–637. DOI: <https://doi.org/10.2307/40203696>.

Riekhof

2003–2004 Riekhof, Aart Jan: The Transformation of East-Central European Security. In: *Perspectives*, 21. (2003–2004) Winter, 55–70.

Romsics

2016 Romsics Ignác: Közép- és/vagy Kelet-Európa? Egy definíciós vita, és ami mögötte van. In: *Korunk*, 27. (2016) 7. sz. 74–89.

Sarotte

2017 Sarotte, Mary Elise: *The Renewal of the Russian Challenge in European Security: History as a Guide to Policy*. Washington DC, 2017. (Transatlantic Academy Paper Series 2017, No. 9.)

Sinnhuber

1954 Sinnhuber, Karl A.: Central Europe – Mitteleuropa – Europe Centrale. An Analysis of a Geographical Term. In: *Transactions and Papers* [Institute of British Geographers], 20. (1954) 15–39.

Střítecký–Hynek

2009 Střítecký, Vít – Hynek, Nik: Divided We Stand: Limits of Central European Atlanticism in the New Era. In: *International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs*, 18. (2009) 4. sz. 19–30.

Varga

2009 Varga, Gergely: Central European Security Identity and Transatlanticism – a Hungarian Perspective. In: *International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs*, 18. (2009) 4. sz. 44–56.

Wiarda

2002 Wiarda, Howard J.: Defining the Borders of the New Europe. In: *World Affairs*, 164. (2002) 4. sz. 157–177.

Zinovjev

2004 Zinovjev, Alekszandr: A Nyugat. In: *Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény*. Szerk.: Siselina, Ljubov – Gazdag Ferenc. Bp., 2004. 417–434.

GÁBOR CSIZMAZIA

THE UNITED STATES AND EAST-CENTRAL EUROPE GEOPOLITICAL CONCEPTS AND HISTORICAL REALITIES

The United States' relation to East-Central Europe was mixed in the last century, and has been fluctuating in the last two decades. While British and American geopolitics theoretically give great importance to the region of 'Eastern Europe', U.S. foreign policy practice in the 20th century was clearly separated from its rhetoric. In a (geo)political sense, East-Central Europe is a 'forgotten region' in Washington albeit the 2014 Ukraine crisis and Russia's current war in Ukraine has somewhat brought change in this regard. The paper displays the essence of the main geopolitical concepts on the region along with its unique 'borderland' situation, which is followed by an outline of the main historical milestones in the security relationship between the United States and East-Central Europe.

Kereskedelmi tárgyalások Magyarország és Csehszlovákia között 1922 őszén

Az első világháború utáni átalakulás gyökeresen átformálta a kelet-közép-európai térség politikai arculatát, ugyanakkor a gazdaságban a változás lassabban következett be. Az Osztrák–Magyar Monarchia helyébe lépő államok saját érdekeik szerint próbálták kialakítani gazdaságpolitikájukat, miközben számos struktúrát megörököltek a múltból. A magyar és a nemzetközi történeti szakirodalomból is ismert tény, hogy a Monarchiában az egyes országok és tartományok egy bizonyos gazdasági ágazatra specializálódtak, az egyes területek kiegészítették egymást.¹ Ennek következtében az 1920-as években a magyar–csehszlovák kereskedelmi forgalom igen jelentős maradt, egyes években a teljes magyar kivitel és behozatal 25 százalékát is elérte a csehszlovák reláció. Magyarország elsősorban mezőgazdasági termékeket (gabona, liszt, élő állat) exportált, miközben Csehszlovákiából ruhaipari termékek alkották az import zömét.²

A magyarországi történeti szakirodalom a magyar–csehszlovák viszonyhoz elsősorban politikai szemszögből közelített, a bilaterális kapcsolatokat háttérbe szorítva inkább a multilaterális viszonyra, illetve a politikai ellentétekre helyezte a hangsúlyt (kisantant).³ A csehországi történeti kutatásban már korábban is fontos szerepet kaptak a gazdasági kérdések,⁴ illetve részletesen feltárták az 1921. márciusi brucki és júniusi marienbadi magas szintű politikai találkozók is,⁵ amelyek kivételesek voltak a korszakban.⁶ Ezeket a tárgyalásokat is nagyrészt a külpolitikai tényezők motiválták, mivel kudarcba fulladt a magyar külpolitikai közeledés Franciaországhoz 1920-ban. Ezt követően Budapest rendezni kívánta kapcsolatát a környező országokkal,⁷ ugyanakkor ezeknek a politikai tárgyalásoknak fontos motorja volt a gazdasági egymásrautaltság.

Az 1921-es brucki tárgyaláson a két ország négy bizottságot (jogi-politikai, pénzügyi, gazdasági, közlekedési) hozott létre a szakértői szintű egyeztetések cél-

* A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.).

1 Komlos, 1983; Berend–Ránki, 1969.

2 MSK, 1929; 1929; 1931; 1931; 1933.

3 Ádám, 1968; 1989; Boros, 1970.

4 Romportlová, 1986.

5 Tóth, 2002, 2003.

6 Több kétoldalú találkozóra nem került sor, csupán más nemzetközi konferenciák keretében találkoztak.

7 Gulyás, 2012.

járól. Tanulmányunkban elsősorban a Budapesten összeülő kereskedelmi bizottság munkáját tárjuk fel. Célunk, hogy bemutassuk a két állam legfontosabb gazdasági és kereskedelmi célkitűzéseit, emellett megpróbálunk választ adni arra a kérdésre, hogy az országok parlamentjei miért nem ratifikálták a kereskedelmi szerződést (így az nem lépett életbe), jóllehet a két állam képviselői megállapodtak, és 1922 novemberében aláírták a szerződést. Magyarország és Csehszlovákia végül 1927-ben kötött egymással kereskedelmi szerződést.

A tárgyalások előzményei: a kereskedelmi és iparkamarák találkozási, Paupera Ferenc informális tárgyalásai

Az 1922-es kétoldalú tárgyalásokat a két ország kereskedelmi és iparkamarái készítették elő. Megvitaták a gazdasági és szakmai kérdéseket, illetve Magyarország és Csehszlovákia gazdasági közeledésének feltételeit. A kormányok elsősorban az érdekképviselők véleményét vették a tárgyalások alapjául. A csehszlovák kormány a pozsonyi kereskedelmi és iparkamarát bízta meg azzal, hogy lépjen érintkezésbe a magyar kamarákkal és folytasson előkészítő tárgyalásokat. Ennek érdekében 1922. szeptember 18-án Budapestre érkezett Wolff Gerő, a pozsonyi kamara elnöke és főtitkára, hogy felvegye a kapcsolatot a budapesti kereskedelmi és iparkamarával.⁸ A budapesti tárgyalásokra Wolff mellett Burda Antal, a pozsonyi „tót minisztérium” tanácsosa és Liska János pozsonyi mérnök, a kereskedelmi és iparkamara titkára érkezett. Csehszlovákiában a Magyarországot érintő gazdasági kérdésekkel – a csehszlovák kamarák közös érdekképviselőtének felosztása alapján – a pozsonyi, a brnói és a libereci kamarák foglalkoztak, az 1922-es tárgyalásokon a pozsonyi kamara képviselői a másik két testület konkrét kívánásait és panaszait is előterjesztették.⁹

A magyar–csehszlovák gazdasági közeledés kezdeményezője és a kamarák találkozóinak egyik szorgalmazója Paupera Ferenc volt. Paupera nemzetgyűlési képviselő (1922-ben párton kívüli, 1926-tól egységes párti programmal), a Földhitelbank Rt. alapítója, vezérigazgatója, majd a Magyar–Cseh Kereskedelmi Kamara elnöke is volt. Bár az utóbbi csak 1924 folyamán alakult meg, Paupera korábban is a magyar–csehszlovák gazdasági kapcsolatok normalizálásának és fejlesztésének szószólójaként lépett fel. 1922 márciusában jelent meg cikke a csehszlovákiai német nyelvű *Prager Tagblatt*-ban, amiről a magyarországi *Világ* is beszámolt.¹⁰ A Földhitelbank vezérigazgatója szerint a két ország gazdaságilag egymásra van utalva, és számos kereskedelmi lehetőség rejlik a kétoldalú kapcsolatokban. A magyar–csehszlovák kamara megalapításának a gondolata már 1921-ben is felmerült, a lehetséges elnöknek már ekkor is Pauperát javasolták.¹¹

⁸ *Az Ujság*, 1922. szeptember 19. 4.

⁹ *Magyarország*, 1922. szeptember 20. 3.

¹⁰ *Világ*, 1922. március 9. 6.

¹¹ *Világ*, 1921. december 8. 11.

Paupera prágai tárgyalásairól a miskolci *Reggeli Hirlap* szeptember 14-i száma számolt be. A *Szenzációs és Magyarországot érintő fontos tárgyalásokról* címmel megjelent cikk szerint – a napilap a bécsi szerkesztőségének értesülései alapján – Paupera két hetet töltött Prágában, ahol „mértékadó gazdasági és pénzügyi tényezőkkel” folytatott tárgyalásokat Magyarország és Csehszlovákia gazdasági együttműködése érdekében. A lap szerint Paupera jó cseh kapcsolatokkal rendelkezett, így nem meglepő, hogy „ezen félhivatalos misszióval őt bízták meg”. Paupera kifejezte, hogy „Magyarország és Csehország gazdaságilag és pénzügyileg egymásra vannak utalva”, a két országnak a politikai ellentéteket kiküszöbölve kell életbe léptetnie az egymás közötti szabad forgalmat és kereskedelmet. A tárgyalásokkal elégedett Pauperának sikerült tervének több mértékadó cseh politikust és bankárt is megnyernie. Összességében a lap úgy értékelte, a bankigazgató tárgyalásai a megköten-dő magyar–csehszlovák kereskedelmi szerződés előkészítésének tekinthetők.¹²

Joggal gondolhatjuk, hogy Paupera tevékenységét siker koronázta, mivel egyeztetései után megindultak a kamarák tárgyalásai. Noha a *Reggeli Hirlap* cikke azt sugallta, Paupera akciója is már hivatalos megbízás alapján történt, Paupera egyelőre informális jelleggel tárgyalt Prágában, ugyanúgy, mint a kereskedelmi kamarák. A kamarák találkozóinak nem hivatalos jellegét Wolff Gerő is igyekezett hangsúlyozni. A *Magyarország* tudósításában a pozsonyi kamara főtitkára elmondta: „Nem kormány megbízás alapján jöttünk és nincs mandátumunk a kormánytól semmiféle tárgyalás folytatására. A megbeszélések, amelyeket tegnap és ma folytattunk, magántermészetűek, annál inkább, mert hiszen tudomásom szerint a budapesti kamara sem kapott megfelelő felhatalmazást a magyar kormánytól. Tárgyalásokról tehát szó sem lehet.” Egyfajta kapcsolat mégis volt a kamarák és a hivatalos szervek között, amiről Wolff megemlítette, hogy „a megbeszélések során mi is – csakúgy, mint a budapesti kamara szakreferensei – puhatolózni fogunk abban az irányban, hogy a hivatalos tárgyalások elő vannak-e készítve megfelelőképpen és eredményre lehet-e kilátásuk?”. További kapcsolódást jelentett a kamarák és az állami hivatalok között, hogy Wolff a későbbi hivatalos tárgyalásokon már a csehszlovák kormány egyik gazdasági szakértőjeként jelent meg. A főtitkár pozitívan ítélte meg a kamarák közötti megbeszéléseket, összességében úgy gondolta, „a tárgyalások megegyezésre fognak vezetni”. Wolff a kormányok közötti gazdaságpolitikai tárgyalások kezdetét október 2-ra helyezte. A tárgyalások menetéről már ekkor tudni lehetett, hogy a gazdasági és közlekedési kérdéseket Budapesten, míg a pénzügyi és politikai ellentéteket Prágában kívánják megtárgyalni.¹³

A kamarák közötti megbeszélések pozitív légkörben haladtak, „mindkét tárgyaló fél részéről megfelelő jóindulat mutatkozott közös érintkezési pontok keresésére és a függő kérdésekben fennforgó ellentétek elsimítására”. Ennek okát abban látták, hogy mindkét fél érdekelt a két ország közötti gazdasági viszony alapjainak lerakásában, mivel az akkori helyzet „tarthatatlan” volt. A budapesti kamara főképpen a különféle csehszlovák beviteli tilalmakat kifogásolta, amelyek megaka-

¹² *Reggeli Hirlap*, 1922. szeptember 14. 4.

¹³ *Magyarország*, 1922. szeptember 20. 3.

dályozták a magyar iparcikkek(!) exportját. A „szabad lista” – tehát a szabadon exportálható termékek jegyzéke – csak élelmiszereket és néhány nyersanyagot tartalmazott. Ez magyar szempontból nem volt olyan rossz, mivel az ország jelentős mértékben inkább mezőgazdasági termékeket exportált. Az iparcikkek Csehszlovákiába való bevitelének tilalma elsősorban azokat a szlovákiai magyar érdekeltségű ipartelepeket érintette hátrányosan, amelyek a trianoni Magyarországról szereztek be gépszükségletüket.¹⁴

A pozsonyi kamara legfőbb kifogása a magas magyar behozatali vámokra és a behozatali szabad lista kezelésének módjára vonatkozott. Ugyanakkor érdekegyezés mutatkozott a felek között a tranzitkérdésben, mivel Magyarország Lengyelország felé, Csehszlovákia pedig Jugoszlávia és Románia irányába kívánt szabad utat biztosítani árucikkeinek. Az egyeztetések legkényesebb pontja a „szokoltartozások”¹⁵ ügye volt: a magyar kereskedők a korábbi évekből – jellemzően a háború előttről – származó több száz millió fedezetlen koronával tartoztak cseh hitelezőiknek.¹⁶ A kamarák elsősorban a gazdasági, tehát a budapesti bizottság témájában folytattak előzetes megbeszéléseket.

Jóllehet Paupera és a kamarák is fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy a kétoldalú tárgyalások nem hivatalos formában zajlottak, valójában mindenki tisztában volt azzal, hogy a kapcsolatkeresés mögött a magyar és a csehszlovák kormány jóváhagyása állt. A nem hivatalos forma szabadabb keretet nyújtott a másik fél céljainak „biztonságos” feltérképezéséhez. Emellett sem Pauperának, sem a kereskedelmi kamaráknak nem volt felhatalmazásuk, hogy nemzetközi szerződést kössenek.

A hivatalos tárgyalások megindítását – az egyértelmű közös érdekek ellenére – megnehezítette a bizalmatlanság, illetve a két oldal közötti feszültség, ami a külügyi levélforgalomban is tetten érhető. 1922 őszén a Habsburg Ottóról szóló hírek növelték a bizalmatlanságot. Először egy 1922. október 2-i távirat számolt be a Károly halálát követő eseményekről (felmerült egyes körökben Ottó megkoronázása).¹⁷ Ezt követően október 3-án egy újabb táviratban értesítették Prágát Apponyi, Lang és Palugyai Móric¹⁸ legitimista képviselők lépéseiről. A külképviselet javaslata az volt, hogy szorgalmazzák az antantnál, Bethlen István adjon ki egy hivatalos közleményt, amelyben kijelenti, hogy a kormány nem veszi tudomásul a legitimisták tevékenységét. A távirat szerint ezt esetleg a kisantant keretein belül is meg lehet ismételni, illetve ezzel párhuzamosan a Nemzetek Szövetségénél is lehet protestálni.¹⁹ A táviratra október 5-én maga Edvard Beneš külügyminiszter

14 Uo.

15 A Monarchia összeomlása után Magyarországon hosszú ideig tévesen szokolnak neveztek a csehszlovák pénzegységet (československá koruna – csehszlovák korona), annak ellenére, hogy szokol elnevezésű pénze sosem volt az országnak. Lásd: Révai, 1931, „Szokol”.

16 *Magyarország*, 1922. szeptember 20. 3.

17 AMZV (B) 1223/1922.

18 AMZV (B) 1231/1922. A távirat értesíti Prágát, hogy Palugyai nagyon aktív legitimista, aki paludzkai illetőségű (Kispalugya), és felváltva használja a csehszlovák és magyar útlevelét. A követség értesíteni kívánja Prágát, amennyiben Palugyai Szlovákiába utazik.

19 AMZV (B) 1128/1922.

válaszolt. A kérdést röviden lezárva azt írta, nem tartja helyesnek bármiféle intervenció elfogadását.²⁰

A prágai külügyminisztérium október 7-i táviratában megemlítette a *Národní Listy* előző napi cikkét, amely Horthy Miklós északkelet-magyarországi látogatásáról számolt be. A cikk szerint a cél Magyarország – a török megoldáshoz hasonló – felszabadítása, amelynek érdekében Horthy felkereste a sátoraljaújhelyi és a miskolci csapatokat. A távirat arra kéri a külképviseletet, bizonyosodjon meg a hírek igazságtartalmáról.²¹ Hugo Vavrečka, az első budapesti csehszlovák követ azonban már korábban, október 4-i táviratában beszámolt arról – megerősítve a prágai félelmeket –, hogy „utazók információi alapján” Miskolc és Sátoraljaújhely környékén „erős harci izgalomban” van a lakosság Csehszlovákia és Románia ellen. Mindezt a távirat is Horthy útjának tudja be, és nagyobb elővigyázatosságot javasol a határon.²²

A tárgyalásokhoz közeledve más kellemetlen esetek is történtek. A prágai külügyminisztérium október 12-én táviratban kérte a budapesti követséget, hogy haladéktalanul járjon el Ludvík Čech ügyében. A 20. gyalogos ezred hadnagya tévedésből(?) lóháton átlépte a csehszlovák–magyar határt, majd elfogása után a magyar hatóságok Miskolcra szállították. A diplomáciai bonyodalom azonban – Habsburg Ottó esetéhez hasonlóan – már nem tudta megakasztani a tárgyalások elkezdését, így tovább folytak az előkészületek. Prága október 7-i táviratában közölte, hogy számára megfelelő az október 16-i dátum a tárgyalások megkezdésére.²³

A hivatalos magyar és csehszlovák álláspont

A két ország közötti viszonyt négy bizottságban kívánták rendezni. Az 1922. őszi tárgyalások után a jogi-politikai és a pénzügyi bizottság Prágában, a gazdasági és közlekedési bizottság Budapesten ült össze. Bár mind a két fővárosban két bizottság ülésezett, korántsem volt véletlen, hogy melyik bizottság melyik fővárosban. Gazdasági és közlekedési kérdésekben is számos érdekellentét volt a felek között, a politikai-jogi és a pénzügyi bizottságban viszont politikailag sokkal kényesebb ügyekről kellett tárgyalni. A csehszlovák belpolitika szempontjából fontos ügyeket Prágában vitatták meg (az állampolgárság, a kisebbségek kérdése, nosztrifikáció, a korábbi tartozások rendezése stb.). A jogi bizottságban tárgyaltak a kisebbségeknek a békeszerződésben biztosított jogairól, a tisztviselői illetmények és nyugdíjak folyósításáról, az állampolgársággal összefüggő ügyekről, az egyházi kérdésekről, valamint a műkincsekre, iratokra és levéltári anyagra vonatkozó igényekről. A pénzügyi bizottságra tartoztak az értékpapírok és egyéb letétek, a két állam polgárai és intézetei közötti, régebben keletkezett követelések és tartozások kiegyenlítésének módjai, a biztosítótársaságok, továbbá a kettős adózás elkerülése céljából szükséges egyezmény, valamint a pénzügyi jogsegély alapelveinek kidolgozása. A gazda-

20 AMZV (P) 1271/1922.

21 AMZV (P) 1296/1922.

22 AMZV (B) 1230/1922.

23 AMZV (P) 1297/1922.

sági és közlekedésügyi bizottságban elsősorban a kereskedelmi és a forgalmi szerződésről kívántak tárgyalni, ezt követően pedig a két állam mezőgazdasági és iparcikkeinek „kölcsonös kicserélését” szabályozni. Ezt elsősorban bizonyos kontingensek megállapításával kívánták rendezni.²⁴

A helyszín fontosságát bizonyítja egy október 17-i, Prágában írt távirat, amelyben a csehszlovák fél azt kéri a budapesti követségétől, hogy járjon közben azért, hogy a magyar fél küldjön a nosztrifikáció ügyében jártas szakembert Prágába, hogy a pénzügyi – és ne pedig a budapesti gazdasági – bizottság tárgyalja meg a kérdést. A távirat megjegyzi, hogy a csehszlovák pénzügyminisztérium „határozottan ragaszkodik” ahhoz, hogy ebben a témában Prágában legyenek a tárgyalások.²⁵

A tárgyalások közeledtével a magyar és a csehszlovák fél is bizalomerősítő gesztusokat tett. Magyar részről a pénzügyi bizottságot vezető Schober Béla államtitkárral október 5-én készített egy rövid interjút a *Pesti Napló*. Schober szerint a tárgyalások előtt már nem várhatóak újabb akadályok, mert „mind a két ország érdeke, hogy a függő kérdések egész tömege végre rendezést nyerjen”. Schober az érdekközösségre való hivatkozás mellett azonban fontosnak tartotta előrebocsátani, hogy a „tárgyalások nincsenek annyira előkészítve, hogy végleges szerződéssel nyerjenek befejezést”. Úgy vélte azonban, hogy egy olyan – az osztrák–csehszlovák szerződéshez hasonlatos – klíringmegállapodás elérhető, amelynek első pontja a háború előtti tartozások és követelések pontos felvétele lenne. A pénzügyi bizottság vezetőjeként Schober a tárgyalások legfőbb témájának a háború előtti tartozásokat és követeléseket (szokoltartozások), illetve Szlovákia lakosainak letétjeit jelölte meg.²⁶

A hivatalos csehszlovák álláspontot a budapesti csehszlovák követtel készített interjúból ismerhetjük meg. Prága értékelése szerint a tárgyalások súlypontja a gazdasági és pénzügyi bizottságokra esik. Vavrečka szerint mindkét félnek feltétlenül le kell szögeznie, hogyan képzei el a kiviteli és behozatali megszorításokat, tiltásokat. Rendezni kell a kontingensrendszert, illetve a szükséges valutakiutalásokat. A budapesti csehszlovák követ – a magyar állásponttal összecsengően – elsősorban elméleti kérdéseket kívánt tisztázni, ezekhez kötötte az újabb tárgyalások sikerét. A jelenlegi tárgyalásokról ő is megemlítette, hogy a pénzügyi bizottságban „az úgynevezett háború előtti tartozásokról és követelésekről” lesz szó. Vavrečka úgy értékelte, a többi bizottságban „könnyebben megoldható kérdésekkel foglalkoznak”.²⁷

A magyar fél még a tárgyalások megkezdése előtt „válaszolt” a Vavrečkával készített interjúra. A *Pesti Napló* október 10-i száma arról számolt be, hogy a magyar delegáció a külügyminisztériumban tárgyalta a gazdasági tanácskozások előkészítéséről. A cikk megemlítette, hogy a tárgyalások súlypontja „természetesen a gazdasági és pénzügyi bizottságokra esik”, ahogyan azt Vavrečka is említette. Emellett a külügyminisztériumi tanácskozáson, „mint illetékes helyről közölték a Pesti Napló tudósítójával”, megtárgyalták a gazdasági kérdéseket, megvitatták a „nagy

24 *Szózat*, 1922. október 15. 10.

25 AMZV (P) 1375/1922.

26 *Pesti Napló*, 1922. október 5. 6.

27 *Nemzeti Ujság*, 1922. október 6. 1.

fontosságú kivitel és bevétel” kérdését, annak esetleges bővítését vagy általános tiltását, éppen azokat a pontokat, amelyekről a csehszlovák diplomata is beszélt.²⁸

A delegációvezetők részéről szükség is volt a jóindulatú hangnemre, mivel a kétoldalú gazdasági megegyezés sok érdeket sértett. Magyarországon – különösen a kormány jobboldali ellenzékének kritikájában – a gazdasági kérdések másodlagosnak számítottak, mivel a magyar politikai elit egy része úgy ítélte meg, hogy amíg a számtalan politikai természetű konfliktust nem oldották meg, „nem lehet érdemlegesen gazdasági kérdésekről tárgyalni”.²⁹ Emellett a magyar ipar védelme is súlyos érvként jelent meg, ami megkérdőjelezte a tárgyalások hasznosságát.

Az ilyen vélemények azonban nem maradtak „megválaszolatlanul”. A hivatalos magyar álláspont fontosnak tartotta azonban hangsúlyozni – belpolitikai ellenzékének és külpolitikai partnereinek egyaránt –, hogy „a magyar–cseh tárgyalás anyaga és célja merőben gazdasági. (...) Célla vezethet, ha mindkét oldalon elfelejtik a politikát, hiábavaló, ha akármelyik fél ezekbe a tárgyalásokba is beleviszi a politikai ellentétet. Nagyon el tudjuk képzelni, hogy létesül egy gazdasági megegyezés, amellelt, hogy Cseh-Szlovákia meg akarja tartani a trianoni szerződés gyümölcsseit s Magyarország nem mond le a jövőről.” A gazdasági megegyezést sürgetők azzal is érveltek, hogy a megállapodás „nem nehezíti meg egyik félnek sem a célját”, miközben lehet pozitív hozadéka. Mivel a magyar kormányban megvolt a hajlandóság a tárgyalások megkezdésére, Budapest tudatosan arra törekedett, hogy a gazdasági egyeztetéseket elszigetelje a „politikai légkörtől”.³⁰ A tárgyalásokat előkészítő kamarai megbeszéléseken is úgy látták, hogy „mindkét tárgyaló fél részéről megfelelő jóindulat mutatkozott közös érintkezési pontok keresésére és a fennálló ellentétek elsimítására”.³¹

A továbbiakban elsősorban a Budapesten összeülő bizottságokkal foglalkozunk. A prágai politikai-jogi és a pénzügyi bizottság súlyosabb fajsúlyú politikai kérdéseket tárgyalt, ugyanakkor ezek esetében az egyes felek álláspontja merevebb volt, a nézetek nehezebben közeledtek egymáshoz. A gazdasági bizottságban – amely egy későbbi árucseré-egyezmény alapját is le kívánta fektetni – sokkal összetettebb kérdésekről folytak a megbeszélések, ugyanakkor rugalmasabb álláspontot képviseltek a felek. Más szavakkal azt is mondhatnánk, hogy a gazdasági bizottság esetében valódi tárgyalásokat folytattak, mivel a saját álláspont hangoztatása mellett számos esetben kompromisszumot kötöttek a megegyezés érdekében.

A gazdasági tárgyalások főbb témakörei

A gazdasági bizottságnak rövid és hosszú távú céljai is voltak. A kezdődő tárgyalásokon egy kereskedelmi szerződést kívántak kötni, a legnagyobb kedvezmény alapján, amely lefekteti a Magyarország és Csehszlovákia közötti kereskedelem elméleti

²⁸ *Pesti Napló*, 1922. október 10. 1.

²⁹ *Reggeli Hírlap*, 1922. október 18. 7.

³⁰ *Az Újság*, 1922. október 18. 1.

³¹ *Magyarország*, 1922. szeptember 20. 3.

és jogi alapjait. Ezt követően kívántak megállapodni egy vámtarifa-egyezményben.³² Csak az utóbbi tartalmazott volna árucikkekre lebontott rendelkezéseket.³³ A politikai körök elsősorban a kereskedelmi szerződést tartották szükségesnek, amelyben a két ország között fennálló gazdasági kapcsolatok jogi és gyakorlati alapját rögzítik. A megegyezésben érdekelt gazdasági körök – élükön a kereskedelmi kamarákkal – számára azonban a részletes árucikk-szabályozás képezte a tárgyalások lényegét. Nem véletlen, hogy a tárgyalások motorjaiként működő kamarák folyamatosan figyelmeztettek a további tárgyalások szükségességére.

Ahogy azt korábban is kilátásba helyezték, a kamarák az államközi tárgyalások ideje alatt is folytatták az egyeztetéseket, mert a két ország érdekképviselőinek „fesztelen megbeszélései” elősegíthették a megállapodást.³⁴ Ez a feltételzés nem is maradt igazolatlanul, a – pénzügyi bizottsághoz tartozó – szokoltartozások ügyét éppen a kamarák segítségével sikerült a megegyezés felé terelni. A kamarák által támogatott magyar kereskedőknek sikerült egy megfelelő átváltási középarányban megállapodni (10 szokolt egy svájci franknak ismertek el), ami a csehszlovák gyáraknak és a magyar kereskedőknek is kedvező volt.³⁵

Bár erős volt az akkori közvéleményben a meggyőződés, hogy Magyarország elsősorban mezőgazdasági termékeket tud exportálni Csehszlovákiába, jelentős volt az igény az ipari termékek kivitelére is. Az iparcikkek közül fontos tételt jelentettek a mezőgazdasági gépipar, az élelmiszeripar termékei (konzervek, ásványvizek, növényolajok), de számos más iparág termékeivel is számoltak (vegyészeti cikkek, festékek, lakkok, gumiáruk, gyógyszerészeti cikkek, papíráruk, könyvek, nyomtatványok).³⁶

Fontos magyar ipari érdek volt, hogy a Szlovákiában lévő malmoknak és gyáraknak magyarországi vállalatok szállítsanak gépeket és pótalkatrészeket, elsősorban gépszekrényeket, szivattyúkat, gázgenerátorokat, fecskendőket, csavarokat, petróleumlámpákat, vasúti felszereléseket, izzólámpákat, villamos műszaki készülékeket és drót nélküli táviró-berendezéseket kívántak kivinni. A magyar textilipar se lyem varrónalát, hímzőfonalat, nyersselymet és különösen női és úri konfekció-cikkeket és fehérneműt akart exportálni. A „gyáripari körök kívánságára” nemcsak az egyes termékekről kívántak megállapodni, hanem a kereskedelmi utazók működését és különféle leányvállalatok alapítását is szerették volna viszonyossági alapon szabályozni.³⁷

A mezőgazdasági termékek exportjában fontosabb szerepet szántak a nagyobb hozzáadott értékkel rendelkező termékeknek (például a malátának és a különféle magféléknek).³⁸ Magyarország továbbá azt javasolta, hogy könnyítsék meg az

32 Amelyben a felek megállapodnak a kölcsönösen megadott vámkedvezményekről.

33 *8 Órai Ujság*, 1922. október 18. 1–2.

34 *Budapesti Hirlap*, 1922. október 11. 6.

35 *Budapesti Hirlap*, 1922. október 31. 7.

36 *Az Ujság*, 1922. október 15. 7.

37 *8 Órai Ujság*, 1922. október 18. 1–2.

38 *Az Ujság*, 1922. október 15. 7.

elő halak kivitelét, illetve emeljék fel a magyar szalámikontingenst. A magyar malmok és mezőgazdák a csehszlovák koronáért való liszt kivitelhez ragaszkodtak.³⁹

Különösen erős lobbitevékenységet folytattak a magyar bortermelők, akiket a kereskedelmi kamara is támogatott. Az *Uj Nemzedék* tudósítása szerint „a bortermelők és borkereskedők már napok óta járják be az illetékes fórumokat, hogy a tárgyalásokon a magyar bortermelés érdekeit kellőképpen képviseljék”. A magyar bortermelők a csehszlovákiai exporttal kívánták megoldani a válságba került magyar bortermelés problémáit.⁴⁰

Az 1922. őszi tárgyalások

1922. október 17–18. A kétoldalú tárgyalások megkezdése

A csehszlovák delegációt vezető Jan Dvořáček rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter október 17-én délelőtt érkezett Budapestre. Megérkezése után rövid interjú adott a Hungária Szállóban a *Magyarország* című napilapnak. Dvořáček kijelentette: a csehszlovák delegáció tagjai „részéről a legjobb reménységekkel, a legbiztosabb feltevésekkel és a legjobb szándékokkal vagyunk eltelve a kölcsönös megegyezés iránt”. A csehszlovák értékelés szerint a korábbi bilaterális és multilaterális tárgyalások sem voltak kudarcosak, a szén-, a koks- és a liszt szállítás esetében sikerült árucserre-egyezményt⁴¹ is kötni.⁴²

A csehszlovák delegáció megérkezésének napján került sor az első tárgyalásra. A külügyminisztériumi ünnepi tanácskozást megnyitó Wodianer Rezső reményét fejezte ki, hogy „a meginduló tanácskozások elő fogják segíteni a két állam közötti normális gazdasági viszony megteremtését”.⁴³

Október 17-én Dvořáček és Vavrečka beszámolt a tárgyalások megkezdéséről a prágai külügyminisztériumnak. Táviratban jelentették, hogy az első tárgyalási napon megvitatták a programot. A gazdasági bizottság először a kereskedelmi szerződéssel, a közlekedési bizottság a határ menti kapcsolatokkal kívánt foglalkozni, míg az árucserre-egyezménnyel csak ezek után – ahogyan azt a magyar fél is ismertette korábban. Az árucserre-forgalommal kapcsolatban a magyar – ugyanúgy, mint a cseh – ipar prominensei tartózkodóak voltak. Mindkét egyezményt a tavalyihoz képest átszilázták, így a delegáció egy nap haladékot kért annak tanulmányozására.⁴⁴

A gazdasági bizottság tárgyalásának első érdemi napjára október 18-án került sor. A megbeszélések alapját a magyar kormány által javasolt kereskedelmi

39 *8 Órai Ujság*, 1922. október 18. 1–2.

40 *Uj Nemzedék*, 1922. október 7. 3.

41 Az árucserre-egyezmény egy egyszeri vámtarifa-megállapodásnak tekinthető, amelynek keretében a felek kedvezményesen kereskedhettek egymással (valuta közbeiktatásával vagy anélkül).

42 *Magyarország*, 1922. október 17. 1.

43 *8 Órai Ujság*, 1922. október 18. 1–2.

44 AMZV (B) 1305/1922.

szerződéstervezet jelentette, amelyet pontonként sorra vettek. Az első pontokban a jogi és természetes személyekre vonatkozó kölcsönös bánásmódról egyeztettek. Az előzetes félelmek jogosnak bizonyultak, a tárgyalási nap sikertelenül végződött, mert „a két álláspont közötti ellentétet egyelőre nem sikerült áthidalni”. A tárgyalópartnerek nem tudtak megállapodni a legfontosabb elméleti alapokban sem. Emellett hatásköri problémák is nehezítették a megbeszélést, egyes kérdésekre (nosztrofikálás, bankok stb.) mindkét ország a saját fővárosában kívánt megoldást találni.⁴⁵

Bár a tárgyalásokról fennmaradt jegyzőkönyv sikertelennek ítélte meg az első napot, ez korántsem jelenti azt, hogy ne jutott volna közös nevezőre a két fél számos kérdésben. A dokumentáció alapján pontosan kitűnik, hogy melyek voltak azok a pontok, amelyekben a magyar és a csehszlovák delegáció egyetértett, illetve melyekben nem. Október 18-án a kereskedelmi szerződés előzetesen tervezett 25 pontjából hat pontot, illetve azok alá tagozódó, eltérő mennyiségű, összesen 18 alpontját tárgyalta meg a két fél.⁴⁶ A megbeszélések sikeressége alapján három csoportra oszthatjuk a pontokat. Az elsőbe kerül a megtárgyalt pontok fele, amelyeket a csehszlovák delegáció változtatás nélkül elfogadott. A második csoportba hat alpont tartozik, amelyekben a csehszlovák fél változtatást kért, és ezt a magyar delegáció el is fogadta. A magyar fél ezeket stilisztikai változtatásoknak értékelte, vagy a szövegezés miatt eltérő helyen szereplőnek tekintette. A harmadik – három pontot tartalmazó – csoport volt az, amelyekben nem tudtak megállapodni a felek. Ezek részletes bemutatásra érdemesek, hiszen az érdekkülönbségek világitanak rá leginkább a két ország eltérő gazdasági érdekeire. A pontok ilyen jellegű felosztása, illetve elfogadásának aránya az egész tárgyalási folyamatra jellemző volt.

Az első vitás kérdés rögtön a szerződéstervezet első pontjánál előjött. A csehszlovák delegáció kifogásolta, hogy abban a „teljes kereskedelmi és szállítási szabadság” kitétel szerepelt, ami értelmezésük szerint „a két szerződő fél állampolgárainak a paritási elv alapján való kezelését jelentené”. Valószínűleg a csehszlovák fél még a látszatát is el kívánta kerülni, hogy a paritás elvére való utalással egy megkülönböztetett csehszlovák–magyar viszony látszatát keltse. Prága ezzel szemben „csak a legnagyobb kedvezmény elvének alapjára kívánt helyezkedni”, amit a háború előtt megkötött olasz–cseh szerződés kivételével minden új szerződésben alkalmazni szándékozott. Ugyanakkor a magyar delegáció kérdésére a csehszlovák fél elismerte, hogy amíg az olasz–cseh szerződés érvényben marad, addig a paritás elve lesz érvényben, „dacára annak, hogy alakilag csak a legnagyobb kedvezmény alapján köttetik meg az itt szóban forgó szerződés”. A két delegáció elvi álláspontja közötti eltérés végleges tárgyalását a következő ülés valamelyikére halasztották.

A legnagyobb ellentét az utolsó cikkely tárgyalásakor bontakozott ki. Aho-
gyan a magyar jegyzőkönyv fogalmaz, „ennél a cikkelynél erős vita fejlődött ki”. A magyar javaslat szerint „a részvénytársaságok és egyéb kereskedelmi, ipari, pénzügyi vállalatok stb., amelyek a szerződő országban bírnak székhellyel, illetve jogilag már »fennállanak«, a másik szerződő fél területén is szabadon működhessenek,

45 MNL OL K 69. A cseh–magyar gazdasági bizottság október 18-iki tárgyalásai, 133–139.

46 8 Órai Újság, 1922. október 24. 7.

valamint jogait is érvényesíthessék”. A csehszlovák delegáció számára – bár magyar szempontból indokolt a szövegezés – nem volt elfogadható. Érvelésük szerint a magyar törvények értelmében részvénytársaságok stb. szabadon alakulhatnak, ha megfelelnek az 1875. XXXVI. törvénycikk előfeltételeinek, külföldi vállalatok esetében pedig csak azt vizsgálja az illetékes magyar bíróság, hogy az illető külföldi állam a magyar vállalatokkal szemben a kölcsönösséget gyakorolja-e. Ugyanakkor Csehszlovákiában az érvényben lévő 1865. évi osztrák császári rendelet alapján az úgynevezett koncessziós rendszer állt fenn, ami azt jelentette, hogy a megalakulni kívánó belföldi vállalatoknak az illetékes közigazgatási hatóságok „megalakulhatási engedélyt”, a külföldi vállalatoknak pedig a „működhetési engedélyt” kellett először megszerezniük. Mindkét esetben az illetékes közigazgatási hatóságok elhatározásától függött, megadják-e az engedélyt. A magyar normatív rendszerrel szemben a csehszlovák tehát indokolt esetben meg is tagadhatta az engedély kiadását, például „államérdekből”.⁴⁷ A csehszlovák delegáció úgy próbálta csökkenteni a rendelkezés súlyát, hogy hozzátette, „a cseh kormány ezt a jogát igen liberális szellemen kezeli”, „csak igazán indokolt esetekben tagadja meg” az engedélyek kiadását, egyébként „egy sereg német vállalatnak is” megadta ezeket korábban.

A vállalatalapítás eltérő szabályozása mellett az is felmerült, hogy milyen elbánásban részesülnek azok a vállalatok, amelyek „az újonnan anektált területeken még az annexiót megelőző időben” alakultak. A magyarokat a „szlovenszkoí magyar vállalatok” érdekelték a leginkább. A csehszlovák delegáció tagjai ugyanakkor elmondták, hogy ezektől is megkövetelték az engedélyt, „de ez tisztán forma-ság volt, az engedélyt minden további nélkül megkapták”.

A patthelyzet feloldására a csehszlovák delegáció azt javasolta, hogy a kérdéses részt a magyar-osztrák szerződés erre vonatkozó részeivel helyettesítsék. Ezt a magyar delegáció el is fogadta, de csak úgy, ha a szöveg mellé egy nyilatkozat is bekerül, amelyben „a cseh kormány a mi megnyugtatónkra kijelentené, hogy a magyar vállalatokat nem fogja barátságatlanabb elbánásban részesíteni, mint a cseh vállalatokat”.

A csehszlovák delegáció az október 18-i tárgyalási nap végén küldött Prágának egy táviratot. A jelentés – különösen a magyar jegyzőkönyvvel összehasonlítva – alapvetően pozitív hangvételű, nem jelez megoldhatatlan problémákat. A vitás kérdésekről és a csehszlovák delegáció ellenjavaslatairól csak annyit ír a jelentés, hogy a magyarok *ad referendum* vették ezeket. A nosztrifikáció kérdésében kiálltak amellett, hogy az Prágához tartozik. A távirat röviden közli, hogy a közlekedési bizottság tárgyalásai nehézségek nélkül haladtak.⁴⁸

A magyar delegáció által felvetett problémákról a közvélemény – már csak a tárgyalások korai stádiuma miatt is – nem tudott. Bethlen István miniszterelnök október 18-i parlamenti felszólalásában a tárgyalásokra utalva reményét fejezte ki

47 A magyar jegyzőkönyvben az „államérdekből” kifejezés idézőjelben szerepel, illetve szaggatott vonallal alá is van húzva. A magyar delegáció számára ez azt jelentette, hogy bár jogos lehet az államérdekből történő engedélymegtagadás, azt akár önkényesen is fel lehetett használni más országok vállalatai Csehszlovákiában való megjelenésének megakadályozására.

48 AMZV (B) 1309/1922.

annak eredményességét illetően. A miniszterelnök szerint egy gazdasági szerződés hozhatja meg a gazdasági bizottság sikerét, miközben megjegyezte, hogy politikai természetű megbeszélések is folynak a két ország között.⁴⁹

A sajtó alapvetően pozitív hangvételben nyilatkozott a tárgyalásokról. Az újságokban megjelenő cikkekben úgy mutatták be az első tárgyalási napot, hogy az első hat paragrafust már le is tárgyalták.⁵⁰ A sajtónak nyilatkozó Wodianer Rezső azonban csak szűkszavúan értékelte az első napot. Egyelőre korainak ítélte a sajtó informálását, de kilátásba helyezett egy későbbi sajtótájékoztatót.⁵¹

Október 19. A nosztrifikáció, az árukkal kapcsolatos általános bánásmód és a tranzitforgalom ügye

A következő ülésre október 19-én került sor, amelyen az árukkal kapcsolatos általános bánásmódot és a tranzitforgalom ügyét vitatták meg a felek.⁵² Ugyanakkor – jól mutatva az előző nap vitás pontjainak súlyát – a csehszlovák delegáció vezetője a napirend előtti felszólalásában újra elővette az előző nap kérdéses pontjait (vállalatok alapítása, nosztrifikáció).⁵³ A csehszlovák fél felhívta a figyelmet arra, hogy a hatályban lévő csehszlovák rendelkezések „kifejezetten csak azt mondják ki”, hogy a gazdasági vállalatok képviselőinek az ország területén kell lakóhellyel rendelkezniük, „tehát nem kötik ki, hogy azok cseh-szlovák állampolgárok legyenek”, tehát a gyakorlatban könnyen meg lehet felelni a szabályozásnak. Ennek ellenére a csehszlovák delegáció azt javasolta, hogy ezt a kérdést még a tárgyalások folyamán szabályozzák, amivel az volt a célja, hogy tompítsa a külföldi vállalatok jogainak túlzott hangsúlyozását, mivel az „utóbbi időben egy erős mozgalom észlelhető, mely a gazdasági vállalatoknak nemzetiesítését kívánja”. Amennyiben ez túl erős szerepet kap a szerződésben, a ratifikálása nehézségekbe ütközhet.

A méltányos elbánásra vonatkozó passzus eltörlését is javasolta a csehszlovák delegáció, mivel az ugyancsak nehézségeket okozna a parlamentben a ratifikálás során. A csehszlovák tárgyalók „megnyugtatónkra kifejtik”, a „jelenleg követett szociális irányzat biztosíték arra”, hogy Magyarország állampolgárai is részesülni fognak a méltányos elbánásban. A magyar delegáció a napirend előtti felszólalás javaslatait tudomásul vette, azzal, hogy ezeket a kérdéseket a részletes újratárgyalás alkalmával fogják megvitatni.

A második tárgyalási napon a terítékre kerülő kérdések nagy részében alapvetően megegyeztek a felek. A kifogásolt passzusok döntő többségében stilsztikai, illetve fogalmazási kifogásai voltak a csehszlovák delegációnak. A tárgyalásokról készült jegyzőkönyvek alapján az árukkal kapcsolatos általános bánásmód tekintetében az alapvető egyetértés oka ugyanakkor leginkább az lehetett, hogy a két or-

49 *Reggeli Hírlap*, 1922. október 19. 1.

50 *Magyarország*, 1922. október 19. 1.

51 *Szegedi Új Nemzedék*, 1922. október 19. 2.

52 AMZV (B) 1317/22.

53 MNL OL K 69. Magyar–cseh gazdasági tárgyalások, 1922. október 19-iki ülés, 139–144.

szág a saját áruira vonatkozó szabályait ideiglenesnek tartotta, így nem tudtak végleges megállapodást kötni a kérdésben. Ebből kiindulva a csehszlovák delegáció felajánlotta, hogy kössön a két ország egymással egy egyezményt a kölcsönös tarifarendmények alapján. Ezt a javaslatot a magyar fél tudomásul vette, de rámutatott arra a nehézségre, hogy ha Magyarország egy ilyen egyezményt köt, a semleges államok a legnagyobb kedvezmény elve alapján ugyanazokat az engedményeket fogják követelni. Ezt a trianoni szerződés 205. cikkelye tette lehetővé, amelynek értelmében csak a „volt ellenséges hatalmak” mondhatnak le arról, hogy egy ilyen szerződés előnyeit a legnagyobb kedvezmény elve alapján a maguk számára is követeljék. A csehszlovák delegáció rövid értékelése szerint is normális mederben folytatódottak a tárgyalások, valódi különbségek nem merültek fel.⁵⁴

A sajtó ekkor már terjedelmesebben számolt be a tárgyalásokról, de részben újra csak annak általános céljait kiemelve. Az *Uj Nemzedék* címlapján megjelent szalagcím szerint „A csehek mellőzni akarják a magyar–cseh politikai kérdések tárgyalását”. A cikk egy, a budapesti tárgyalásokon részt vevő csehszlovák forrásra hivatkozva mutatja be az egyeztetéseket, amelyek eddig inkább csak a kölcsönös tájékozódásról szóltak. A címmel némileg ellentétes az újság további megállapítása, miszerint a politikai kérdéseket nem szabad bekapcsolni ebbe a tisztán gazdasági jellegű tárgyalásba, mert az csak megnehezíti a szükséges megegyezést. Az újság szerint a politikai kérdések rendezése egy későbbi, kizárólag arra a célra összehívott értekezletnek lett volna a feladata.⁵⁵

Október 20. Az áruk export- és importforgalmának szabályozása

A magyar–csehszlovák gazdasági tárgyalások harmadik ülésére 1922. október 20-án került sor, amelyen a gazdasági bizottság a különféle áruk ki- és behozatali forgalmának szabályozását vitatta meg.⁵⁶ A harmadik tárgyalási napon két pont körül kristályosodott ki érdeellentét. A behozatal módja szerint megkülönböztetett árukról szóló pontot a csehszlovák delegáció „lényegében” ugyan elfogadta, ugyanakkor a pont átszövegezését magára vállalta, az új szöveget az ülés végén át is nyújtotta a magyar delegációnak. Ebben három csoportot különböztettek meg. Az első csoportba kerültek a szabadforgalmi áruk, amelyek kivitele és behozatala a legnagyobb kedvezmény alapján történik, tehát minden (szerződéses) állam irányába egyenlő feltételek érvényesülnek. A második csoportba tartoztak az „esetről-esetre adott felmentések az érvényben lévő kiviteli és behozatali tilalmak alól”. Itt a csehszlovákok egyértelműen le akarták fektetni, hogy a bizonyos árukra kivetett kiviteli és behozatali tilalmakat általánosan, tehát minden államra kiterjedően alkalmazza a két ország. Így kívánták megakadályozni, hogy a magyar rendelkezések kifejezetten a csehszlovák termékeket érintsék hátrányosan. A harmadik csoportba az árukiviteli és -behozatali kontingensek tartoztak. Prága a készülő szerződés ezen részé-

54 AMZV (P) 1317/1922.

55 *Uj Nemzedék*, 1922. október 20. 1.

56 MNL OL K 69. Magyar–cseh gazdasági tárgyalások, 1922. október 20-iki ülés, 145–149.

ben le kívánta szögezni, hogy a rendkívüli gazdasági viszonyok miatt a szerződő felek elismerik a szabad áruforgalom korlátozását, de egyúttal kimondják az elvi hajlandóságot, hogy egymással megállapodásokat fognak kötni, amelyekben egymásnak kedvezményeket adnak. A magyar fél ugyanakkor ismét rámutatott arra, hogy Budapesttől ebben a tekintetben „ne várjanak sokat a csehek”, mert Magyarország kereskedelmi és fizetési mérlege kedvezőtlen, így a szabad forgalom korlátozását kénytelen az ország fenntartani. A magyar fél elutasítása olyan kedvezőtlen benyomást tett a csehszlovákokra, hogy a magyar delegáció elnöke végül „kénytelen volt megnyugtatólag kijelenteni, hogy a magyar kormány jóindulattal fogja a csehek kérelmét megfontolás tárgyává tenni”.

Ennél a kérdéses pontnál megállapíthatjuk, hogy Csehszlovákia – az előző naphoz hasonlóan – valamiféle kedvezményes elbánást kívánt termékei részére. Magyarország azonban igen szűk mozgástérrel rendelkezett, mivel a mérséklést a legnagyobb kedvezmény alapján a többi ország is megkaphatta.

A másik vita a XVI. cikkely körül alakult ki. Feltételezhető, hogy a magyar delegáció úgy próbálta a magyar iparcikket védeni, hogy – számára kedvező módon – ipari termékeket védő külföldi rendelkezéseket gyűjtött össze, s javasolt alkalmazni. A csehszlovák delegáció szerint a felsorolt rendelkezéseket az 1899-es madridi nemzetközi szerződésből, a trianoni békeszerződésből, illetve a cseh–francia szerződés idevágó részeiből vették át, amelyeket ugyanakkor „nem lehet végrehajtani”. A csehszlovákok szerint „nem gondolható el, hogy egy állam nagyobb védelemben részesítene idegen iparcikkeket, mint a saját iparcikkeit”. Érvelésükben a parlamentre hivatkoztak, amely „minden bizonnyal ellenállást fog támasztani, már a közvéleményre való tekintettel is”. Miután a magyar fél továbbra is ragaszkodott az eredeti tervezethez, végül úgy állapodtak meg, hogy létrehoznak egy külön albizottságot, amely megtárgyalja ezt a cikkelyt a következő napokban.

A tárgyalásokon szóba kerülhetett a magyar liszt kivitel ügye is. A csehszlovák külügyminisztérium október 20-án értesítette a Budapesten tárgyaló delegációját arról, hogy a minisztertanács október 12-én elfogadta a kereskedelmi minisztérium javaslatát, amely szerint a lisztbehozatalt engedélyhez kötik. A döntést éppen a magyar lisztbehozattal magyarították. Az engedélyezési rendszer megkönnyíti a csehszlovák malmok gyengébb minőségű termékeinek az értékesítését, illetve kontroll alatt tudják tartani az árakat is. A döntést azonban tudatosan nem kívánták közölni Budapesttel a tárgyalások alatt.⁵⁷ Az október 21-i, Budapestről válaszul küldött táviratban az áll, hogy a magyaroknak nincs kifogása az ellen, hogy a liszt importját engedélyeztetéshez kötik, amennyiben úgy publikálják a rendeletet, hogy az nem a magyarok ellen irányul, illetve a gyakorlatban „liberális” lesz a szabályozás.⁵⁸

57 AMZV (P) 1396/1922.

58 AMZV (B) 1329/1922.

Október 23. Határforgalmi és konzuli kérdések

Az október 23-i, negyedik tárgyalási napon a határforgalom és a konzuli kérdések kerültek terítékre.⁵⁹ A tárgyalások folyamán kisebb jelentőségű témák is előkerültek – vízügyi kérdések, alkalmazottak és munkások védelme és szociális biztosítása –, amelyek azonban hamar lekerültek a napirendről. Ennek az volt az oka, hogy a négy cikkely között több olyan is szerepelt, amelyek gazdasági bizottsági tárgyalását nem támogatta a csehszlovák delegáció. Idesorolható a határforgalom szabályozására vonatkozó szerződés is, amelyet a csehszlovák fél a kereskedelmi szerződés függelékeként kívánt megkötni. Ezt a magyar delegáció elfogadta, az említett kérdés megtárgyalását egy albizottságnak kellett folytatnia.

A konzulok fogadására vonatkozó XVIII. cikk esetében is ellentét mutatkozott. A csehszlovákok a jövőben egy minden külföldi államra vonatkozó konzuli egyezményben kívánták szabályozni a kérdést, így a jelen szerződésben erre csak utaltak volna. Ezzel szemben a magyarok érdeke az volt, hogy minél előbb szabályozzák a konzulok tevékenységének körülményeit, mert „cseh közigazgatás alá került” a „rég Magyarországnak nagy része”, így kulcsfontosságú volt a magyar érdekvédelem biztosítása Csehszlovákiában.

A magyar küldöttséget vezető Wodianer néhány tárgyalási napot követően részletesebben beszámolt a sajtónak. Értékelése szerint a tárgyalások „normális mederben folynak”, illetve hozzátette, hogy eddig „semmilyen zavaró incidens nem fordult elő”, így továbbra is a megállapított pontok szerint folytatják a megbeszéléseket, amelyek keretében sorra veszik az egyes részletkérdéseket. Noha „érdelemesen” még nem nyilatkozott a tárgyalásokról, annyit azonban elárult, hogy a „mostanáig elért eredmények a legjobb reményekkel biztatnak”.⁶⁰

A *Pesti Napló* is pozitívan írt a tárgyalások állásáról. Az újság szerint egy „általános szempontokat tisztázó megegyezés” – amely lényegesen megkönnyíti és biztosabb alpra helyezi a gazdasági forgalmat – „minden valószínűség szerint létre fog jönni”. A cikk – és vélhetően a magyar kormány – maximalizálta is az elérhető célt, előrevetítve, hogy csak egy általános kereskedelmi szerződés jön létre a két ország között, amit nem követ árucsere-egyezmény. Ezt konkrétan ugyan nem mondta ki a *Pesti Napló*, de több ténnyel is alátámasztotta ennek valószínűségét, illetve kiemelte az árucsere-egyezmény hiányának előnyeit. Példának a magyar-német „általános” kereskedelmi szerződést hozta fel, amely 1921. január 1. óta szabályozta a két ország gazdasági kapcsolatát. A cikk szerint a magyar-német viszony gazdasági szempontból kedvezőbb és jobb, mint a magyar-osztrák, noha utóbbi esetében árucsere-egyezményt is kötöttek. A lap úgy tudja – a tárgyalási jegyzőkönyvek alapján helyesen –, hogy bár a magyar-csehszlovák tárgyalásokon is felvetették az árucsere-re vonatkozó engedmények kérdését, „de csak igen szűk körben”. A megállapodást nehezíti, hogy Csehszlovákiában nagyon magasak a vámok, ezért nagy vámengedményekre lenne szükség, amit jelenleg nem lehet elér-

59 MNL OL K 69. Magyar-cseh gazdasági tárgyalások, 1922. október 23-iki ülés, 150–154.

60 8 *Órai Újság*, 1922. október 24. 7.

ni, mivel mindkét állam most készíti elő az új tarifatörvényét. Emellett a részletes és konkrét árucserre-egyezmény megkötését az is nehezíti, hogy Prága a protekcionista politikát a mezőgazdaságra is ki akarja terjeszteni.⁶¹

Az általános kereskedelmi szerződés és a részletes árucserre-egyezmény szétválasztását szorgalmazó hangok egyre erősebbek lettek. Az *Ujság* című napilap október 25-i cikkének értesülései szerint sincs kizárva, hogy a mostani tanácskozásokat csak egy általános szerződéssel fejezik be, míg a részletekre csak később kerül sor. „Ez annál inkább lehetséges, mert a szerződésben az általános rész az, amely állandó jellegű és tovább építhető, ellenben az árucserre-egyezség többnyire csak néhány hónapra szól, felmondható és az eddigi tapasztalatok szerint egyik félnek sincsen túlságos hasznára.” A cikk csehszlovák forrásokra is hivatkozva azt állította: „maguk a csehek is nagyon jól tudják”, hogy exportjuk nem lehet túl nagy, mivel még kevés csehszlovák exportcikk esetében sem világos, hogy Magyarország milyen árukkal tudná kompenzálni a behozott termékeket, mert erre a mezőgazdasági és ipari termékei sem elegendők.⁶²

Október 25. és 26. Az árucserre-egyezmény megkötésének esélyei

Október 25-én került sor az ötödik tárgyalási napra, amelyen a korábban elnapolt pontokat vitatták meg.⁶³ Október 26-án a már korábban tárgyalt, de le nem zárt pontok kerültek ismét elő.⁶⁴ A megbeszélésen újra felmerült a konkrét árukra vonatkozó árucserre-egyezmény megkötésének szükségessége. A csehszlovákok „egészen határozott alakban” felvetették, hogy a magyar kormány hajlandó-e, és ha igen, mely időpontban, egyezményt kötni az új vámtarifa után a tarifaengedményekről. A magyar delegáció a halasztás érdekében ismét a készülő tarifatörvényre hivatkozott. Ugyanakkor leszögezték, hogy ha jelenleg rendszeres tarifaegyezményt nem is kívánnak kötni, ez nem zárja ki, hogy egyes tarifátételekről *ad hoc* megállapodjanak, ha a „közgazdasági szükségesség ezt megkívánja”. Prága „arra a meggyőződésre jutott”, hogy az új autonóm vámtarifa életbelépése hosszú ideig el fog nyúlni, így már most is hajlandóak rövid lejáratú tarifaegyezményeket kötni.

A magyarok egyelőre megelégedtek az elvi kereteket lefektető kereskedelmi szerződéssel, a csehszlovákok azonban mindenképpen konkrét megállapodást is kívántak kötni, és a korlátozásokat is a minimálisra kívánták csökkenteni. Ennek érdekében a csehszlovák delegáció elnöke a kölcsönös árukivitel és árubehozatal korlátozásával kapcsolatban azt javasolta, hogy a záró jegyzőkönyv erre vonatkozó részét egészítsék ki azzal, hogy a szerződő felek törekedni fognak a korlátozások – „amelyek a rendkívüli közgazdasági viszonyok szüleményei” – minél hamarabbi kiküszöbölésére. Emellett azzal is, hogy mindkét fél törekedni fog a másiknak egyes árucsoportokra könnyítéseket adni, amelyeket egy külön szerződésben szabályoznának. A csehszlovákok adminisztratív jellegű és rövid lejáratú, illetve mindkét fél

61 *Pesti Napló*, 1922. október 24. 6.

62 *Az Ujság*, 1922. október 25. 5.

63 MNL OL K 69. Magyar–cseh gazdasági tárgyalások, 1922. október 25-iki ülés, 155–157.

64 MNL OL K 69. Magyar–cseh gazdasági tárgyalások, 1922. október 26-iki ülés, 158–162.

közigazgatási igényeit figyelembe vevő szerződésre gondoltak: újra a tárgyalás elején felmerült, *ad hoc* szerződés megkötését helyezték kilátásba, ha már a magyar fél nem akar egy kiterjedtebb árucser-e egyezményt kötni.

A több alkalommal szóba hozott csehszlovák követelésre a magyarok továbbra is negatívan válaszoltak. A kereskedelmi minisztérium képviselője kijelentette, hogy jóllehet elvben Magyarország is hajlandó lenne az árukontingensekről megegyezni, a gyakorlati kivitelezéssel szemben komoly aggályok merültek fel. A magyarok az Ausztriával nemrégiben kötött kontingensegyezmény kedvezőtlen tapasztalataira hivatkoztak. Emellett továbbra is fennállt annak a veszélye, hogy egy ilyen tartalmú egyezmény esetében a semleges államok a legnagyobb kedvezmény alapján ugyanezt az előjogot követelnék maguknak.

A csehszlovák delegáció ennek ellenére is bízott a megegyezésben, a tárgyalás végén azt kérte, hogy a kereskedelmi szerződés megkötése után azonnal kezdjék meg a kontingensekre vonatkozó egyeztetéseket. A magyar fél ehhez hozzájárult, ugyanakkor kérte, hogy idejében jelezze Prága, mely árucikkekre kérnek kontingenseket, „hogya mi érdekeltségeink idejekorán állást foglalhassanak”.

Annak ellenére, hogy a budapesti megbeszélések nem haladtak zökkenőmentesen, a felek álláspontjai közeledtek egymáshoz, miközben a párhuzamosan folyó prágai tárgyalásokra ez már egyáltalán nem volt igaz. A magyar kormány az október 27-i minisztertanácsi ülésen megállapította, hogy a politikai-jogi és a pénzügyi-kereskedelmi ügyek nem egyforma mértékben haladnak. Míg a budapesti tárgyalásokon a csehszlovákok „nagy előzékenységet tanúsítanak a magyarokkal szemben”, addig ellentétek merültek fel Prágában a jogi és a politikai ügyekben. Magyarországnak döntenie kellett arról, hogy kössön-e a pénzügyi és kereskedelmi kérdésekben egy önálló egyezményt, vagy junktimba helyezték-e (összekössék-e) azt a politikai-jogi kérdésekkel. Budapest szerint ezekben a kérdésekben áthidalhatatlan szakadékok voltak a felek között, mivel Prága a kisebbség, az állampolgárság, a visszatelepítés és a nyugdíj kérdését (továbbra is) belügynek tekinti, amelyekről nem kell tárgyalásokat folytatni. A pénzügyminiszter támogatta a gazdasági egyezmény megkötését. A külügyminisztérium ugyanakkor úgy gondolta, a junktimot fenn kell tartani. Bethlen István miniszterelnök úgy ítélte meg, hogy Csehszlovákia „gazdasági krízisen megy át”, és nagy szüksége lenne a gazdasági megegyezésre. Megítélése szerint, míg Magyarországnak nem sokat segítene az egyezmény, addig a csehszlovákoknak az nagyon fontos, így mindenképpen fenntartaná a junktimot a politikai-jogi kérdésekkel. Ugyanakkor a pénzügyi és a kereskedelmi minisztert arra kérte fel, hogy úgy folytassák a tárgyalásokat, hogy a kötendő szerződések „egymagukban is jók legyenek”. A miniszterek többsége a junktim fenntartását támogatta, a kereskedelmi miniszter szerint ugyanakkor tévedés az a feltételezés, miszerint a gazdasági szerződéssel csak a csehszlovákok járnának jól.⁶⁵

65 MNL OL K 27. Jelentés a magyar–cseh gazdasági és politikai tárgyalásokról, (KüM), 2–8.

A tárgyalások utolsó szakasza

Október végére a tárgyalások első része befejeződött. A gazdasági kérdések alapelveire nézve teljes megállapodás jött létre. Ezt követően már csak az egyes albizottságok tárgyaltak az egyes szakkérdésekről.⁶⁶ Az október 31-i ülés érdekes momentummal kezdődött.⁶⁷ A magyar delegáció vezetője „sajnálkozását fejezte ki a Magyarország egyik legutóbbi számában Benek⁶⁸ osztályfőnököt ért támadás miatt”. A csehszlovák küldöttség elnöke ezt „köszönettel tudomásul vette”, majd a bizottság áttért a napirendre.

Ezen a napon a csehszlovák delegáció végül elfogadta a magyar javaslatot, hogy a nosztrifikálási egyezményt Budapesten kössék meg (november 3-án megérkeztek a szakelőadók). Emellett a méltányos versenyre vonatkozólag is már szinte teljes volt a megegyezés.

A tárgyalások ezen szakaszában a megegyezés érdekében Beneš nyomást kívánt helyezni a magyar félre. Ebben az időben a prágai bizottságban a levéltárak anyagairól tárgyaltak, az álláspontok azonban nem közeledtek.⁶⁹ A nyomásgyakorlásra a magyar belpolitikai helyzetet használták fel. Október 31-i táviratában a prágai külügyminisztérium arról értesítette a budapesti missziót, hogy a külügyminiszter egyetért Romániával abban, hogy közösen tiltakozzanak a magyar kormánynál a koronázásról szóló parlamenti beszédek miatt. Várják, hogy Románia kezdeményezzen, és csak ezután csatlakozik a tiltakozáshoz Csehszlovákia.⁷⁰

A sikertelenség miatt tovább folytatódott a nyomásgyakorlás. November 11-én Beneš közölte a budapesti képvisellel, hogy a jugoszláv és a román kormánnyal közös akciót terveznek. Ennek keretében a kisantant budapesti katonai attaséi egy nem hivatalos (minden bizonnyal titkos) bizottságot hoznának létre, amelynek feladata a titkos fegyverkezés forrásainak felkutatása lenne. Ezt követően a kisantant követeinek beleegyezésével ez a bizottság egy közösen aláírt jegyzékben figyelmeztetné az antant budapesti leszerelési bizottságát minden egyes esetről.⁷¹

A kereskedelmi szerződés befejezésének közeledésével egy konkrét árucere-egyezmény megkötésének „réme” mobilizálta a csehszlovák exportcikk ellen tiltakozó magyarországi érdekcsoportokat. Az ellenzék a *Szózat* folyóiratban kritizálta a megegyezést. Az 1922-től a Kecskeméti Mezőgazdasági Kamara igazgatójaként tevékenykedő Gesztelyi Nagy László írásában kifejtette, hogy az egyes államok állandóan változó valutái mellett nem lehet hosszabb időre egy ilyen szerződést kötni. Ezenkívül az őszinteség hiányát jelölte meg legfőbb akadályként a szerző, amit tovább súlyosbít, hogy a szomszédos kis államok sem a békeszerződésben foglaltakat, sem az azután kötött megállapodásokat nem tartják be. Bár a nehéz gazdasági helyzetük miatt a csehszlovákok is komolyan akarnak tárgyalni, a biza-

66 *Népszava*, 1922. október 29. 4.

67 MNL OL K 69. Magyar–cseh gazdasági tárgyalások, 1922. október 31-iki ülés, 163–164.

68 Valószínűleg Benda delegációvezetőre gondoltak.

69 AMZV (P) 1451/1922.

70 AMZV (P) 1455/1922.

71 AMZV (P) 1490/1922.

lom hiányzik, mivel Prágában már a „gazdasági összeköttetés felvételében is (...) irredentizmust látnak”. Ugyanakkor azt reméli, hogy a magyar áruk forgalma hamarosan megindulhat Csehország felé, külön kiemelve a magyar borkivitel fontosságát. A magyar áruk előtt a legnagyobb akadályt a magas vámok jelentették, a szlovákiai ipari érdekeltségek pedig az erős árfolyamú cseh koronától „szenvedtek”. Gesztelyi összességében igen szkeptikus volt a megállapodással kapcsolatban, véleménye szerint a szomszédos országokkal csak abban az esetben vezetnek a tárgyalások kielégítő eredményre, ha „a régi országhatárok visszaállításával normális élet indul meg ez államokban”.⁷²

A két fővárosban zajló tárgyalások lassan a végéhez közeledtek. A Prágában ülésező pénzügyi bizottság november első napjaiban fejezte be tevékenységét, a nosztrifikálás ügye azonban végül Budapestre került.⁷³ Beneš külügyminiszter november 3-i beszédében értékelte a tárgyalásokat. Eszerint a tárgyalások „eredménnyel, biztatóan” haladnak előre, mivel mindkét fél érdeke a megegyezés létrejötte. Beneš reményét fejezte ki, hogy ezzel a politikai és a gazdasági viszonyban is „kölcsonösen könnyebbség áll be”.⁷⁴

A budapesti csehszlovák képviselő november 4-én küldött távirata szerint a tárgyalások normálisan folytatódnak, a kereskedelmi szerződés gyakorlatilag készen állt. A jelentés konstatálta, hogy a tárgyalások – a Prágából átkerülő – nosztrifikációval kapcsolatban folytatódnak, amelyben azonban a legnagyobb különbségek már megoldódtak,⁷⁵ egyes ellentétek az adók és illetékek területén adódtak.⁷⁶ A nosztrifikáció Budapestre „költöztetésével” a felek célja az volt, hogy egy junktim jöjjön létre a pénzügyi és a kereskedelmi tárgyalások ügyében.⁷⁷ Tehát a korábbi magyar stratégia csak részben érvényesült, a politikai kérdéseket nem sikerült becsatornázni a kereskedelmi tárgyalásokba.

A gazdasági tárgyalások finisében megkezdődtek a határ menti forgalomról szóló egyeztetések is.⁷⁸ A megállapodás célja az volt, hogy a személyek határátkelését és a határforgalmi viszonylatokban előálló gazdasági és vámtechnikai kérdéseket egységes elv szerint szabályozzák. Erre vonatkozóan eddig csak helyi megállapodások voltak érvényben, amelyek – az eltérő értelmezések miatt – sok félreértéshez vezettek. Az egyezménytől azt várták, hogy a határ menti lakosság számos „életproblémája” megoldódhat.⁷⁹ A csehszlovák fél csak néhány elvi és tartalmi változtatást szorgalmazott a magyar javaslaton.⁸⁰ Ezek közé tartozott, hogy a 10 kilométeres zónát nem lehet egyszerűen a határvonal mentén megvonni, azt a helyi viszonyokra kell alkalmazni. Emellett nem kívánták korlátozni a határ menti forgalom előnyeit élvező lakosság körét, hogy csak azok részesüljenek ezekben,

72 Szózat, 1922. november 3. 1–2.

73 8 Órai Ujság, 1922. november 4. 7.

74 Az Ujság, 1922. november 4. 3.

75 AMZV (B) 1402/1922.

76 AMZV (B) 1410/1922.

77 Pesti Napló, 1922. november 7. 6.

78 AMZV (B) 1402/1922.

79 Magyarország, 1922. november 7. 1.

80 MNL OL K 69. Magyar–cseh gazdasági tárgyalások, 1922. november 5-iki ülés, 165–166.

akik legalább 6 hónapja a zónában laknak. Ezt a korlátozást a magyar bizottság azért javasolta, mert nem kívánt a cseh legionáriusok számára, akiket a határzónában szándékoztak letelepíteni, kedvezményeket juttatni. A két delegáció végül úgy határozott, hogy a határ menti forgalomról szóló egyezményt egy külön albizottságnak adják ki részletes tárgyalásra.⁸¹

A tárgyalások alapvetően jól haladtak a megegyezés felé,⁸² a november 11-i teljes ülésen fogadta el a magyar–csehszlovák bizottság a határforgalmi egyezmény végleges szövegét, illetve megállapodtak az egyezményhez tartozó záró jegyzőkönyvről is.⁸³ A következő, november 13-i ülésen a bizottság meghatározta a szerződés bevezető részének (preambulum) szövegét.⁸⁴ A budapesti csehszlovák követség november 17-i távirata közölte Prágával, hogy szerdán fogják befejezni a kereskedelmi szerződést, és egy kis szünet után pedig folytatódnak a tárgyalások az árucseréről.⁸⁵ A pozitív végkifejlettel kecsegtető budapesti tárgyalásokkal ellentétben Prágában továbbra sem közeledtek az álláspontok a politikai-jogi bizottságban a szlovákiai menekült hivatalnokok, illetve az alapítványok és alapok kérdésében.⁸⁶ Többek között abban sem sikerült megegyezni, hogy jogsegélyért milyen nyelven nyújthatja be kérvényét egy csehszlovákiai magyar.⁸⁷ Egy november 18-i távirat jelezte, hogy a magyar küldöttség kérésére a politikai-jogi bizottság 2-3 hétre felfüggesztette tevékenységét, hogy tagjai Budapestre utazhassanak instrukciókért.⁸⁸ Erre reagálva üzente meg a prágai külügyminisztérium – Benešre hivatkozva – a budapesti tárgyaló küldöttségnek, hogy ne teremtsenek semmiféle kapcsolatot a politikai és a gazdasági bizottság tárgyalásai között.⁸⁹ Végül – egy kis szünetet követően – november 22-én ült össze a magyar–csehszlovák kereskedelmi bizottság, és ezen a napon került sor a szerződés és mellékleteinek aláírására.⁹⁰

*

A brucki találkozón megalakított négy bizottságban mindkét ország érdekei megjelentek. A magyar fél elsősorban politikai eredményeket kívánt elérni, a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzetén akart javítani. A kisebbségi kérdést Prága alapvetően a belügyének tekintette, így nem történt érdemi előrelépés a jogi-politikai tárgyalásokon. Csehszlovákia elsősorban kereskedelmi érdekei miatt kívánt tárgyalni, mindenképpen könnyebbé kívánta tenni áruinak bevitelét Magyarországra. Kölcsönös engedmények biztosításával ez Budapest számára sem volt előnytelen, ugyanakkor Magyarország nem kívánta feladni a kereskedelmi érdekeit anélkül, hogy

81 *Nemzeti Ujság*, 1922. november 5. 9.

82 MNL OL K 69. Magyar–cseh gazdasági tárgyalások, 1922. november 6-iki és 7-iki ülés, 167–172.; MNL OL K 69. Magyar–cseh gazdasági tárgyalások, 1922. november 8-iki, 9-iki és 10-iki ülés, 173–175.

83 AMZV (B) 1445/1922.

84 MNL OL K 69. Magyar–cseh gazdasági tárgyalások, 1922. november 13-iki ülés, 176.

85 AMZV (B) 1478/1922.

86 AMZV (P) 1528/1922.

87 AMZV (P) 1508/1922.

88 AMZV (P) 1530/1922.

89 AMZV (P) 1537/1922.

90 MNL OL K 69. Magyar–cseh gazdasági tárgyalások, 1922. november 22-iki ülés, 179.

politikai céljai ne teljesüljenek. A megegyezés a magyar termékkivitel szempontjából nem volt annyira sürgető, mert több mezőgazdasági termék is még vámmentesen juthatott ekkor a csehszlovák piacra. Bár a két ország számos pontban meg tudott egyezni az 1922-es tárgyalások során, az eltérő célok miatt mégsem érték el a kívánt eredményt. Ugyanakkor a megoldatlan kérdések „kitárgyalása” sokat haladt előre, a következő években több egyezményt ratifikáltak (pénzügyi egyezmények). A tárgyalások jelentőségét mutatja: az 1927. évi kereskedelmi szerződés alapját is az 1922-es tárgyalások anyagai képezték.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

AMZV = Archiv Ministerstva zahraničních věcí (Prága)

Politické zprávy

(B) – A budapesti külképviseletről írt táviratok

(P) – A prágai külügyminisztériumból küldött táviratok

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

K 69 Külügyminisztériumi Levéltár

Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai Osztály 646. Ülés jegyzőkönyvek.

2. Kiadott források és szakirodalom

Ádám

1968 Ádám Magda: *Magyarország és a kisantant a harmincas években*. Bp., 1968.

1989 Ádám Magda: *A kisantant és Európa*. Bp., 1989.

Berend–Ránki

1969 Berend T. Iván – Ránki György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Bp., 1969.

Boros

1970 Boros Ferenc: *Magyar–csehszlovák kapcsolatok 1918–1921-ben*. Bp., 1970.

Gulyás

2012 Gulyás László: *A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919–1924*. Máriabesnyő, 2012.

Komlos

1983 Komlos, John: *The Habsburg Monarchy as a Customs Union: Economic Development in Austria–Hungary in the Nineteenth Century*. Princeton, 1983.

MSK

1929–1933 *Magyar Statisztikai Közlemények*. Magyarország 1925. és 1926. évi külkereskedelmi forgalma; Magyarország 1927. évi külkereskedelmi forgalma; Magyarország 1929. évi külkereskedelmi forgalma; Magyarország 1930. évi külkereskedelmi forgalma; Magyarország 1932. évi külkereskedelmi forgalma. Bp., 1929–1933.

Ránki

1981 Ránki György: *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért (1919–1939)*. Bp., 1981.

Révai

1931 Révai kereskedelmi, pénzügyi és ipari lexikona. *A modern üzleti élet enciklopédiája*. IV. köt. P–Zs. Szerk.: Dr. Schack Béla. Bp., 1931.

Romportlová

1986 Romportlová, Marta: *ČSR a Maďarsko 1918–1938. Bezprostřední vývojová báze a průběh obchodně politických vztahů*. Brno, 1986.

Tóth

2002–2003 Tóth Endre: Az első kétoldalú tárgyalások Csehszlovákia és Magyarország között (1921) – Mariánské Lázně. In: *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 4. (2002) 3. sz. 3–28., 5. (2003) 1. sz. 49–64.

PÁL GYÚRÓSI

TRADE NEGOTIATIONS BETWEEN HUNGARY AND CZECHOSLOVAKIA IN THE AUTUMN OF 1922

The aim of this study is to describe the trade negotiations between Hungary and Czechoslovakia in the autumn of 1922. The significance of the negotiations was that although there were sharp political differences between the two sides, their trade relations were very strong. Hungary's main objective was political, while Czechoslovakia wanted to improve its trade position. Although the parties were able to agree on trade issues and signed the treaty, it could not enter into force because the broader agreement between Budapest and Prague was not reached. The two countries finally concluded a trade agreement in 1927. However, the lack of trade between the two countries did not affect the volume of trade, which remained significant throughout the 1920s.

Teleki Pál második kormányfősége és a csehszlovák ügy

Amikor Teleki Pál 1939 februárjában másodjára költözhetett be a Sándor-palotába, Csehszlovákiának¹ gyakorlatilag csak hetei voltak hátra önálló államként. A két ország viszonyában jelentős változás állt be a müncheni egyezmény után, ugyanakkor nagy külügyi erőforrást kötött még le 1939 első hónapjaiban is az első bécsi döntés következményeként felmerült (gazdasági, határ- stb.) ügyek intézése. Teleki komolyan részt vett miniszterként az etnikai revíziót megvalósító döntőbíráskodás előkészítésében, valamint a vegyes bizottságok tárgyalásaira delegált magyar csoportnak is ő volt a vezetője.

Miniszterelnökként elődjéhez, Imrédy Bélához hasonlóan Kárpátalja esetében revízióra törekedett, főleg gazdaságföldrajzi érvekkel alátámasztva. A terület nemcsak az 1920 előtti magyar határok visszaállítása miatt volt fontos, hanem illeszkedett Teleki külpolitikai koncepciójába, amelynek fontos részét képezte a lengyel-magyar közös határ, a másik fő elem pedig az úgynevezett „fegyveres semlegesség volt”.

Jelen írás Teleki Pál második miniszterelnöki terminusának csehekkel kapcsolatos politikájára kíván fókuszálni. A „csehek” meghatározás alatt nemcsak az 1939. március 15-én létrejött Cseh–Morva Protektorátus értendő, hanem a csehszlovák emigráció londoni központja is, amelynek a vezetése döntően csehekből állt.² Az írás nem foglalkozik a papíron önállóvá váló Szlovák Állam és Magyarország viszonyával.

Prága Teleki Pál második miniszterelnöksége alatt hatalmi központként leértékelődött, aminek oka Csehszlovákia 1939. március 15-i megszűnése. A külországok számára ettől kezdve a Cseh–Morva Protektorátust Berlin képviselte, az első bécsi döntés után fennmaradó területrendezés ügyében pedig Pozsony vált illetékké. A csehszlovák ügy akkor vált ismét hangsúlyossá, amikor Londonban az

* A szerző a Magyar Nemzeti Levéltár levéltárosa (1054 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4., Miklos.daniel@mnl.gov.hu).

1 1938. november 23. után az ország neve hivatalosan Cseh-Szlovákiára változott. Jelen szövegben a Magyarországon inkább használatos formában szerepel az ország megnevezése.
2 Fontos már itt megjegyezni, hogy 1939 második felében nemcsak Londonban, hanem Párizsban is szerveződött egy csoport, amely Csehszlovákia államiségét kívánta visszaállítani. Annak vezetői szlovákok voltak (Štefan Osuský, Milan Hodža), a londoni, Edvard Beneš vezette csoport azonban gyorsan átvette a vezető szerepet a csehszlovák emigráción belül.

egységessé váló csehszlovák emigráció megkezdte tevékenységét az állam restaurálása érdekében, ami érintette az első bécsi döntés nyomán Magyarországhoz került területeket.

Nemzetközi körülmények

Mielőtt szó esne arról, hogy Teleki Pál miként kezelte a csehszlovák ügyet, valamint hogy az általa vezetett kormányzat miként reagált a csehszlovák emigráció tevékenységére, érdemes bemutatni, hogy milyen események befolyásolták egyes esetekben a magyar vezetés lépéseit.

Azt követően, hogy Teleki Pál Imrédy Bélától átvette a miniszterelnöki posztot, 1939. február 22-én mondott programbeszédében célként jelölte meg a közös lengyel–magyar határt, ami szűk egy hónappal később létre is jött.³ Csehszlovákia március 14–15-i felbomlását, megszűnését követően érvényüket veszítették a nyugati hatalmak garanciái, így nemcsak Németország tehette rá a kezét a cseh területekre, hanem Magyarország szintén birtokba vehette a Kárpátalját. Ezt a lépést 1938 őszén a nagyhatalmak még erősen helytelenítették,⁴ ekkor azonban London és Berlin is hallgatólagosan beleegyezett a magyar területszerzésbe, ami Teleki egyik külpolitikai célját, a közös lengyel–magyar határ létrejöttét eredményezte.

Érdemes kiemelni – a később kifejtendő események miatt –, hogy Teleki Pál 1939. július 24-én keltezett, Hitlernek és Mussolininek címzett levelében erkölcsi okra hivatkozott, amikor arról írt, hogy Magyarország távol tartja magát egy Lengyelország elleni támadástól.⁵ Sőt később még ahhoz sem járult hozzá az offenzíva folyamán, hogy a kassai vasútvonalat a Wehrmacht rendelkezésére bocsássa.⁶ A magyar kormányzat ezt követően, vagyis 1939 szeptembere után is támogatta a lengyeleket, és megszervezte ellátásukat,⁷ valamint félhivatalos módon hagyta működni a lengyelek misszióját, amely a menekült katonák külföldre szökését szervezte.⁸ A második világháború során, amikor Magyarország és Nagy-Britannia között beállt a hadiállapot, sokszor a Dísz tér londoni informátorai a lengyelek voltak: Jan Kowalewski ezredes értesülései gyakran a lisszaboni követség jelentéseivel jutottak el Budapestre.⁹

Szintén érdemes megjegyezni, hogy a korábban egyfajta nyugati támaszként kezelt Nagy-Britanniában jelentős politikai változások zajlottak le 1940 folyamán, melyek hatással voltak a britek Magyarország iránti rokonszenvére. Neville

3 Teleki Csehszlovákia kapcsán arról is beszélt továbbá, hogy a prágai külügyminisztérium a magyar célkitűzések iránt megértőbb magatartást tanúsított. Reményét fejezte ki egyben, hogy sikerül „tűrhető” viszonyt kiépíteni a szomszédos országgal a bécsi döntést követő vegyesbizottsági ülések eredményeként létrejövő egyezmények nyomán. Lásd: *Képviselőházi napló 1935–1939*, 21. köt. 512–513.

4 DIMK 3. köt. 143–144. 58. dok., 144–145. 59. dok.

5 DIMK 4. köt. 378–379. 240. dok., 88. lábjegyzet.

6 Horthy, 1953. 220.

7 Lásd bővebben: Kapronczay, 1997. 1–21.

8 Lásd bővebben: Lagzi, 2015.

9 Ujpeéry, 1987. 207.

Chamberlain 1939. március 17-én már arról beszélt, hogy a megbékéltetési politikája sikertelennek bizonyult, azonban csak a brit haderők norvégiai kudarca után, 1940. május 10-én mondott le. Utóda Winston Churchill lett a kormányfői székben,¹⁰ aki elődjének Hitlerrel kapcsolatos politikáját már régóta bírálta. Chamberlain külügyminisztere, a magyar ügyek iránt nagyobb megértést tanúsító Lord Halifax egyelőre még maradt a tárcája élén, azonban Churchill 1940 decemberében leváltotta, majd ezt követően hazája washingtoni követeként szolgált. Utóda a miniszteri székbe visszatérő Anthony Eden lett.

Az előbbieken vázolt események segítenek megérteni Teleki azon kijelentését, amelyet 1940. november 20., vagyis Magyarországnak a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozása után mondott Eckhardt Tibor kisgazda pártvezetőnek: „...meg kellett tennem. Ez volt az ára a második bécsi döntésnek. (...) Eden különben nemrég ismerte el Beneš Csehszlovákia elnökének: vissza kívánja állítani a preszovjet kisantantot. Ez arra kényszerít, hogy Németországot támogassam.”¹¹ Az Eckhardt visszaemlékezésében olvasható idézet (bár lehetséges, hogy utólag a volt pártelnök másként emlékezett az eseményre) egyrészt rámutat arra, hogy Magyarország külpolitikai mozgástere 1940 őszére lecsökkent, másrészt viszont arra is, hogy Teleki Pál rajta tartotta a szemét a csehszlovák emigráció működésén.

1940 novemberére a csehszlovák emigráció már egy egységes politikai szervezet képét mutatta. Egy évvel korábban nem ez volt a helyzet, sőt, amikor Teleki Pál megkezdte miniszterelnöki működését, szinte még csak egymástól függetlenül létező, külföldön élő cseh, szlovák diplomatákról, katonatisztekéről és politikusokról lehetett beszélni. A szervezés sikere Edvard Beneš kitartó és sok esetben kissé gátlátalan munkáját dicséri.

A volt államfőt Csehszlovákia szétbomlása Chicagóban érte, ahol mint megbízott egyetemi előadó dolgozott. 1939. március 15. után táviratokat küldött a nyugati hatalmak, a Népszövetség és a Szovjetunió vezetőinek, hogy tiltakozzanak Csehszlovákia felszámolása ellen.¹² 1939 nyarán pedig Londonba költözött, ahol komoly szervezőmunkába kezdett. Amikor 1939. szeptember 3-án Nagy-Britannia hadat üzent Németországnak, Beneš ismét táviratot küldött Chamberlainnek, amelyben leírta, hogy Csehszlovákia nemcsak hogy nem szűnt meg, hanem mivel Németország megszállta, már 1939. március 15. óta harcoló félnek kell tekinteni, amely önmagától csatlakozott a szövetségesekhez.¹³

Mindeközben Párizsban Milan Hodža és Csehszlovákia párizsi követe, a szintén szlovák Štefan Osuský szervezett emigráns központot. A francia vezetés ez utóbbi csoporttal ült le tárgyalni. Ennek köszönhetően 1939. október 2-án Osuský

10 Churchill valamelyest szimpatizált a magyarokkal, azonban gondolataira rámutat „kérese”, amit Barcza Györgynek adott elő: „Maguk jóban vannak Hitlerrel, megtennének egy kis szívességet? Az angolok még mindig nem realizálják teljesen a veszélyt, (...) mondják meg Hitlernek, hogy kezdje már el végre egy kissé bombázni Londont.” Barcza, 1994. 469. A kérdéses esetről lásd: Bán, 2004. 60–61., 94–95.

11 Kérdés, hogy Teleki mit érthetett „preszovjet” kisantant alatt, mivel a szövetség nem vetítette előre a szovjethatalmat a térségben. Lásd: Eckhardt, 2008. 104–105.

12 Gulyás, 2008. 279–280.

13 Beneš, 2004. 47.

megállapodott arról a francia féllal, hogy létrehozzák a csehszlovák hadsereget, amely az ideiglenes kormány vezetése alatt fog működni.¹⁴ Pár nappal később Párizsban azonban az odautazó Edvard Beneš közreműködésével megalakult a Csehszlovák Nemzeti Bizottság (*Československý národní výbor*).¹⁵ Az október 17-én létrejött szervezet közzétett kiáltványában kijelentette, hogy a csehszlovák népet képviseli, és kitartanak a szövetségesek mellett a végső győzelemig. A bizottság emellett azt is kiemelte, hogy nem ismeri el az 1939 márciusában történeteket: sem az állam megszűnését, sem a cseh területek megszállását, sem Szlovákia létrejöttét.¹⁶

A bizottságot – amelynek Osuský a tagja volt, de Hodža nem – pontosan egy hónappal később, 1939. november 17-én ismerte el hivatalosan Franciaország,¹⁷ a brit kormány pedig december 21-én.¹⁸ Az 1939. év végére a csehszlovák emigráció egységesült: már politikai szervezettel, fegyveres erővel, diplomáciai karral rendelkezett, sőt Párizs és London is elismerte a szerveződésüket, kormányt azonban még nem szerveztek, valamint széles körű hivatalos nemzetközi elismertségük sem volt.¹⁹

Az 1940. május 10-én történt események (Winston Churchill kinevezése miniszterelnöknek, valamint a német villámháború kezdete Nyugat-Európában) a Csehszlovák Nemzeti Bizottságra is hatással lettek. A hadjárat nemcsak Franciaország kapitulációját, hanem a Brit Expedíciós Hadsereg katasztrófával járó bevetését is jelentette: csupán az emberanyagot sikerült nagy nehézségek árán evakuálni, a hadianyag azonban odaveszett Dunkirknél. Két hónappal később, július 21-én Lord Halifax közölte Benešsel, hogy Nagy-Britannia hajlandó elismerni a bizottságot mint ideiglenes csehszlovák kormányt.²⁰ A kontinens nyugati feléről teljesen kiszorult az Egyesült Királyság, továbbá az angliai német invázió még reális veszélynek tűnt, ezért minden katonára szükség volt a szigetek védelmében. A Franciaországból kimentett csehszlovák alakulatok révén pedig Benešnek voltak ilyen egységei – ezért gyorsan felértékelődött a Csehszlovák Nemzeti Bizottság szerepe.

14 DČZP B/1. 241–244. 110. dok.

15 Beneš számára nagy előnyt jelentett, hogy számos diplomata állomáshelyén nem engedelmeskedett a prágai kormánynak, és nem adta át missziója épületét Németországnak – így a még nem létező emigráns csehszlovák kormány máris rendelkezett diplomáciai képvisellel több országban.

16 *Dokumenty*, sv. 1. 47–48. 17. dok.

17 Ádám, 2009. 193.

18 DČZP B/1. 338. 63. dok.

19 Megjegyzendő, hogy Nagy-Britannia eközben de facto elismerte a Szlovák Államot, és Pozsonyban nyitva tartotta követségét, amit csak a második világháború kitörése után zártak be. Magát az országot úgy definiálták ekkor, hogy az egy olyan megszállt ország, amellyel az Egyesült Királyság nincs hadiállapotban. Lásd: Brandes, 2003. 32.

20 Beneš, 2004. 91.

Reakciók a csehszlovák emigráció működésére

A csehszlovák emigráció politikai szervezkedéséről a budapesti vezetés első kézből tájékozódhatott a diplomáciai missziók jelentéseiből. A chicagói magyar konzul, Medgyessy László számos alkalommal elemezte a Benešhez kötődő emigránsok ténykedését, 1939 novemberében pedig már arra figyelmeztetett, hogy amerikai csoportosulásuk még nem nagy, de erősödni fog a jövőben.²¹

A magyar parlament alsóházában ez ügyben 1939. július 29-én Rátz Kálmán kérdést intézett Teleki Pál kormányfőhöz és Csáky István külügyminiszterhez.²² Rátz kiemelte: „Már ismét megalakult Amerikában a csehszlovák nemzeti tanács. (...) Már egy fiókjuk alakult meg Párizsban és állandóan mindenütt agitálnak ellenünk.”²³ A miniszterelnök válaszában nem beszélt konkrétumokról, hogy milyen értesülései vannak („Pozitív értesülésem azonban arról, hogy ilyen légiószerű szervezetek volnának, nincs.”). Sokkal inkább a magyar propagandával kapcsolatos terveit vázolta fel általánosságban,²⁴ amelyek később testet öltöttek a Miniszterelnökség IV. Tájékoztatói Osztályának képeiben.²⁵

Maga a kérdés, illetve a válasz is arra utal, hogy már ekkor felfigyelt a budapesti kormányzat a csehszlovák emigráció működésére. Teleki Pál számára fontos információforrás volt Barcza György londoni követ is, aki már 1939 májusában azt jelentette Budapestre, hogy Nagy-Britannia nem fogadhatja el a Cseh–Morva Protektorátus létrejöttét, mert azzal jogosnak ismerné el a nyers erő alkalmazását egy szuverén országgal szemben, ugyanakkor ismét támogatna egy cseh hazafias mozgalmat, mint ahogyan azt tette az első világháború idején is.²⁶ Barcza értesülése azonban nem terjedt ki arra, hogy Nagy-Britannia miként képzei el a cseh területek jövőjét. A budapesti vezetés számára ugyanakkor már világos volt, hogy Beneš az első csehszlovák köztársaság helyreállítására és a müncheni egyezmény eltörlésére készül, ami az első bécsi döntés során Magyarországhoz került, főként magyarok lakta területek elvesztését is jelentette volna.

London mellett Párizs számított a csehszlovák emigráció központjának, ahol Khuen-Héderváry Sándor követ felhívta a francia vezetőség figyelmét a magyar álláspontra a csehszlovák ügyben. 1939. szeptember 25-én Jean Mistlerrel, a francia alsóház külügyi bizottságának elnökével beszélgetett Közép-Európa jövőjéről. A külügyminiszterrel összeköttetésben lévő francia politikus arról beszélt, hogy

21 MNL OL K 30 4-B/38-19846 sz/1939. Medgyessy konzul jelentésének másolata, 1939. november 3.

22 *Képviselőházi napló* 1939, 1. köt. 333.

23 *Képviselőházi napló* 1939, 1. köt. 335.

24 *Képviselőházi napló* 1939, 1. köt. 455.

25 A Tájékoztatói Osztály 1939 júliusában kezdte meg működését. Általános feladatai közé tartozott a külföldi hatalmak tájékoztatása a magyar külpolitikai célokról, egyúttal a Magyarországot érő bírálatok megcáfolása. Ezenkívül feladata volt a nem hivatalos kapcsolat- és információszerzés angol, francia, de csehszlovák és szovjet viszonylatban is. Az osztály kiemelten foglalkozott az USA-ban élő szlovák és ruszin nemzetiségi személyek tevékenységével, különösképpen azok vonatkozásában, akikkel Edvard Beneš egykori elnök munkakapcsolatban állt. Lásd bővebben: RL C 80-2. *A Magyar Függetlenségi Mozgalom igaz története* (kézirat).

26 MNL OL K 63 15-2-50/pol-1939. Anglia és a Protektorátus, 1939. május 30.

nem tervezik Csehszlovákia újjáalakítását, amiről állítása szerint még Štefan Osuský is tudott. Ugyanakkor Párizs szívesen látna egy dunai konföderációt, amelynek Ausztria, Csehország és Magyarország lenne a tagja.²⁷

Október 12-én Khuen-Héderváry Anatole de Monzie közmunkaügyi miniszternek kifejtette, hogy veszélyes lenne Magyarország számára, ha Edvard Beneš mozgalma sikerrel járna, és Csehszlovákia újjászületne. A követ Budapestre küldött jelentésében megjegyezte, hogy De Monzie csak Szlovákiáról beszélt, amikor azt fejtegette, hogy „ő a legnagyobb hibának tartaná, ha Benešnek és társainak ígéreteket tennének”, továbbá a diplomata úgy vélekedett, hogy Budapest számíthat a miniszter támogatására.²⁸

A Mistlerrel való egyeztetés, valamint De Monzie szimpátiája kétségtelenül fontos volt a magyar fél számára, ugyanakkor nem jelentettek konkrét elköteleződést, sőt alig egy hónappal Khuen-Héderváry és a miniszter találkozója után nemcsak a csehszlovák hadsereg szervezése kapott zöld lámpát Franciaország részéről, hanem a Csehszlovák Nemzeti Bizottság működése is.

A Csehszlovák Nemzeti Bizottság párizsi, majd londoni elismerése után Barcza György arra a következtetésre jutott, hogy gyakrabban kell a magyar álláspontot képviselnie a Foreign Office előtt. November 23-án felhívta Alexander Cadogan, a brit külügyminisztérium vezértitkára figyelmét arra, hogy a helyzet más, mint 1914–1918 között volt, ezért ne hallgassanak Beneš „mesterkedéseire”. A brit politikus közölte, hogy nem kötelezték el magukat a volt államfő mozgalma mellett²⁹ – ami akkor kétségtelenül igaz volt, mivel a bizottság bárminemű elismerésére csak egy hónap múlva szánta rá magát a londoni vezetés.

Azt, hogy Nagy-Britannia nagy fontosságú volt a budapesti kormány számára, mutatja, hogy Csáky István csak a Csehszlovák Nemzeti Bizottság londoni elismerése után emelte fel szavát a parlament alsóházában. 1940. március 6-án a külügyminiszter részletesen beszélt arról, hogy miként áll Magyarország a csehszlovák emigráns mozgalom tevékenységéhez. Csáky kijelentette: „Ami fontos az az, hogy sikerült nekünk és talán a mi iniciatívánkra hatalmasabb barátainkkal megértetni a nyugati nagyhatalmakkal, hogy rendkívül veszedelmes síkra csúsznának le abban az esetben, ha koraszülött ígéreteket tennének, mert ha egy koraszülött állam támad, abból koraszülött háború következik.” Hangsúlyozta továbbá: „Ahol szükségesnek tartjuk, ott közbelépünk, de olyan esetekben, ahol példának okáért cseheknek kedvük van Bejrútban a keleti hadsereghez csatlakozva, meghalni, azt hiszem, túlzás volna, ha odáig mennénk, hogy intervenciónkat olyan kérdésekre is pocsékoljuk, amelyek nem kizárólag magyar érdekekkel kapcsolatosak.”³⁰

Csáky szavai viszonylag nagy visszhangot vertek külföldön. A Cseh–Morva Protektorátus sajtója a beszéd kedvező berlini fogadtatásáról cikkezett.³¹ A prágai közhangulatról a budapesti csehszlovák követség addigi utolsó vezetője, Peregrín

27 DIMK 4. köt. 512. 412. dok.

28 DIMK 4. köt. 560–562. 430. dok.

29 DIMK 4. köt. 629. 475. dok.

30 *Képviselőházi napló 1940*, 5. köt. 61.

31 *Lidové noviny*, 1940. március 8.; *Národní listy*, 1940. március 8.

Fiša nyilatkozott, aki 1940-ben a protektorátusbeli belügyminisztérium alkalmazottjaként járt ismét a magyar fővárosban. Fiša John F. Montgomery amerikai követnek arról beszélt, hogy a fiatalok kiábrándultak Benešből, azonban Csáky szavait elítéli, mivel az ilyen tartalmú beszédek csak megerősítik a volt elnököt elgondolásainak helyességéről.³² Londonban Frank K. Roberts, a Foreign Office Közép-európai Referatúrájának munkatársa rosszhiszeműnek nevezte a beszédet, külön kitérve arra, hogy őfelsége kormánya nem kötelezte el magát Csehszlovákia jövőbeli helyzete, főleg nem az államhatárok vonatkozásában.³³ A *Pester Lloyd* londoni tudósítójával ugyanezt üzenték a brit kormánykörök Budapestre.³⁴

A Pelényi-terv és a brit–magyar viszony megromlása

A Teleki-kormány külpolitikai elképzeléseinek egyik érdekes részletét képezi Pelényi János washingtoni követ tervezete, amely egyben a csehszlovák emigráció működésére adott válaszként is értelmezhető. Nemcsak a chicagói konzul, hanem maga a washingtoni követ is ismerte, hogy miként működik a tengerentúlon a csehszlovák emigráció. Egészen konkrétan akár személyesen is láthatta, hogy 1939 tavaszán Vladimír Hurban csehszlovák követ a német hatóságok utasítását megtagadva nem adta át a misszióját, és azt továbbra is csehszlovák követségként működtette.³⁵

Pelényi már 1938 szeptemberében felvetette, hogy a kormánynak egy bizalmi embert kellene külföldre küldenie abban az esetben, ha az ország elvesztené külpolitikai önállóságát.³⁶ Az 1939. április 17-re datált memorandumában kifejtette, hogy miként képzeli a megbízott működését egy esetleges német megszállás vagy németbarát kormány hatalomra kerülése esetén.³⁷ Írásában ezt követően kiemelt példaként említi meg a Beneš-féle emigráció működését, amely – mint szó esett róla – éppen azokban a hetekben-hónapokban kezdett egyre inkább formai kereteket kapni az USA-ban. Pelényi írásában figyelmeztet: Beneš egyelőre nem tesz nagy kijelentéseket, de a tovább működő követségek az ő érdekeit szolgálják, így „egy cseh emigrációs diplomácia is felvonult már pozíciókba, amelyekből támadásait várhatjuk”.³⁸

A magyar–csehszlovák viszony alakulására Teleki Pál miniszterelnöksége idején a tervnek nem volt közvetlen hatása. Később az USA-ba küldöttként távozó Eckhardt Tibort azonban, aki Pelényi Jánossal működött együtt, erőlyesen megpróbálta – főleg a sajtóban megjelent lejárató cikkek útján – ellehetetleníteni a csehszlovák emigráció. Pelényi ugyanis a tengerentúlon maradt, miután lemondott a

32 Montgomery, 2002. 268–270. 141. beszélgetés.

33 Bán, 1997. 115–159.

34 Macartney, 1993. 76.

35 Lásd bővebben: Michálek, 2019.

36 A tervet részletesen ismerteti: Borbándi, 1966.

37 Borbándi nem közli az írás keltét, de maga Pelényi két évvel korábban megadta azt a *Journal of Modern History*-ban publikált forrásközlésében. Lásd: Bán, 1997. 177. lábjegyzet.

38 Borbándi, 1966. 160.

követi megbízatásáról, az ellen tiltakozva, hogy Magyarország csatlakozott a három-hatalmi egyezményhez.

Pelényi személyes tiltakozásánál fontosabb volt Barcza György jelentése, amely nem tartalmazott jó hírt az angolbarátként ismert Teleki számára. Cadogan elmondta Barczának, hogy a londoni kormánykörök – földrajzi elhelyezkedése miatt – ugyan megértik Magyarország csatlakozását a háromhatalmi egyezményhez, azonban – mint Barcza tolmácsolta Cadogan szavait – „nem titkolhatja, hogy lépésünkkel most már formálisan is olyan államok mellett kötöttük le magunkat, amelyeknek két vezető tényezője Angliával háborúban áll”.³⁹

Bán D. András Magyarország csatlakozásától számítja a brit–magyar hivatalos kapcsolat megromlását,⁴⁰ amelynek csehszlovák viszonylatban is hatása lett. Barcza György december 18-án ismét Cadogannél járt, hogy kifogásolja Beneš *Times*-nak adott nyilatkozatát, amelynek tartalma megegyezett a Csehszlovák Államtanács (az emigrációban a csehszlovák parlamentet helyettesítő szerv) alakuló ülésén elhangzott beszédével. Ez utóbbi eseményen az emigráció vezetője egy november 11-én kelt jegyzékre hivatkozott,⁴¹ amelyben Bruce Lockhart Csehszlovákia újjáalakításáról, a müncheni egyezmény érvénytelenségéről és a közép-európai határokról értekezett.

Cadogan közölte Barczával: „Beneš (...) nem hazudott, de nem is mondott teljesen igazat (...), bizonyos olyan dolgokat insinuált, melyek nem felelnek meg teljesen a tényeknek.”⁴² Hozzátette továbbá: a müncheni egyezményt Hitler megszegte, így az London számára már nem mérvadó. Barcza erre úgy reagált, hogy érthető Nagy-Britannia álláspontja a német relációban, „...viszont Magyarországgal a hivatalos kapcsolata korrekt, így tehát az már jogilag is absurdum volna, hogy Anglia a háború előtt létrejött és pedig az ő közreműködésével is létrejött magyar–szlovák határokat el ne ismerje”.⁴³

A kérdéses találkozó hosszasan levelezésbe torkollott, amelyben a két fél eltérően értelmezte a müncheni egyezmény Magyarországgal kapcsolatos kitételét és annak kifutását. Cadogan rámutatott, hogy a müncheni egyezmény értelmében Csehszlovákiának Lengyelországgal és Magyarországgal meg kellett volna egyeznie a nemzetiségek ügyében, ez azonban nem sikerült, aminek következménye lett a bécsi döntőbíráskodás – ez pedig nem kötelezi semmire Nagy-Britanniát, mivel az arbitrázshoz nem kérték fel, a későbbi határmegállapító folyamatban nem vett részt.⁴⁴

Gyökeres változás állt be tehát Nagy-Britannia és Magyarország viszonyában, amely a Jugoszláviával kötött örökbarátsági szerződés megsértése miatt megszakadt. Barcza György Budapestre juttatott távirata közvetítette a brit álláspontot. Amennyiben Magyarországot a német hadsereg bázisként használja a Jugoszlávia elleni hadjárata során, akkor Nagy-Britannia megszakítja a diplomáciai kapcsolatot,

39 DIMK 5. köt. 765. 504. dok.

40 Bán, 2004. 103.

41 Beneš, 2008. 394–395. 122. dok.

42 DIMK 5. köt. 784. 526. dok.

43 DIMK 5. köt. 785. 526. dok.

44 DIMK 5. köt. 796. 535. dok., 802–804. 541. dok., 844–846. 561. dok.

mivel a megtámadott fél a szövetségesének minősül. Ha pedig csatlakozik is a harcokhoz, akkor a brit hadüzenettel is számolhat Budapest. A távirat rámutatott arra is, hogy Nagy-Britannia nem viseltetik a továbbiakban jóindulattal a budapesti vezetés iránt (így sem az első bécsi döntés, sem a csehszlovák emigráció esetében), ha Magyarország Jugoszláviával szemben is érvényt kíván szerezni a revíziós törekvéseinek.⁴⁵ A miniszterelnököt ismerő kortársak állítása szerint Barcza kérdéses üzenete nagyon letörte Teleki Pált, aki látta külpolitikájának kudarcát.

Intermezzo: közvetlen csehszlovák–magyar érintkezés a cseh menekültek ügyében

Csáky István ismertetett parlamenti beszéde említette a csehszlovák hadsereget, illetve a különböző toborzóirodákat. Emiatt érdemes rávilágítani, hogy eddig arról esett szó, hogy a diplomácia és a politika terén miként kerültek közvetve kapcsolatba a magyarok a csehszlovákokkal, a katonák ügyében azonban egy esetben még *közvetlen* érintkezésre is sor került!

Ennek az oka az volt, hogy Lengyelország eleste után a Cseh–Morva Protektorátusból a balkáni úton (*balkánská cesta*) jutottak el a harcolni kívánó személyek a franciaországi vagy a közel-keleti egységekhez. Szlovákián nem volt különösen nehéz átjutniuk, noha Pozsony hivatalosan határsértőnek tekintette a menekülő cseheket.⁴⁶ A lakosság, egyes szervezetek és intézmények azonban támogatták a külföldön harcolni kívánókat,⁴⁷ így a magyar határig viszonylag egyszerűen eljutottak, azonban útjuk nehezebb része ezután következett.

A magyar kormányzat a szlovákhhoz hasonlóan határsértőkként tartotta számon a Protektorátusból menekülőket,⁴⁸ nem pedig hadifoglyokként, mint a lengyeleket, ezért fogva tartásuk körülményei is jelentősen eltérőek voltak. A cseheket előbb zsúfolt kaszárnyákban, a Citadellában és a Tolonházban őrizték, majd kitoloncolás várt rájuk. Többen ugyanakkor ismét visszatértek a szlovák határról Magyarországra. A visszafordulásra azért került sor több esetben, mivel a magyar csendőrök hanyag módon hajtották végre az átadást: nem várták be a szlovák őrzőratot, hanem otthagyták a foglyokat, a csehek pedig éltek a kínálkozó lehetőséggel.⁴⁹ A visszatérők – illetve a korábban el nem fogottak – a Párizs eleste után is működő francia követséget keresték fel, hogy ott útjuk további részéhez kiállítsák számukra a szükséges papírokat. Erről a magyar belügyminisztériumnak is tudomása volt: Boór Aladár, a közbiztonsági osztály vezetője egy ízben felszólította a francia követet, hogy szüntesse be ezt a tevékenységet.⁵⁰

45 DIMK 5. köt. 991–992. 681. dok.

46 Hetényi, 2008, 118.

47 MNL OL K 63 72-7/15-500/940. A lévai rendőrkapitányság jegyzőkönyve, 1940. február 7.

48 MNL OL K 149 215-2-8255/1940.10. A protektorátusi menekültek kiutasításáról szóló rendelet másolata.

49 Miklós, 2018. 306.

50 MNL OL K 63 7-7/19-423/940. Boór Aladár jelentése, 1940. január 30.

Nemcsak a magyar hatóságok üzentek a budapesti francia követségnek a csehek ügyében, hanem visszafelé is fogalmaztak meg kéréseket a magyar külügyi vezetésnek. A külügyminisztérium politikai osztályának ekkori vezetője, Ghyczy Jenő 1939 karácsonya után fogadta Christian de Charmassét, a francia követség titkárát, akivel közölte: „...egyébként sincsen semmi különösebb okunk, hogy épen [sic!] a csehekkel szemben különösen engedékenyek vagy jóindulatúak legyünk.”⁵¹ 1940 márciusában Khuen-Héderváry Sándor párizsi követnél érdeklődött Léger külügyi vezértitkár, hogy mi az oka a csehek és a lengyelek különböző elbírálásának Magyarországon, akik meglátása szerint egyaránt beletartoznának a politikai menekültek kategóriájába. Reakciójában a követ kijelentette: a csehek esetében „nem politikai menekültekről, hanem illegális határsértőkről van szó, amelyeket minden kormány büntet”.⁵²

A francián kívül más diplomáciai missziók is megpróbáltak segíteni a magyar fővárosban elzárt cseheken. A jugoszláv követség külön kérésére internáltakat hoztak ki a Toloncházból, akiket jugoszláv papírokkal láttak el, és fedezték útiköltségüket egészen Magyarország déli határáig. Kelebiáig azonban detektívek kísérték a csoportot.⁵³ A brit követség harmadtitkára, H. A. F. Hohler egy Londonból kapott fehérneműcsomagot kívánt átadni a Citadellában őrzött csehek számára, emellett érdeklődött panaszai jogosságáról.⁵⁴

A csehek egészségi állapota a fogva tartás körülményei miatt sok esetben leromlott. A helyzet így azt eredményezte, hogy hivatalos úton a csehszlovák emigráció is felvette a kapcsolatot a párizsi magyar követséggel. Václav Kalina ezredes, a Franciaországba delegált katonai attasé 1940 tavaszán érdeklődött Karel Nigrín egyetemi tanár és Bruno Sklenovský ezredes egészségi állapota felől. Követelte továbbá utóbbi szabadon bocsátását is, azonban ezt a honvéd vezérkar főnöke nem javasolta, mivel Sklenovský katonatiszt volt.⁵⁵

A magyar kormányzat a cseh és lengyel internáltak miatt nehéz helyzetbe került, annak ellenére, hogy a két csoport jogi állapota eltérő volt. Egyrészt a német hatóságok követelték a kiadatásukat, másrészt a nyugati hatalmak is érezhetően nyomás alá helyezték a magyar vezetést szabadon engedésük érdekében, hogy csatlakozhassanak katonai alakulataikhoz. A csehek tömeges továbbengedéséhez a végső lökést az amerikai Univerzalista Unitárius Egyház Segélyszervezete (*Unitarian Universalist Service Committee*) tisztségviselőinek 1940. tavaszi látogatása adta. Robert C. Dexter és felesége Európa-szerte felmérte a hadi- és a politikai foglyok helyzetét. A lengyeleket rendezettnek találták, a csehek esetében a magyar kormányzatnál megkísérelték életkörülményeik javítását vagy szabadon bocsátásu-

51 MNL OL K 63 72-7/-8263/1939. Ghyczy jelentése a De Charmasséval való találkozásról, 1939. december 27.

52 MNL OL K 63 72-7/15-500/940. Khuen-Héderváry jelentése Párizsból, 1940. március 1.

53 MNL OL K 63 72-7-1697/940. Rašič jugoszláv követ érdeklődése az internált csehek ügyében, 1940. április 3.

54 MNL OL K63 72-7-2002/pol./1940. Napi jelentés, 1940. április 18.

55 MNL OL K 63 72-7/7-1357/pol./1940. Kalina katonai attasé kéréséről készült jelentés, 1940. március 6.

kat elérni.⁵⁶ Fellépésük sikerrel járt: május folyamán a cseheket szervezett csoportokban a jugoszláv határra szállították,⁵⁷ így ezt követően az ő esetükben Budapest mentesült a külső nyomás alól. A lengyelekkel, később a franciákkal szembeni bánásmód miatt viszont Németország többször is rosszállását fejezte.

Jugoszláviában a csehek nagyobb biztonságban folytathatták megkezdett útjukat. Itteni helyzetük inkább a magyarországi lengyelekéhez volt hasonló: különböző félhivatalosan működő szervezetek segítették őket eljutni a megfelelő adriai-tengeri kikötőbe, ahonnan Franciaország felé hajózhattak tovább, illetve támogatták vonatútjukat Görögországba, ahonnan a Közel-Keleten szerveződő egységeikhez juthattak el.⁵⁸

Magyarország és a Cseh–Morva Protektorátus

A Cseh–Morva Protektorátus nagyjából Teleki Pál ismételt hivatalba lépésével egy időben jött létre. Az 1939. március 15-én történtek teljesen új helyzetet eredményeztek a cseh–magyar kapcsolatrendszerben, ami érintette például a csehszlovákiai diplomáciai missziókat is. Önmagában a Protektorátus – korabeli magyar szóhasználat: Védnökség – egy új politikai konstelláció volt, amivel a magyar jogi-külpolitikai szakirodalom is foglalkozott.⁵⁹

A prágai bevonulást követő napon Sztójay Döme berlini követ gratulált Ernst Weizsäcker államtitkárnak az újabb területgyarapodáshoz, egyben kifejezte, hogy Budapest elsőként kívánja elismerni azt.⁶⁰ A Kárpátaljával kapcsolatos magyar lépés miatt érthető, hogy Sztójay miért kereste meg a külügyi államtitkárt: a Cseh–Morva Protektorátus létrejöttének elismerésével Csehszlovákia megszűnését is elismerték, így a már hivatalos államisággal nem rendelkező Kárpátaljára⁶¹ bevonulhatott a magyar hadsereg.

A prágai külképviselet további működését illetően a budapesti vezetés idomult a beállt változásokhoz. A prágai diplomáciai misszió a berlini követség alá szervezett főkonzulátussá vált, míg a pozsonyi főkonzulátusból önálló követséget szerveztek.⁶² A prágai követség átszervezésének szükségességéről az 1939. március 17-i minisztertanácson beszélt a külügyminiszter. Csáky István arra hivatkozott, hogy a követség Csehszlovákia megszűnése miatt már nem tudja fenntartani az államok közötti diplomáciai kapcsolatot, azonban a gazdasági érintkezés és a Protek-

56 HUL bMS 161852 (4)-7. Report on trip to Europe, January 27–April 29, 1940 by Robert and Elizabeth Dexter, keltezés nélkül ([https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:14718269\\$7i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:14718269$7i), utolsó letöltés: 2022. február 20.), valamint MNL OL K 63 72-7/7-988/940, Ghyczy Jenő napi jelentése, 1940. április 9.

57 HUL bMS 161144 (73)-11. Donald A. Lowrie levele Robert C. Dexternek, 1940. május 31. ([https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:25341768\\$11i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:25341768$11i), letöltés: 2022. február 21.)

58 Brod, 1968. 403.

59 Lásd: Polzovics, 1939.

60 *Wilhelmstrasse*, 1968. 369. 199. irat.

61 A Huszton székelő tartományi kormány függetlenedési törekvéseit időközben egyetlen hatalom sem ismerte el.

62 *Külügyi Közlöny*, 1939. április 30. 26., *Külügyi Közlöny*, 1939. szeptember 1. 43.

torátus területén tartózkodó magyar állampolgárok ügyei szükségessé teszik egy főkonzulátus működtetését.⁶³

Wettstein János követ visszahívása után az első prágai főkonzul, Marosy Ferenc – aki bár a kinevezésétől nem volt boldog⁶⁴ – 1939 nyaratól látta el feladatát. Arra is volt gondja többek között, hogy ne csak Konstantin von Neurath kormányzónál, hanem Emil Hácha államfőnél és Alois Eliáš miniszterelnöknél is bemutatkozó látogatást tegyen. Az elnöki audienciáról a cseh sajtó is beszámolt rövidhírként, ismertetve egyben Marosy karrierjének főbb állomásait.⁶⁵ Marosy valószínűsíthetően megkönnyebbüléssel vette tudomásul alig egy évvel később, hogy Kairóba helyezi át a külügyminisztérium, a helyére pedig – ami szintén jelezte Prága diplomáciai leértékelődését – Spányi Mario érkezett,⁶⁶ aki katonatisztként kezdte pályafutását, majd az 1930-as években a grazi tiszteletbeli konzulátust vezette.

Prága külügyi önállóságának megszüntetéséről Hitler 1939. március 16-án kelt rendelete intézkedett. Ebben arról is határoztak, hogy a Protektorátus autonóm területként működhet tovább, a közigazgatását saját intézményei irányítják, a Harmadik Birodalom érdekeit pedig a Berlin által kinevezett kormányzó képviseli. Szintén ez a dokumentum mondta ki, hogy a helyi németek megkapják a birodalmi német, míg a csehek a protektorátusi állampolgárságot. Ez azt is jelentette, hogy a lakosok más-más igazságszolgáltatás hatáskörébe tartoztak.⁶⁷

A cseh–magyar viszonyban beállt változásról Marosy Ferenc jelentett a Dísz tér számára: a volt külügyi tisztviselők és Hácha elnök környezete kiemelték, hogy elhibázott volt Csehszlovákia politikája Magyarországgal szemben, és azt is megjegyezték, hogy a müncheni krízis idején Budapest „lovagias magatartást” tanúsított, Wettstein követ pedig „tapintatosan és korrekten” viselkedett. A prágai főkonzul ugyanakkor hozzátette: a lakosság Csehszlovákia megszűnése miatt apatikus állapotba került, és gyakorlatilag bármilyen megoldást elfogadnának, hogy a jelenlegi helyzet megváltozzon.⁶⁸

Marosy arról is írt, hogy a nagypolgárság és a történelmi osztályok nem bíznak abban, hogy Csehország önállóan képes lesz a jövőben létezni, ezért mindenképpen társulnia kell más országgal, miközben a radikális értelmiség és a nemzeti érzelmű munkásság még mindig Csehszlovákiát állítaná vissza. A fiatalság jövőképeről Peregrin Fíša – a csehszlovák követség utolsó vezetője, aki a cseh belügyminisztérium képviselőjeként járt a folyamatban lévő ügyek miatt Magyarországon – beszélt budapesti látogatása alkalmával az amerikai követnek, kifejtve, hogy egy cseh–lengyel–magyar föderációt tartanának elfogadhatónak. Azt is megjegyezte, hogy végső esetben Habsburg-vezetésű is lehetne ez az államalakulat.⁶⁹

63 MNL OL W 12 1939. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. március 17. (<https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=preservica::f6a23c9a-dc87-4875-a104-771a3eb59709>.)

64 Jungert, 1989. 295.

65 *Lidové noviny*, 1939. június 29. 4.

66 *Külügyi Közlöny*, 1940. április 30. 59.

67 Bencsik, 2016. 165–167. III/16. dok.

68 MNL OL K 63 198-21-7/po/1940. Csehország magyarságképe, 1940. január 29.

69 Montgomery, 2002. 268–270. 141. beszélgetés.

Gazdasági téren a Protektorátus továbbra is jelentős partnere maradt Magyarországnak, ugyanakkor politikai szempontból erősen leértékelődött Prága mint főváros. Szent-Iványi Domokos feljegyzései⁷⁰ szerint Teleki Pál azonban már 1939 áprilisában, nem sokkal a német megszállás kezdetét követően, kereste a kapcsolatot Alois Eliáš tábornokkal, a helyi kormány vezetőjével. A magyar miniszterelnök egy levelet juttatott el kalandos úton Eliášhoz Kéri Kálmán vezérkari őrnaggyal, aki eredetileg más ügyben utazott volna Prágába.⁷¹ Teleki a Protektorátus kormányfőjét egyfelől megértéséről biztosította a „cseh népre szakadt súlyos helyzetet” látva,⁷² másrészt felhívta a figyelmet a cseh–magyar kapcsolatok fontosságára. Az üzenetet a futár elmondása szerint Eliáš „igen jólesően fogadta”, és közölte: üdvözlí a cseh–magyar együttműködés gondolatát, valamint azt is megosztotta Kérral, hogy kapcsolatban áll az emigráns politikusokkal, a németek miatt pedig körültekintően fog eljárni, ezért a megfelelő időben ő maga fogja keresni Telekivel az érintkezést.⁷³

Kéri nem említette, hogy Eliáš pontosan mely politikusokkal tartott fenn kapcsolatot, az viszont biztos, hogy letartóztatásának (1941) okai között szerepelt, hogy a csehszlovák emigráns kormánnyal, valamint a helyi ellenállással is összekötetésben állt.⁷⁴ Kérdés, hogy Teleki miért kereste a kapcsolatot Prágával. Esetleg arra gondolhatott, hogy a protektorátusi kormány külföldi személyeken keresztül információs csatornát tart fenn az emigrációval is (a lengyelekhez hasonlóan). Az sem kizárt, hogy a későbbiekben a Tájékoztató Osztályon keresztül kívánta a cseh lakosságban a magyarok iránti szimpátiát erősíteni. A biztatónak tűnő kapcsolatfelvétel ellenére – ha egyáltalán létezett Teleki levele – együttműködésre aligha került sor, mivel azt megakadályozta a két kormányfő halála 1941-ben, illetve 1942-ben.

A magyar miniszterelnök tragikus halálát követő napon, 1941. április 4-én a *Lidové noviny* Teleki Pál halálát meglepőnek nevezte, és a „derült égből a villámcsapás” fordulattal jellemezte. A rövid nekrológban a lap nemcsak a néhai politikus életrajzát vázolta fel röviden, hanem „széles látókörű, kiváló államférfiként” jellemezte, aki az utolsó pillanatig kész volt életét országa és nemzete érdekeinek szolgálatába állítani.⁷⁵ A korábban az Agrárpárthoz kötődő *Venkov* rövidhírben számolt be a váratlan tragédiáról.⁷⁶

Teleki úgy érezte, hogy számíthat a csehekre. Borbándi Gyula idézi Pelényi Jánost, akinek a miniszterelnök kifejtette egy alkalommal, hogy a régió országait

70 Szent-Iványi Domokos és Hábel György is Kéri Kálmán feljegyzésére, elmondására támaszkodik, amikor Teleki Pál kérdéses kapcsolatfelvételi kísérletéről ír.

71 Kéri történetének valóságát gyengíti, hogy Teleki Pál 1939-es előjegyzési naplójában nem szerepel Kéri Kálmán neve az áprilisi utazást megelőző és követő napoknál. A helyzet tisztázására további kutatások szükségesek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Bécsi kapu téri épületében, valamint a prágai Národní archivban, ahol Alois Eliáš irathagyatékát őrzik. Lásd: MNL OL K 37 3-p. dosszié. Teleki Pál előjegyzési naplói.

72 Hábel, 2012. 158.

73 RL C 80-2. *A Magyar Függetlenségi Mozgalom igaz története* (kézirat).

74 Eliáš a Londonnal való kapcsolattartása miatt már 1940-ben le akarta tartóztatni Karl Hermann Frank, a Protektorátus államtitkára, lásd: MacDonald, 1998. 84.

75 *Lidové noviny*, 1941. április 4., 3.

76 *Venkov*, 1941. április 4., 2.

egy föderációba tömörítené, és ezért minden szomszédos állammal kiegyezne.⁷⁷ Ezt az elgondolását Kállay Miklósnak is előadta, megemlítve, hogy Beneš nem kedveli, de alkalmasint neki is követnie kellene majd a blokk politikáját, ha nem akarja, hogy Csehszlovákia az alkotóelemeire essen szét.⁷⁸ Elképzelhető tehát, hogy a protektorátusi, „Beneš nélküli” cseh vezetéssel egy jövőbeli, tényleges kooperációt kívánt volna kiépíteni.

Erre utalhat Ujszászy István visszaemlékezése. A magyar hírszerzés korabeli vezetője arról is számot adott a második világháború után, hogy a Prága után Bernbe delegált Wettstein János a magyar kormány tudtával Milan Hodžával folytatott megbeszéléseket.⁷⁹ Elképzelhető, hogy az Államvédelmi Hatóság börtönében Ujszászy nem pontosan emlékezett egyes történésekre (később valóban történt csehszlovák–magyar kapcsolatfelvétel Svájcban Kállay Miklós kormánya idején), azonban a téma további kutatása mindenképp segíteni fog annak felgöngyölítésében, hogy volt-e Teleki Pálnak bármilyen közeledési kísérlete a csehek felé; ha pedig nem, akkor miért próbálta pár visszaemlékező „megszépíteni a múltat”.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelyei

HUL = Harvard University Library (Cambridge, Massachusetts)

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

RL = Ráday Levéltár (Budapest)

2. Kiadott források és szakirodalom

Ádám

2009 Ádám Magda: *Ki volt valójában Edvard Beneš?* Bp., 2009.

Bán

1997 Bán D. András: Föderációs és konföderációs tervek Kelet-Közép- és Délkelet-Európáról 1939–1947. In: *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században.* Bp., 1997. 115–158.

2004 Bán D. András: *Hungarian–British Diplomacy 1938–1941. The Attempt to Maintain Relations.* London–Portland, 2004.

Barcza

1994 Barcza György: *Diplomataemlékeim.* 1. kötet. Bp., 1994.

Beneš

2004 Beneš, Edvard: *The Fall and Rise of a Nation: Czechoslovakia 1938–1941.* Introduced and edited by Milan Hauner. Boulder, 2004. (East European Monographs, 637.)

2008 Beneš, Edvard: *Paměti. Díl. III. Dokumenty.* Ed.: Hauner, Milan. Praha, 2008.

⁷⁷ Borbándi, 1966. 156.

⁷⁸ Kállay, 1991. 5–7.

⁷⁹ Ujszászy, 2007. 474–475.

Bencsik

2016 Bencsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Bp., 2016.

Borbándi

1966 Borbándi Gyula: A Teleki–Pelényi-terv nyugati magyar ellenkormány létesítésére. In: *Új Látóhatár*, 9. (17.) (1966) 2. sz. 155–170.

Brandes

2003 Brandes, Detlef: *Exil v Londýně. Velká Británie a její spojenci Československo, Polsko a Jugoslávie mezi Mnichovem a Teheránem*. Praha, 2003.

Brod

1968 Brod, Toman: *Cesty československých uprchlíků přes Balkán v letech 1939–40*. In: *Československo a Juhoslávia. Z dejín československých-juhoslovanských vzťahov*. Ed.: Repáňová, Vilma. Bratislava, 1968.

DČZP

2002 *Dokumenty československé zahraniční politiky. B/1. Od rozpadu Česko-Slovenska do uznání československé prozatímní vlády 1939–1940*. Připravili Němeček, Jan et al. Praha, 2002.

DIMK

1970 *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1938–1945*. 3. köt. *Magyarország külpolitikája 1938–1939*. Összeáll.: Ádám Magda. Bp., 1970.

1982 *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1938–1945*. 4. köt. *Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939–1940*. Összeáll.: Juhász Gyula. Bp. 1982.

1982 *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1938–1945*. 5. köt. *Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941*. Összeáll.: Juhász Gyula. Bp., 1982.

Dokumenty

1966 *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943*. Sv. 1. *Vztahy mezinárodní diplomacie k politice československá emigrace na západě*. K vydání připravily Libuše Otáhalová a Milada Červinková. Praha, 1966.

Eckhardt

2008 Eckhardt Tibor: *Visszaemlékezések 1941–1943*. Szerk.: Kádár Lynn Katalin. Bp., 2008.

Gulyás

2008 Gulyás László: *Edvard Beneš. Közép-Európa-koncepciók és a valóság*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2008.

Hábel

2012 Hábel György: Kéri Kálmán, Teleki Pál futára Alois Eliáš cseh miniszterelnöknél. In: *Kapu*, 25. (2012) 9–10. sz. 157–159.

Hetényi

2008 Hetényi, Martin: *Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938–1945*. Nitra, 2008.

Horthy

1953 Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Buenos Aires, 1953.

Jungerth-Arnóthy

1989 Jungerth-Arnóthy Mihály: *Moszkvai napló*. Bp., 1989.

Kállay

1991 Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban*. I–II. Szerk.: Antal László. Bp., 1991.

Kapronczay

1997 Kapronczay Károly: Id. Antall József és kora. In: Id. Antall József: *Menekültek menedéke*. Összeáll., bevez., szerk.: Kapronczay Károly. Bp., 1997. 1–21.

Képviselőházi napló

1939 *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 21. köt. [1939. február 24. – 1939. május 4.] Bp., 1939.

1939 *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 1. köt. [1939. június 12. – 1939. szeptember 14.] Bp., 1939.

1940 *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 5. köt. [1940. február 27. – 1940. május 21.] Bp., 1940.

Lagzi

2015 Lagzi István: *Lengyel katonák evakuációja Magyarországról 1939–1941*. Bp.–Szeged–Varsó, 2015.

Macartney

1993 Macartney, C[arlile] A[lymer]: *Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941*. Bp., 1993.

MacDonald

1998 MacDonald, Callum: *The Killing of Reinhard Heydrich: The SS 'Butcher of Prague'*. New York, 1998.

Michálek

2019 Michálek, Slavomír: *Vyslanectvo ČSR vo Washingtone od rozbitia republiky do uznania exilovej londýnskej vlády (1939–1942)*. In: *Obraz a odraz osobnosti modernej doby. K „70” historikov Jana Peška a Stanislava Síkoru*. Ed.: Michálek, Slavomír a kol. Bratislava, 2019. 187–202.

Miklós

2018 Miklós Dániel: *Cseh menekültek Magyarországon*. In: *Történelmi útvesztők*. Szerk.: György Sándor – Hajnóczky Tamás – Kanyó Ferenc. Bp., 2018. 298–308. (Válogatás a Napi Történelmi Forrás szerzőinek írásaiból, II.)

Montgomery

2002 *Roosevelt követe voltam Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941*. Kiadja: Frank Tibor. Bp., 2002.

Polzovics

1939 Polzovics Iván: *A protektorátus*. In: *Külügyi Szemle*, 16. (1939) 4. sz. 415–417.

Ujpétery

1987 Ujpétery Elemér: *Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában*. Bp., 1987. (Tények és Tanúk.)

Ujszászy

2007 *Vallomások a holtak házából: Ujszászy István vezérőrnagynak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az AVH fogságában írott feljegyzései*. Szerk., bevez.: Haraszti György. Bp., 2007.

Wilhelmstrasse

1968 *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Összeáll., s. a. r., a bevezető tanulmányt írták: Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Bp., 1968.

DÁNIEL MIKLÓS

THE SECOND PRIME MINISTRY OF PÁL TELEKI AND THE CZECHOSLOVAK AFFAIR

The foreign political views of Pál Teleki in the course of his second term as prime minister, and the ways in which he put them into practice, have already been examined in a number of studies and monographs. Especially well known are his policies in relation to the Polish refugees, and his efforts to maintain armed neutrality. The present paper offers an insight into the extent to which Pál Teleki and his government were informed about the Czechoslovak emigration that was being organised under the direction of Edvard Beneš, and whose aim was the reformation of Czechoslovakia as it had existed before the Treaty of Munich. The author also touches briefly on the way that the Budapest leadership reacted to the creation of the Protectorate of Bohemia and Moravia after the disintegration of the Czechoslovak state.

A görög–olasz háború, 1940–1941

1940. október 28-án Olaszország váratlan támadást indított Görögország ellen. A kibontakozó fegyveres konfliktus Mussolini „párhuzamos háborújának” látványos összeomlását okozta. A kudarc felszínre hozta Itália gyengeségét: kiderült, hogy a nagyhatalmi álmokat szövögető, a Földközi-tengert Mare Nostrummá változtatni kívánó fasiszta Olaszországnak nincs meg a katonai és gazdasági ereje a Mediterráneum fölötti tényleges uralomhoz. A Görögországban és Albániában elszennvedett kínos vereségek először jelezték a háború folyamán, hogy a tengelyhatalmak nem legyőzhetetlenek. Az olasz sikertelenség következményeként a Balkánon megjelenő brit expedíciós erő arra kényszerítette Hitlert, hogy a Szovjetunió ellen felvonuló német hadsereg déli szárnyának biztosítására beavatkozzon a küzdelemben.

A világ közvéleményét alaposan megmozgató háború különösen nagy figyelmet kapott hazánkban. 1927 óta Magyarország első számú nagyhatalmi partnere volt Olaszország, a magyar revíziós törekvések aktív támogatójaként Róma fontos igazodási pontot jelentett a budapesti kormányok számára. Úgy tűnt, hogy a két bécsi döntésben játszott olasz szerep igazolja a fasiszta hatalomhoz kötődő magyar külpolitikai számításokat. A náci Németország erőteljes közép-európai térnyerése ellenére Itáliára egészen a görögországi háborúig egyfajta ellensúlyként tekintettek Magyarországon Berlin növekvő befolyásával szemben. Tanulmányomban a görög–olasz háború eseményeinek bemutatásán kívül szeretném megvilágítani, hogy a korabeli magyar politikai és katonai vezetés miként látta, és mivel magyarázta Itália sikertelenségét. A magyar királyi követségi jelentések felhasználásával árnyaltabban kívánom megjeleníteni a háborúhoz fűződő várakozásokat, reményeket, illetve a szembesülést az olasz szövetséges gyenge teljesítményével.

Albánia megszállása és a háború előzményei

Az 1912 óta független Albánia kezdettől fogva az olasz balkáni hatalmi politika középpontjában állt. Miután az osztrák–magyar csapatok 1918 őszén elhagyták az elmaradott országot, Albánia teljes egészében olasz megszállás alá került. A stratégia

* A szerző PhD, a veszprémi Lovassy László Gimnázium kutatótanára (8200 Veszprém, Cserhát lakótelep 11., reb@mail.lovassy.hu).

giallag fontos Sazan (olaszul Saseno) szigetének kivételével ugyan hamarosan távoztak, de a két világháború között az ország gyakorlatilag olasz protektorátusként működött.¹ Az alig egymillió állam gazdaságilag, politikailag és katonai értelemben is sok szállal kötődött Olaszországhoz. Zogu (1928–1939) uralkodása alatt a függés fokozatosan nőtt, Mussolini pedig a balkáni terjeszkedés ugródeszkájaként tekintett Albániára. Az ország fölötti olasz befolyás nemcsak a dalmát partvidék hovatarozása miatt ellenséges Jugoszláviával szemben volt kívánatos, de az Otrantói-szoros balkáni oldalát ellenőrző szerepe miatt az Adria feletti tengeri uralom szempontjából is nélkülözhetetlen volt a római vezetés számára. Az albániai hídfőállás mellett lehetőséget nyújthatott a további, Görögország irányába mutató olasz terjeszkedésnek.

Hitler 1935–1939 közötti látványos külpolitikai sikereivel szemben Mussolini mindössze Etiópia elfoglalását tudta felmutatni (1935–1936). Prága és a Memelvidék német megszállása 1939 márciusában az olasz vezetést arra készítette, hogy a német térnyerés ellensúlyozásaként elfoglalja Albániát. Az 1939. április 7-én kezdődő okkupáció minimális ellenállással találkozott, Zogu király pedig Görögországba távozott.² A kis ország az olasz birodalom része lett, III. Viktor Emánuel felvette az Albánia királya címet.³ Az alig több mint egymillió országba rövid időn belül 120 ezer katona és 30 ezer polgári alkalmazott érkezett Itáliából, és megindult az elképesztően elmaradott infrastruktúra fejlesztése. Elsősorban az úthálózat, a két nagy kikötő, Vlora (Valona) és Durrës (Durazzo), valamint a repülőterek kiépítése kapott prioritást. A katonai célú beruházásokkal a fasiszta vezetés kezdetől fogva arra törekedett, hogy az albániai támaszpontokról kiindulva mind a délszláv állam, mind Görögország megtámadását megkönnyítse.

Az olasz uralom megszilárdulását elősegítette az albán nemzeti igények felkarolása. Az olaszok támogatták az albán nacionalisták területi igényeit Jugoszláviával (Koszovó) és Görögországgal szemben. 1939 és 1941 között fokozatosan javultak a kapcsolatok a délszláv állammal, így elsősorban a hellén királyságban élő kisebbségre lehetett építeni az albán irredentizmust. Az Epiruszban élő albánok helyzete kezdetől fogva nehezítette Róma és Athén kapcsolatait. Ugyanakkor a görögök továbbra sem kívántak lemondani a Dél-Albániában (Észak-Epirusz) élő ortodox népességről, e közösség helyzete 1912 óta kiélezte Tirana és Görögország viszonyát.

A fasiszta Olaszország és a görög állam kapcsolata az 1923-as korfui incidens után sokat javult, ezt jelezte az 1928-as barátsági egyezmény is.⁴ Az 1930-as években a jó viszony fokozatosan megromlott. Az olaszok közeledése a területi revíziót támogató Bulgáriához, valamint Róma gyanakvása a Jugoszláviát is magában foglaló Balkán Paktummal szemben nem javította a kapcsolatokat.⁵ 1935-ben

1 Albánia történetéről a második világháború végéig terjedő időszakban: Schmidt-Neke, 1987; Bartl, 1995.

2 Petrov, 2004. 52–56.

3 Jelavich, 1996. 194–196.

4 Klapsis, 2013. 293–302.

5 A Szófia és Róma közötti kapcsolatok elmélyülésére utalt, hogy III. Viktor Emánuel lánya, Johanna hercegnő feleségül ment III. Boriszhoz. A Nyugat-Trákiára igényt tartó Bulgária revizionista törekvései a két háború között folyamatosan a görög külpolitika homlokterében maradtak. Klapsis, 2013. 298–299.

visszaállították a monarchiát Görögországban, a következő évben hatalomra kerülő Joannisz Metasz igyekezett jó viszonyt fenntartani Mussolinivel, de ez a politika hosszabb távon nem lehetett sikeres. A diktatori hatalmat kiépítő Metasz továbbra is baráti kapcsolatokat ápolt Nagy-Britanniával, miközben az etiópiai háború miatt London viszonya megromlott Olaszországgal. Nehezítette a helyzetet a Dodekanészosz-szigetek 1912 óta tartó olasz megszállása. A túlnyomóan görögök által lakott szigetcsoporthoz Cesare Maria de Vecchi kormányzó (1936-1940) irányításával erőszakos olaszosítás kezdődött. De Vecchi 1922-ben fontos szerepet játszott a római menetelésben (*Marcia su Roma*), a fasiszta párt egyik meghatározó vezető személyisége volt. Mussolini fasiszta harcostársának köszönhetően az égei-tengeri olasz „mintagyarmat” helyzete folyamatos feszültséget teremtett Athénnal.⁶

Albánia 1939. áprilisi megszállása komoly riadalmat keltett Görögországban. A további olasz terjeszkedéstől való félelmet enyhítette az április 13-án megadott brit és francia garancia. London és Párizs kezességet vállalt Görögország függetlenségéért, a garanciák elfogadása egyértelművé tette, hogy Metasz a nyugati demokráciákra építve kívánja szavatolni egy esetleges újabb agresszióval szemben a görög területi integritást.⁷ Az olasz megszálló erők tudatos koncentrálása a görög-albán határon tovább növelte a feszültséget, ami csak átmenetileg enyhült Mussolini 1939. szeptemberi semlegességi nyilatkozatával.

Olaszország 1939 augusztusa óta számolt Görögország teljes elfoglalásával. Ekkor készült el Alfredo Guzzoni tábornok haditerve, amelyben legalább három hónap felkészülési időt és 20 hadosztályt szántak az ország okkupációjára. Ezt a tervet 1940 júliusában módosították, ekkor megszületett Carlo Geloso tábornok javaslatára a G terv (*Esigenza G*), amely csak Epirusz és Korfu szigetének megszállásával számolt, és ehhez elegendőnek tartott 11 hadosztályt. Később, 1940 őszén erre a tervre építve indították meg támadásukat az olaszok.⁸

A második világháború kitörése után fokozatosan romlott a két ország viszonya. A folyamatról remek képet festett Budapestre küldött jelentéseiben Velics László athéni magyar követ.⁹ Az olaszok irányában elfogult, de a németekkel szemben inkább ellenséges és határozottan görögbarát Velics – az 1939. és az 1940. évről szóló – összefoglaló jelentéseiben jól nyomon követhető az olasz-görög viszony lépésről lépésre bekövetkező elmérgesedése. Olaszország semlegességi nyilatkozatát követően a két ország kölcsönösen visszavonta csapatainak jelentős részét az albán határról. A háborús feszültség csökkenése ellenére Metasz nem kívánta megújítani az 1928-as olasz-görög barátsági egyezményt, jelezve, hogy továbbra is Nagy-Britannia felé orientálódik. Az angol befolyás növekedésére utalt, hogy 1939 nyarán a Royal Navy hajói számos alkalommal meglátogatták a görög kikötőket, emellett London 2,041 millió fontnyi áruhitelt nyújtott, továbbá két új rombolót is leszállítottak az angol hajógyárak. A kapcsolatokat az sem zavarta meg,

6 Az olasz égei területről bővebben: Réti, 2019. 86-100.

7 Halmosy, 1983. 455-459.

8 Catania, 2019. 1-4.

9 Velics László (1890-1953) 1939 és 1944 közötti athéni tevékenységéről bővebben: Hidas, 2005. 38-52.

hogy 1939 szeptemberétől a királyi haditengerészet komolyan akadályozta a görög kereskedelmi hajózást, amikor a németeknek szánt csempészáru után kutatva az Égei-tengeren átvizsgálta a teherhajókat. Görögország fenntartotta semlegességét, de mindeközben 9 milliárd drachmát költött a bolgár határ mentén kiépített Metaxasz-vonalra.¹⁰

1940 tavaszától a fokozódó háborús feszültség hatására Görögország fokozatosan mozgósította csapatait. Az athéni követ jelentése szerint a 70 ezres békelétszámú görög hadsereg állománya az új behívásokkal 130 ezer főre nőtt. Velics úgy vélte, hogy ez a haderő csak védelemre lehet jó, támadásra semmiképpen. A hadsereg diszlokációja ekkor egyértelműen Bulgária ellen irányult, a Metaxasz-vonalban összpontosították az erők zömét, míg Itália érzékenységeivel is számolva az albán határon minimális erőket vonultattak fel.¹¹

Olaszország 1940. júniusi hadba lépése alapján változtatta meg a helyzetet. Ekkor Itália a következő erőket összpontosította Albániában Sebastiano Visconti Prasca tábornok parancsnoksága alatt: hat gyalogos hadosztály (Venezia, Ferrara, Arezzo, Bari, Taro, Piemonte), egy páncélos (Centauro) és egy alpesi (Julia) hadosztály. A szárazföldi erők mellé viszonylag csekély légiert telepítettek, mindössze 23 vadászgép, 57 bombázó és 12 felderítő repülőgép állomásozott az országban. Az összehasonlítás kedvéért a Regia Aeronautica hadrendjéhez ekkor papíron több mint 3800 egység tartozott, bár ezek nagyobb része nem volt bevethető.¹²

A britbarát görög politika egyre jobban zavarta Mussolinit, aki a földközi-tengeri háborúban bekövetkező első kudarcokról a figyelmet úgy akarta elterelni, hogy a hellén államot vádolta meg az angolok megsegítésével. Az olasz sajtó augusztus 12-től indította meg görögellenes kampányát egy Daut Hodzsa nevű albán meggyilkolására hivatkozva.¹³ A fasiszta propaganda szerint albán hazafi, a görögök által viszont közönséges banditának tartott személy halála feszültebbé tette a két ország viszonyát. Az eset nyomán Róma megvádolta a görögöket, hogy elnyomják a csamuriai (Epirusz) albánokat. Az olasz sajtó gyorsan kiterjesztette a támadásait a görög semlegességi politikára is. A fő vádpontok a következők voltak: angol kiképzőtisztek vannak jelen a görög hadiflottánál, az ország rádióállomásai brit kezelésben vannak, a helyi hatóságok elősegítik az angol hírszerzést, a szigetország hajói görög kikötőket használnak szabadon, sőt a királyt is London pénzeli. Az olaszok többször tiltakoztak az ellen, hogy angol kereskedelmi hajók nevüket és származási kikötőjüket átfestve rakodtak görög kikötőkben, vagy itt igyekeztek az olasz tengeraltjárók elől menedéket találni.¹⁴

10 MNL OL K 63, 111. cs. 1940. 13/1. Velics László athéni magyar követ jelentése Csáky István külügyminiszternek. „Összefoglaló politikai jelentés az 1939. évről” (1/pol.-1940). Athén, 1940. január 10.

11 MNL OL K 63, 111. cs. 1940. 13/5. Velics László athéni magyar követ jelentése. „Katonai behívások. Adatok a görög hadseregről” (22/pol.-1940). Athén, 1940. május 31.

12 Greene, 1990. 7–8., 76.

13 Sávoly, 1984. 63–65.

14 MNL OL K 63, 111. cs. 1941. 13/1. Velics László athéni magyar követ jelentése Teleki Pál miniszterelnöknek. „Összefoglaló politikai jelentés az 1940. évről” (3/pol.-1941). Athén, 1941. január 20.

Az olasz vádak egyáltalán nem voltak alaptalanok. Ezt bizonyítja, hogy Andrew Browne Cunningham tengernagy, a brit földközi-tengeri flotta parancsnoka maga is elismerte, hogy 1940 nyarán alkalmanként állomásoztattak tankhajókat a görög vizeken, ahol biztonságosabban tudták feltölteni a királyi haditengerészet hadihajóit. Az olaszok válaszul bombázták a briteket, vagyis mindkét hadviselő fél semmibe vette a görög semlegességet.¹⁵ Az athéni magyar követ megerősítette, hogy a nyíltan angolbarát kormánynak köszönhetően a brit hajók és konvojok szabadon mozogtak a görög területiális vizeken.¹⁶

1940. augusztus 15-én, az egyik legfontosabb Mária-ünnepen, Tinosz szigeténél egy ismeretlen tengeralattjáró elsüllyesztette a *Helli* nevű elavult cirkálót. A támadás a népszerű zarándokhely mellett hatalmas felháborodást váltott ki a görög társadalomban. Az athéni magyar követ szerint az angolok és az olaszok egymást vádolták, a görög közvélemény azonban biztos volt benne, hogy az olaszok az elkövetők.¹⁷ Róma tagadta a felelősséget, és az angolokat vádolta meg a torpedók elindításával, de jellemző módon az olasz külügyminiszter is azt feltételezte, hogy olaszok tehetnek az eseményről. Galeazzo Ciano úgy vélte, hogy a Dodekanészosz kormányzója küldte a semleges görög vizekre a tengeralattjárót, amely a görög cirkáló végzetét okozta.¹⁸

Az egyre agresszívabb olasz fellépés és a heves sajtóhadjárat meglepetést, majd aggodalmat váltott ki Athénban. Válaszul a megélenkülő albániai olasz csapatszállításokra augusztus közepétől Görögország csendben tovább folytatta a mozgósítást, több évfolyamot is behívtak a hadseregbe. A görög közvélemény megnyugtatására Lord Halifax külügyminiszter felsőházi beszédében megerősítette, hogy a britek továbbra is érvényben lévőknek tartják az 1939 áprilisában nyújtott garanciát.¹⁹

Az olasz hadvezetőség szeptembertől felgyorsította a csapatszállításokat Albániába. Alig tíz nap alatt, szeptember 10–20. között Brindisiből 40 310 katonát, 7738 lovat, 701 járművet és 33 535 tonnányi utánpótlást szállítottak át az albán kikötőkbe. Mindezt veszteségek nélkül sikerült végrehajtani, mivel a brit hadiflotta nem avatkozott be.²⁰ Szeptember folyamán három hadosztály (Parma, Siena, Piemonte) hajózott át Albániába. Október elejére a balkáni országban már olyan nagyságú haderőt összpontosítottak, amelynek mérete aggodalommal töltötte el mindkét szomszédot, Jugoszláviát és Görögországot is. A jugoszláv külügyminisztérium ki is fejezte aggodalmát a belgrádi olasz követ előtt, és a válasz, miszerint nem

15 Cunningham, 1951. 282.

16 MNL OL K 63, 111. cs. 1940. 13/1. Velics László athéni magyar követ jelentése a magyar királyi honvéd vezérkar főnökének. „Görög helyzetkép” (eln. 2 Vkf. nyil-1940). Athén, 1940. október 3.

17 MNL OL K 63, 111. cs. 1940. 13/1. Velics László athéni magyar követ jelentése. „A Helli görög könnyűcirkáló elsüllyesztése” (38/pol.-1940). Athén, 1940. augusztus 21.

18 Ciano, 2001. 284.

19 MNL OL K 63, 111. cs. 1941. 13/1. Velics László athéni magyar követ jelentése Teleki Pál miniszterelnöknek. „Összefoglaló politikai jelentés az 1940. évről.” (3/pol.-1941). Athén, 1941. január 20.

20 Jürgen-Hummelchen, 1972. 54.

irányul a délszláv állam ellen az albániai erőösszpontosítás, nem igazán nyugtatta meg a jugoszlávokat.²¹

Mussolini október 12-én hozta meg a végső döntést Görögország megtámadásáról. Ciano szerint Románia német megszállása volt az olasz diktátor számára az utolsó csepp a pohárban. Romániát az olasz diplomácia jó ideig a saját érdekszférájának tartotta, de az olajmezők miatt kiemelkedő stratégiai fontosságú ország a második bécsi döntés után egyértelműen Berlin befolyása alá került. Mivel Hitler nem avatta be katonai terveibe az olaszokat, Mussolini úgy döntött, hogy Görögország elfoglalásával állítja helyre a Balkánon felborult egyensúlyt, és állítja kész tények elé a németeket.²²

Ciano beszámolt Villani Frigyes római magyar követnek arról az október 15-i haditanácsról, amelyen Mussolinin kívül a hadsereg legfőbb vezetői jelentek meg, így Ciano mellett Pietro Badoglio, Ubaldo Soddu, Mario Roatta, valamint az albániai erők parancsnoka, Sebastiano Visconti Prasca. Érdekes, hogy a légierő és a haditengerészet képviselői nem vettek részt ezen a fontos megbeszélésen. A magyar követ beszámolója szerint Mussolini itt közölte döntését Görögország megtámadásáról, elsődleges célként Epirusz és a Szalonikiig terjedő északi országrész megszállását jelölte meg. A tanácskozáson felszólalt Albánia királyi helytartója, Francesco Jacomoni, aki egyáltalán nem számolt komoly görög ellenállással. Prasca egyetértett a hadművelet megindításával, ugyanakkor további két hadosztály bevetését kérte a megfelelő erőfölény kialakításához. Badoglio sem tiltakozott a háború ellen, de felhívta a figyelmet, hogy a határra felsorakoztatott haderő csak Epirusz elfoglalására elegendő, amennyiben Athént is el akarják foglalni, legalább 20 hadosztályra lenne szükség, amint azt az eredeti Guzzoni-féle haditerv javasolta. A marsall kétségeinek adott hangot, hogy ekkora hadsereg átszállítására a két albániai kikötő, Vlora és Durrës korlátozott kapacitása elegendőnek bizonyulhat.²³ A kétségek megfogalmazása ellenére végül egyhangúan elfogadták a görögországi akció tervét, és megkezdődtek az utolsó előkészületek.

A Duce utasítására október 26-án új lendületet kapott a görögellenes olasz sajtókampány. A hazai közvélemény meggyőzése érdekében olyan valótlan hírek jelentek meg az újságokban, melyek szerint görög fegyveres bandák törtek be Albániába, vagy bombamerényletet hajtottak végre olasz révkalauzok ellen.²⁴ A lejárató kampány közepette Ciano magához hívatta a szövetséges államok római követeit, hogy közölje velük az olasz szándékokat.²⁵ Október 27-én este a német, a japán és a spanyol követ mellett Villani is meghívást kapott. Az olasz külügyminiszter ismertette az Athénnak szánt ultimátumot, amely tételesen felsorolta az olasz sérelmeket: „Görögország megengedte Angliának kikötői és [a] tengerpart hadi

21 Sávoly, 1984. 77–78.

22 Ciano, 2001. 300.

23 MNL OL K 63, 218. cs. 1941. 23/1. Villani Frigyes magyar követ jelentése Csáky István külügyminiszternek. „Olasz–görög háború. Badoglio tábornagy felváltása” (225/főn. pol.-1940). Róma, 1940. december 7.

24 MNL OL K 63, 111. cs. 1941. 13/1. Velics László athéni magyar követ jelentése Teleki Pál miniszterelnöknek. „Összefoglaló politikai jelentés az 1940. évről.” (3/pol.-1941). Athén, 1941. január 20.

25 Ciano, 2001. 305.

célokra való felhasználását, légi haderejének anyagellátását, információs szolgálat berendezését és ezekre nézve Angliával katonai megállapodásokat kötött. Az Olaszország ellen irányuló garanciát elfogadta. Albániával szemben terrorisztikus politikát folytatott és iparkodott ott zavart kelteni. Görögország semlegességi kötelezettségeit ezzel megszegte és angol hadibázissá vált. Ezért az olasz kormány kénytelen követelni, hogy Görögország engedje meg – mint semlegességének biztosítását –, hogy néhány stratégiai pontot a háború tartamára megszállhasson.”²⁶

A háború kitörése és az olasz támadás

Mussolini levélben értesítette szándékairól Hitlert, aki a hír hallatára Olaszországba sietett, de elkésett. Az olaszok sejtették, hogy a német szövetséges ellenezni fogja a háborút, ezért úgy időzítették a megbeszéléseket, hogy már ne lehessen megakadályozni a támadást. A két diktátor október 28-i firenzei találkozójakor már megindult a háború, így nem sikerült eltéríteni Mussolinit a görög akciótól, pedig Hitler ellenezte a lehető legrosszabb időjárási körülmények között meginduló vállalkozást. A Führer joggal tartott a britek beavatkozásától és a Balkán stabilitásának felborulásától. A németek elsődlegesen a romániai olajmezők biztonságát féltették a görögök megsegítésére érkező brit királyi légierőtől.²⁷

Az ultimátumot 1940. október 28-án hajnali háromkor nyújtotta át Athénban Emanuele Grazzi követ a megdöbben Metaxasznak. A görög diktátor határozottan elutasította az olasz követeléseket, a „nem napja” azóta is nemzeti ünnep Görögországban. A háromórás gondolkodási idő lejárta előtt fél órával az olasz hadsereg megindította a támadást az albán határon. A diplomáciai kapcsolatok megszakadtak, október 30-tól kezdve az olasz érdekek görögországi képviselőjét az athéni magyar követség vette át.

Az erőviszonyok egyértelműen Itáliának kedveztek, ugyanakkor a hatalmas olasz haderőnek viszonylag kis részét összpontosították Albániában. A rendkívül rossz terepviszonyok, a gépesített alakulatokkal alig járható utak, továbbá a beköszöntő tél egy jóval nagyobb és felkészültebb hadseregnek is komoly akadályokat jelentettek volna. A felsorakoztatott kilenc hadosztály és a Korfu elfoglalására Brindisiben tartalékolt (Bari) gyaloghadosztály ereje nem volt alkalmas a görög hadsereg megtörésére. Ekkor a teljes olasz szárazföldi hadsereg 73 hadosztályból állt, közülük tehát mindössze tízzel számoltak Görögország ellen.²⁸ Ezekben a hadosztályokban körülbelül 140 ezer katona szolgált, a frontvonalon ténylegesen 87 ezer fő vonult fel, 654 ágyúval. A hadsereget a Regia Aeronautica közel 400 repülőgépe támogatta.²⁹ Az összevont erő nagysága messze elmaradt az 1939-es Guzzoni-féle haditervtől, amely Görögország teljes elfoglalásával számolt. Nehezítette a helyzetet, hogy az olaszok harci morálja igen alacsony volt, még a legjobb-

26 DIMK 5. köt. 1982. 691.

27 Churchill, 1989. 399–400.

28 Greene, 1990. 7–8.

29 Cervi, 2005. 104–105.

nak tartott alpesi hegyi alakulatok sem lelkesedtek a valós okok nélkül megindított, népszerűtlen háborúért.

A görögök is komoly nehézségekkel küzdöttek a felszerelés és az utánpótlás, valamint a légierő terén. Az októberben végrehajtott mozgósításnak köszönhetően 320 ezer katonát állítottak fegyverbe (nagy részük békebeli helyőrségekben állomásozott). Vasváry József belgrádi és athéni magyar katonai attasé szerint a mozgósítás sikeres volt, a görög hadsereg feltöltött 14 békebeli hadosztályt, emellett négy tartalék hadosztályt is. Az olasz légierő nem akadályozta meg a felvonulást, csak egy alkalommal, amikor Patraszt bombázta. Szerencsés körülmény volt, hogy az Athénból a frontvonalhoz vezető egyetlen vasútvonalat sem támadta a Regia Aeronautica. Az attasé szerint a korábban politikailag megosztott görög nép teljes egységét hozta meg a hadüzenet, és a korábban népszerűtlen Metaxasz nemzeti hőssé vált.³⁰

Jellemzi a görögök felkészületlenségét, hogy a támadás pillanatában csak két gyalogos hadosztály és néhány kiegészítő alakulat tartózkodott az epiruszi fronton.³¹ A görög hadvezetés kénytelen volt megosztani az erőket, több hadosztály Bulgáriával szemben a Metaxasz-vonalon helyezkedett el. A Trákiát joggal féltő athéni vezetés szerencséjére Törökország diplomáciai fellépése semlegesítette a bolgárokat. Ankara figyelmeztette Szófiát, hogy amennyiben kihasználja Görögország szorongatott helyzetét, számolnia kell a Trákiában lévő török hadsereg beavatkozásával. A török kiállítás lehetővé tette, hogy az albániai frontra november 30-ra már 11 hadosztályt összpontosítson a görög vezetés, miközben az olasz hadosztályok száma 15-re nőtt.³²

Nem segítette az olasz támadás kibontakozását, hogy Nagy-Britannia, amint az várható volt, azonnal a görögök segítségére sietett. Október 29-én London hivatalosan bejelentette, hogy minden rendelkezésére álló erővel támogatni fogja a megtámadott balkáni országot. November 5-én Churchill beszédet tartott a parlamentben, amelyben megerősítette, hogy katonai segítséget nyújtanak Athénnak. Ennek keretében november elejétől angol léghárító ütegek települtek a főváros melletti repülőterekre, majd megjelentek az első brit repülőszázadok is.³³ A háború hírére már október 29-én kifutott a Cunningham admirális parancsnoksága alatt álló brit földközi-tengeri flotta Alexandriából, hogy megsegítse a görögöket. Az Égei-tengerre érkező brit egységek Metaxasz hozzájárulásával támaszponttá alakították ki a Szuda-öblöt. A krétai bázis ettől kezdve a következő májusig fontos szerepet játszott az Egyiptomból Pireuszba tartó, angol utánpótlást szállító konvojok védelmében és a brit tengeri uralom fenntartásában.³⁴

30 MNL OL K 63, 111. cs. 1941. 13/5. Vasváry József katonai attasé jelentése a magyar királyi vezérkar főnökének. „Görögországi útijelentés” (61./ka-1941). Belgrád, 1941. március 5.

31 Sávoly, 1984. 92.

32 Keegan, 2019. 136–137.

33 MNL OL K 63, 111. cs. 1941. 13/1. Velics László athéni magyar követ jelentése Teleki Pál miniszterelnöknek. „Összefoglaló politikai jelentés az 1940. évről.” (3/pol-1941). Athén, 1941. január 20.

34 Cunningham, 1951. 283.

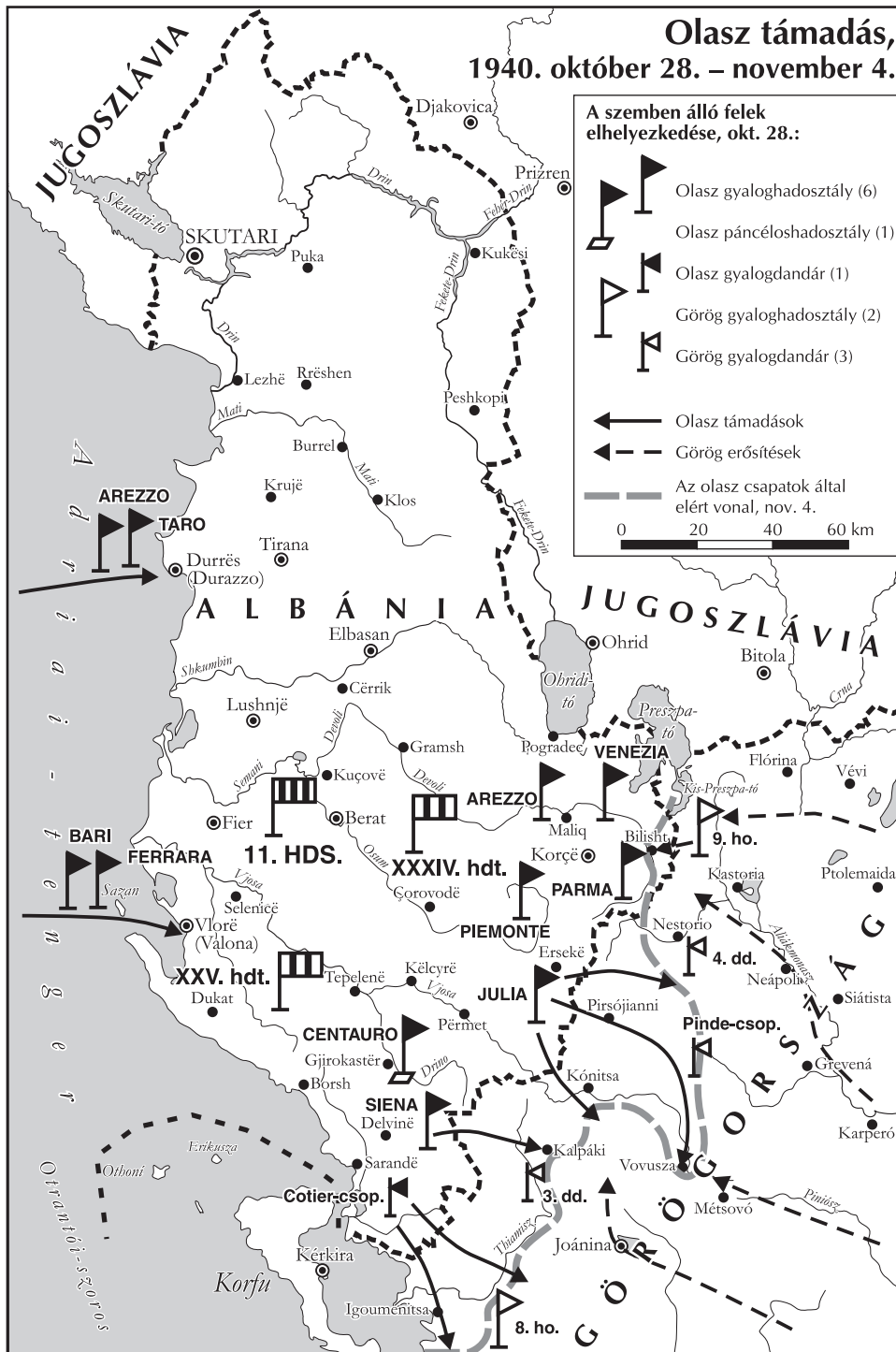
Alig három nappal a háború megindulása után megérkeztek a Royal Air Force első egységei a görög repülőterekre. A görög légierő körülbelül 160 darab, főleg elavult angol, francia és lengyel gépből állt, és nem rendelkezett saját gyártókapacitással. Bár sok görög pilótát Angliában képeztek ki, ez nem ellensúlyozhatta a nagy számbeli hátrányt. Nem meglepő, hogy a háború első két hónapjában a görög légierő felőrlődött az olasz túlerővel vívott harcban, és december végére mindössze néhány bevethető gépe maradt. Az olasz légierő már a háború első napján támadásokat indított a görög nagyvárosok, így Athén, Szaloniki és Patrasz ellen. November 1-jén Ciano személyesen is részt vett egy Szaloniki elleni bombatámadásban, amelynek során légi harcba keveredett a görög vadászgépekkel.³⁵

Az olasz bombatámadások nem okoztak nagyobb fennakadást a kikötői forgalomban és a görög hadsereg felvonulásában sem. Ennek részben a szinte folyamatosan rossz időjárás volt az oka, valamint a görög légvédelem és vadászgépek tevékenysége. Hozzájárult a sikertelenséghez a brit kormány által november és december folyamán kiküldött három bombázószázad (Blenheim bombázókkal) és három vadászszázad (Gladiator vadászgépekkel), amelyek pótolták a görög veszteségeket. Az Egyiptomból áttelepülő brit egységeknek problémát jelentett a téli időjárási viszonyok között is használható repülőterek hiánya. Emiatt a fronthoz közeli Larissza helyett a távolabbi, Athén környéki repülőterekről kellett bevetni a brit gépeket. Szaloniki környékére politikai okokból, a németek érzékenysége tekintettel, Metaxasz nem engedélyezte a brit repülőgépek telepítését. A háború egész időszaka alatt a királyi légierő hatékonyan támogatta a görög szárazföldi csapatokat és támadta az Albániában lévő olasz utánpótlási központokat.³⁶

Az október 28-án meginduló szárazföldi támadás kezdettől fogva heves görög ellenállásba ütközött, a sártengerré vált rossz utakon csak lassan nyomultak előre az olasz hadosztályok. A fő célkitűzéseket, vagyis a Metsovoni-hágót, Joanninát, a tengerparti Artát és Prevezát nem sikerült elérni. November 5-ig csak Konitsánál és a partvidéki Igoumenitsánál érték el jelentősebb térnyerést. A Julia alpesi hadosztálynak sikerült a legmélyebben betörni, körülbelül 40 kilométeres előrehaladással elfoglalta Vovuszát. A beérkező erősítések miatt a görög ellenállás napról napra nőtt, ezért november 1-jén Prasca úgy döntött, hogy az eredetileg Korfu megszállására tartálékolt Bari hadosztályt Vlorába küldi és az epiruszi támadást erősíti meg. Ez azonban kevés volt, ahogy az október 31-től részletekben érkező további három hadosztály is. Az olasz felvonulást megzavarták a brit és görög légierő Tirana, Durrës, Gjirokastra és Korça elleni bombatámadásai. A heves esőzések és a hóolvadás eredményeként a térség folyói (Vjosa vagy Aóosz, Thiamisz) megáradtak, tovább nehezítve az előrenyomulást. A Pindosz-hegységben megkezdődő nagy havazás lelassította a támadást, amely egy héttel a háború kitörése után mindenütt teljesen leállt. A sikertelenség láttán Mussolini leváltotta Prascát, helyette november 9-től Ubaldo Soddu tábornok vette át a parancsnokságot.

³⁵ Ciano, 2001. 306.

³⁶ Az angol légierő szerepéről bővebben: D'Albiac, 1947.

A görög ellentámadás

Az első sikerüket a görögök az olasz balszárny ellen érték el. Florinából kiindulva, a Preszpa-tótól délre már november 1-jén ellentámadásba lendültek, és három kilométerre benyomultak Albániába, elfoglalva Bilisht települést. A túlzottan előretört Julia hadosztályt a görög nyomás hatására kénytelenek voltak visszavonni az albán határhoz. Az esős-havas időjárás és a rossz úthálózat ellenére november 14-én már hét görög hadosztály állomásozott az epiruszi fronton.³⁷ Alexandrosz Papagosz tábornok, a görög hadsereg főparancsnoka az erősítések megérkezése után ellentámadást rendelt el az arcvonal északi részén. Nyugat-Macedóniában Georgiosz Colakoglu tábornok vezetésével helyi szinten kétszeres erőfölényt alakítottak ki a görögök, és november 14-től sikeres offenzívát indítottak a meglepett olaszok ellen. Véres harcokban visszaszorították albán területre az ellenséget és november 22-re elfoglalták Korça városát.

Ezzel egy időben a középső és a tengerparti szektorban is kibontakozott a görög ellentámadás. November 23-ra minden görög terület felszabadult, a harcok áthelyeződtek Albániába. A felbomló olasz alakulatok nem tudták feltartóztatni a görögöket, sorra estek el az albán határ menti támpontok, így november 21-én Erseka, 22-én Leskovik. November 23 után Papagosz fő erőfelfejtése a középső és déli arcvonalra helyeződött át. A cél az olasz utánpótlás legfontosabb kikötőjének, Vlorának az elfoglalása volt. A görög támadás fokozatosan felőrölte az olasz védelmet, december 5-én Delvina, 6-án a Mussolini leányáról elnevezett Porto Edda (Saranda), majd 8-án Gjirokastra esett el. Északon az Ohridi-tónál november 29-én Pogradec bevétele, a tengerparton december 22-én Himara elérése jelentette a legmélyebb benyomulást az albán területre. A fő csapásirányban a Vjosa völgyében december 3-án esett el Përmet, majd véres harcokban sikerült megállítani a görög térnyerést Këlcyránál (Kliszura). Az itt lévő hágót végül 1941. január 6–11. között foglalták el, ezzel lezárult a két hónapos támadássorozat. A görög erők offenzív ereje ezzel kimerült, a frontvonal január és március között mélyen Albániában megmerevedett.³⁸ A folyamatos erősítéseknek köszönhetően olasz részről 1941. január 1-jén 10 613 tiszt, 261 850 alacsonyabb rangú katona tartózkodott Albániában, ekkora erővel szemben már nem tudtak komolyabb sikereket elérni a görögök.³⁹

A kedvezőtlen időjárási körülmények között zajló harcok mindkét felet teljesen kimerítették. A katonák jelentős része szenvedett fagyásos sérülést (sokan meg is fagytak). Az olasz haderő morálját jelezte, hogy december végéig legalább 10 ezer olasz katona adta meg magát.⁴⁰ A fasiszta hadvezetést megdöbbenetette a heves ellenállás, majd a sikeres görög ellenoffenzíva. Kapkodva igyekeztek minél

³⁷ Cervi, 2005. 100–101.

³⁸ MNL OL K 63, 111. cs. 1942. 13/1. Velics László jelentése Bárdossy Lászlónak. „Összefoglaló politikai jelentés az 1941. évről” (7/pol.-1942). Athén, 1942. január 31.

³⁹ Pearson, 2005. 102.

⁴⁰ MNL OL K 63, 111. cs. 1941. 13/1. Velics László athéni magyar követ jelentése Teleki Pál miniszterelnöknek. „Összefoglaló politikai jelentés az 1940. évről” (3/pol.-1941). Athén, 1941. január 20.

jelentősebb erősítéseket küldeni az anyaországból, de ezt megnehezítette a rossz időjárás. Az amúgy is nehezen járható, sártengerré váló utakon csak lassan érkezett meg az utánpótlás a frontra. A viharossá váló tenger miatt lefújták a korfui partraszállást is. Nagyobb problémát jelentett a két albániai kikötő, Vlora és Durrës szűkös kapacitása, a kihajózott csapatok és a hadianyag feltorlódása szinte állandó gondot okozott. A Brindisiből induló konvojokat folyamatos támadások érték a brit és görög tengeralattjárók részéről.⁴¹ Az erősítések jelentős részét ezért kényszerűségből légi úton kellett Albániába szállítani. Ebben a feladatban komoly szerepet kapott a Luftwaffe is, amelynek első szállítógépei már novemberben megkezdték az olasz erők Tiranába juttatását. A berlini magyar követ, Sztójay Döme 1941. február 1-jén keltezett jelentésében azt állította, hogy Hermann Göring mintegy kétezer repülőgépet indított Itáliába, amelyekkel 20 ezer olasz katonát vittek át Albániába.⁴² A magyar követ itt nyilvánvalóan a német X. légi hadtest Szicíliába és a Dodekanészosz-szigetekre telepítéséről beszélt. Mivel a Duce büszkeségből elutasította a német szárazföldi erők Albániába küldését, Hitler a Luftwaffe bevetésével igyekezett megsegíteni a szorult helyzetbe került szövetségest.

Az olasz hadvezetés kétségbeesését jelezte, hogy a korábban ellenségnek tekintett Jugoszláviához fordult. Bakách-Besseney György belgrádi magyar követ 1941 januárjában arról számolt be, hogy az olaszok a jugoszláv kormányhoz fordultak ezer tehergépkocsi átengedéséhez szárazföldi úton Albániába. Jugoszlávia semlegességére hivatkozva elutasította ugyan a kérést, de a követ szerint korábban kétszáz „automobilt” tengelyen juttattak el Triesztből Albániába, az ügy felett ekkor Belgrád még szemet hunyt.⁴³

Mussolini a kudarcok hatására először Prascát váltotta le, majd decemberben utódját, Soddu tábornokot is. Belebukott a görögországi kalandba Badoglio vezérkari főnök, helyét Ugo Cavallero tábornok foglalta el, akit Ciano az olasz hadsereg legkiválóbb stratégájának és organizátorának tartott.⁴⁴ Leváltása után Badoglio az olasz szenátus külügyi bizottságában azzal az érdekes érveléssel védekezett, hogy a Görögország elleni akció nem is igazi háború, hanem csak fegyveres demonstráció. A meghallgatáson kiderült, hogy a katonai hírszerző osztály értesülései a görög hadseregről és annak harcászati értékeiről tévesek voltak, és nem használtak Grazi athéni követ figyelmeztetései sem azzal kapcsolatban, hogy komoly görög ellenállással kell számolni.⁴⁵ A helyzet komolyságát jelezte, hogy január 25-én Mussolini elrendelte több miniszter és fasiszta állami vezető felszerelését és az albán frontra vezénylését. Az „önkéntesként” harcoló fasiszta miniszterek megjelenése a frontvonalon nyilvánvalóan propagandacélokat szolgált, ugyanakkor jelezte Mussolini kétségbeesését is.⁴⁶

41 Jürgen-Hummelchen, 1972. 70–71.

42 DIMK 5. köt. 1982. 850.

43 Uo. 828–829.

44 MNL OL K 63, 218. cs. 1941. 23/1. Villani Frigyes magyar követ jelentése Csáky István külügyminiszternek. „Olasz–görög háború. Badoglio tábornagy felváltása” (225/főn. pol.-1940). Róma, 1940. december 7.

45 DIMK 5. köt. 1982. 793.

46 Pearson, 2005. 116.

Nehezítette a helyzetet, hogy a brit flotta is aktivizálta magát. 1940. november 11-én éjszaka az *Illustrious* repülőgép-hordozóról felszálló repülőgépek két hullámban csapást mértek az olasz haditengerészet tarantói támaszpontjára. A támadást végrehajtó 22 Swordfish repülőgép mindössze két egységet veszített, miközben elsüllyesztette a *Conte di Cavour* csatahajót, és hosszú időszakra használhatatlanná tette a *Caio Duilio* és a *Littorio* csatahajót.⁴⁷ A „mediterrán Pearl Harbornak” köszönhetően az olasz flotta elvesztette csatahajóinak felét, megnőtt a brit flotta mozgási szabadsága, és megerősödött a Földközi-tenger középső medencéje feletti angol ellenőrzés. November 13-án Churchill a parlament alsóházában meglegegetten számolt be az akcióról. A miniszterelnök szerint a sikernek köszönhetően döntően megváltoztak a Földközi-tenger erőviszonyai.⁴⁸ Hasonlóan vélekedett Barcza György londoni követ, aki 1940. november 27-én keltezett jelentésében így írt a helyzetről: „Angol flotta sikeres akciója Tarantóban, brit csapatok partraszállása Kréta szigetén és repülőbázisok létesítése Görögországban, valamint főleg a görögök váratlan sikerei Anglia helyzetét a Földközi-tengeren lényegesen megerősítették.”⁴⁹

A tengeren elszenvedett súlyos csapást hamarosan követte az afrikai hadszíntér hasonlóan megalázó vereségsorozata. Decemberben a 8. brit hadsereg Szidi Barraninál támadásba lendült és súlyos vereséget mért az ott állomásozó olasz erőkre. 1941 februárjáig nemcsak az egyiptomi területeket foglalták vissza az angolok, hanem egész Kirenaika a megszállásuk alá került. A sorozatos kudarcok közül az olasz közvéleményt a görögországi vereség viselte meg legjobban. Villani római követ 1941. február 6-án írt titkos jelentésében megállapította: „Az afrikai események, amelyek végső következményeikben sokkal inkább érinthetik Olaszország nagyhatalmi pozícióját, a közönséget kevésbé érdeklik a görög háborúnál. A leki-csinylett és megvetett görögök győzedelmes előrenyomulása jobban fáj az olaszoknak, mint a hatalmas angol ellenség által elért afrikai sikerek.”⁵⁰

A háború lezárása

Január közepétől március 9-ig gyakorlatilag leálltak a hadműveletek. A felek kölcsönösen kimerültek, az időjárási helyzet pedig nem tett lehetővé jelentősebb harci tevékenységet. Cavallero tábornoknak sikerült megszilárdítania az arcvonalat, bár ehhez a görög haderő kifulladására is kellett. Eközben újabb utánpótlást és friss erőket szállítottak az albániai frontra. Mussolini nem mondott le arról, hogy önállóan, a német szövetséges beavatkozása nélkül törje meg a görög ellenállást. Az idő sürgetett, mivel Románia után a Wehrmacht megszállta Bulgáriát is. Románia még az előző év novemberében, Bulgária 1941. március elején csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez. A német haderő felsorakozott a trákiai határon, felkészülve Görögország lerohanására.

47 Cunningham, 1947a.

48 Churchill, 1989. 402–403.

49 DIMK 5. köt. 1982. 748.

50 Uo. 858.

1941 januárjában meghalt Metaxasz, utódja Alexandrosz Korizisz miniszterelnök lett, aki II. György királlyal (1922-1924 és 1935-1947) együtt már nem elenezte a nagyobb mértékű közvetlen brit jelenlétet. A tél folyamán zajló albániai harcokban lassan felörlődtek a görög tartalékok, ráadásul a német lépések egyre nyilvánvalóbbá tették, hogy Berlin hamarosan fegyveresen beavatkozik Róma oldalán a Balkánon. 1941. február 8-án a görögök hivatalosan is kezdeményezték, hogy egy jelentősebb brit szárazföldi haderő érkezzon a térségbe. A kérés nyomán Athénba repült John Greer Dill, a birodalmi vezérkar főnöke, Archibald Wavell, a közel-keleti brit haderők parancsnoka és Anthony Eden külügyminiszter.⁵¹ Churchill Edennel és a katonai vezetéssel egyetértésben határozott arról, hogy meg kell segíteni a bátran küzdő Görögországot. A beavatkozás mellett szót, hogy a brit expedíciós erők jelenléte bátorítást adhatott az ingadozó Jugoszláviának és Törökországnak. Londonban abban bíztak, hogy a tengelyhatalmakkal szemben ilyen módon ki lehet alakítani egy erős görög-török-jugoszláv balkáni frontot, amely pozitívan befolyásolhatja a Szovjetunió magatartását is. A februári athéni vezérkari tárgyalások során döntés született egy körülbelül 120 ezer fősre tervezett expedíciós hadsereg, valamint 20 repülőszázad küldéséről.⁵²

1941 márciusában a Lustre hadművelet keretében végül mintegy 58 ezer brit, ausztrál és új-zélandi katona érkezett a görög szárazföldre. A Lustre-konvojokkal minden katona és felszerelés épségben partot ért. A brit sikert részben az tette lehetővé, hogy az olasz és a német légi erők közötti együttműködés soha nem volt hatékony. Ennél fontosabb volt a brit flotta Matapan-hegyfoknál aratott győzelme. Az olasz haditengerészet 1941. március 26-28-án erőfeszítést tett a Lustre-konvojok megsemmisítésére, de a Cunningham admirális vezette brit kötelék egy éjszakai akcióban nagy vereséget mért a Regia Marinára. A második világháborúban az európai vizeken bekövetkezett legnagyobb tengeri összecsapásban három olasz nehézcirkáló és két romboló elsüllyedt, súlyosan megrongálódott a *Vittorio Veneto* csatahajó.⁵³ A matapani kudarc olyan sokkhatást váltott ki, hogy az olasz felszíni flotta továbbiakban nem akadályozta a Lustre-konvojokat, sőt teljesen passzívan szemlélte a későbbi görögországi brit evakuációt és a krétai csatát is.

Velics László az athéni követektől szerzett információk alapján úgy tudta, hogy Eden látogatása után hét brit hadosztály kiküldésében egyeztek meg. A magyar követ értetlenül szemlélte, hogy a nemzetközösségi csapatok szállítása fényes nappal zajlik, és sem az olasz flotta, sem a légi erők nem akadályozta meg. A görög kereskedelmi hajókat is igénybe vevő konvojok veszteség nélkül rakodtak ki Pireuszban és Vóloszban, főleg ausztrál katonákkal, de voltak köztük ciprusiak és palesztinaiak is. Velics megemlítette, hogy Szalonikibe és Trákiába tudatosan nem küldtek brit erőket, nehogy ezzel provokálják a németeket. Így 1941 márciusában a bolgár határon mindössze négy görög hadosztály állt a felsorakozó német hadsereggel szemben.⁵⁴

51 Churchill, 1950. 73-74.

52 Higham, 2012. 161.

53 Cunningham, 1947b.

54 MNL OL K 63, 111. cs. 1941. 13/1. Velics László athéni magyar követ jelentése. „Eden athéni látogatása. Helyzetjelentés” (2026/pol.-1941). Athén, 1941. március 20.

Nem sokkal azt követően, hogy megkezdődött a brit haderő Görögországba szállítása, március 9-én megindult a döntőnek szánt olasz offenzíva Albániában. Vasváry József athéni magyar attasé szerint az albániai görög haderő ekkor 16 gyaloghadosztályból és egy gépesített hadosztályból állt. Emellett egy-egy hadosztály állomásozott Athénban és Krétán, további négy a bolgár határ mellett. A magyar attasé 1941. március 5-én keltezett jelentésében elég lehangoló képet festett a kimerült görög hadseregről. A kezdeti lelkesedés már eltűnt, a németektől való félelem pedig egyre nagyobb lett. Vasváry megállapítása szerint: „A fegyelem oly laza, a felszerelés oly gyenge, hogy a görög hadsereg egy erélyesebb támadásnak nem fog tudni ellentállni.”⁵⁵

A jóslat nem igazolódott be, az olasz tavaszi támadást még sikerült visszavernie a görögöknek. Mussolini személyesen is megszemlélte a hadműveletet, és joggal bízott abban, hogy a 24 hadosztályra növelt olasz hadsereg végre át tudja törni a görög frontot, és így a németeket megelőzve érheti el Athént. Számításaiban azonban ismét csalódnia kellett, az offenzíva minimális térnyerés mellett nagyon hamar kifulladt. A szívósan ellenálló görögökön kívül a brit légierő tevékenysége hozzájárult az újabb kudarchoz. A John Henry D’Albiac légimarsall által vezetett RAF-egységek hatékonyságát növelte, hogy februártól megjelentek a legkorszerűbb Hurricane vadászgépek, amelyekkel szemben a Regia Aeronautica tehetetlen volt.⁵⁶ Ezzel párhuzamosan a kis görög haditengerészet rombolói és tengeralattjárói szintén sikereket értek el az Otrantói-szorosban, sőt még Vlorát is megtámadták.⁵⁷ A március 24-ig elhúzódó áttörési kísérletek jelentették a fasiszta Olaszország utolsó kísérletét, hogy önerőből törjék meg a görög ellenállást.

A Görögországba érkező brit alakulatok az Aliakmon folyó mellett vonultak fel, az ide összpontosított három görög hadosztály segítségével remélték, hogy ellen tudnak állni a Bulgáriában gyülekező 12. német hadsereg támadásának. A német hadvezetőség hat gyalogos, két páncélos és két hegyi hadosztályt különített el a Görögország elleni támadásra, vagyis a Marita hadművelet végrehajtására. A Luftwaffe több mint ezer gépet vonultatott fel a Balkánon, ebből 414 támogatta közvetlenül a 12. hadsereget. Az Albániában és Dél-Itáliában állomásozó több mint 300 olasz repülőgéppel együtt teljes volt a tengelyhatalmak légi fölénye.⁵⁸ Villani római követ egy hónappal a német támadás megindulása előtt jelentette, hogy a görög hadsereg nem fog a németekkel harcolni, és ha akarná, sem tehetné meg, mert a zöme az albán fronton tartózkodik, és ezek átcsoportosítása lehetetlen.⁵⁹ A kimerült görög hadosztályokat valóban nem lehetett átcsoportosítani a motorizált szállítókapacitás szinte teljes hiánya miatt.

55 Vasváry József 1941. február 18-án személyesen utazott állomáshelyéről Belgrádba. Tapasztalatairól írt jelentése jó betekintést nyújt a görög mozgósításról és az általános közhangulatról. MNL OL K 63, 111. cs. 1941. 13/5. Vasváry József katonai attasé jelentése a magyar királyi vezérkar főnökének. „Görögországi útjelentés” (61./ka-1941). Belgrád, 1941. március 5.

56 D’Albiac, 1947. 209.

57 MNL OL K 63, 111. cs. 1942. 13/1. Velics László jelentése Bárdossy Lászlónak. „Összefoglaló politikai jelentés az 1941. évről” (7/pol.-1942). Athén, 1942. január 31.

58 Playfair, 1956. 81–85.

59 DIMK 5. köt. 1982. 916.

Az Aliakmon-vonal tartásához mindenképpen szükséges volt, hogy a németek ne tudjanak az úgynevezett monasztiri (Bitola) résen keresztül a brit erők és az Albániában lévő görög hadsereg hátába kerülni. A brit erők balszárnyának biztosításához szükségessé vált a jugoszlávokkal való együttműködés. 1941. március 25-én a délszláv állam csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, két nap múlva azonban Belgrádban katonai puccsal kormányváltás történt. Az új, angolbarát Dušan Simović-kormány azonnal felmondta a megállapodást. A britek által támogatott fordulattal esély nyílt arra, hogy az expedíciós erő a jugoszláv hadseregre támaszkodva tartani tudja az Aliakmon-vonalat. A belgrádi fordulat hatására Hitler azonnal átdolgoztatta a Marita-tervet, és parancsot adott Görögország mellett Jugoszlávia megtámadására.

1941. április 6-án megindult a tengelyhatalmak összehangolt támadása Jugoszlávia és Görögország ellen. A délszláv állam hihetetlenül gyors összeomlása miatt nem maradt esély arra, hogy az Aliakmon folyó mentén feltartóztassák az ellenséget. A német haderő a macedóniai Bitola irányából tört be Észak-Görögországba, április 10-én elfoglalta Florinát, majd az április 14-én bevett Kozánin keresztül 19-ére elérte Joanninát. Így a németek az albániai görög haderő hátába kerültek, miközben az olaszok is megindultak nyugatról. A fasiszta haderő április 14-én visszafoglalta Korcát, 17-én Këlcyrát, és néhány nap alatt kiszorították a kimerült görögöket Dél-Albániából. Az Epiruszba visszavonult görög hadsereg április 20-án Colakoglu tábornok parancsnoksága alatt kapitulált a német hadsereg előtt. Mussolini tiltakozására három nappal később a megadást meg kellett ismételni az olaszok előtt is.⁶⁰

Korizisz miniszterelnök öngyilkosságot követett el. Wavell tábornagy Paposz görög vezérkari főnökkel és a királlyal egyetértésben döntött a teljes evakuációról. A Demon fedőnevű hadművelet keretében április végén hét nap alatt összesen 50 172 fő hajózott át Krétára és Egyiptomba, ugyanakkor több mint 12 ezren német fogságba estek. A brit expedíciós haderő mintegy 80 százaléka megmenekült, tekintetbe véve a hatalmas német légi fölényt, ez mindenképpen sikernek nevezhető.⁶¹ Athénba április 27-én vonultak be a német csapatok, az Epiruszból érkező olasz erők csak májusban érték el a fővárost. 1941. május 20. és június 2. között Kréta légi úton történő elfoglalásával (Merkúr hadművelet) egész Görögország a tengelyhatalmak uralma alá került.⁶²

Velics László 1941. évi összefoglalójában pontos adatokat közölt a két fél veszteségeiről. Görög részről 11 178 katona halt meg, 18 157 megsebesült. Ezek az adatok nem tartalmazták a Krétaért folytatott harcok áldozatait. Az olasz hadsereg veszteségei 1940. október 28. és 1941. május 31. között: 13 502 halott és 38 768 sebesült, ezekhez jött még 59 halott és 68 sebesült albán.⁶³ Jól jellemezte

60 Keegan, 2019. 149.

61 Cunningham, 1948.

62 A Merkúr hadműveletről: Forty, 2002.

63 A német veszteségek a görög szárazföld elfoglalása során: 11 60 halott, 3755 sebesült és 345 eltűnt, míg a Brit Nemzetközösség veszteségei a görögországi hadjárat során: 903 halott és 1250 sebesült. Higham, 2012. 175.

az egész háborút, hogy az albán fronton a görögök körülbelül 20 ezer foglyot ejtettek, míg közülük csak 3500 került olasz fogságba.⁶⁴

Összegzés

A győztesek felosztották Görögországot. Hitler elismerte az olasz érdekek elsőbbségét, így Görögország területének nagy része, lakosságának közel kétharmada Itália katonai megszállása alá került. Epiruszt Nagy-Albániához csatolták, a Jón-szigeteket

64 MNL OL K 63, 111. cs. 1942. 13/1. Velics László jelentése Bárdossy Lászlónak. „Összefoglaló politikai jelentés az 1941. évről” (7/pol.-1942). Athén, 1942. január 31.

pedig annektálták az olaszok. A németek azonban megtartották maguknak a két fő ipari központot, Athént és Szalonikét, valamint a nagy véráldozattal meghódított, stratégiai fontosságú Krétát. Német megszállás alá került Trákia egy kis sávja, valamint az Égei-tenger keleti szigetei. Hitler ezeket a területeket nyilvánvalóan azért tartotta meg, hogy esetleges átadásukkal nyerje meg Törökországot, hogy lépjen hadba. Bulgária visszakapta égei-tengeri partját, amit az első Balkán-háborúban megszerzett és a neuillyi békeben teljes egészében elveszített, sőt ezen túlmenően pár görög szigetet is.⁶⁵

65 Görögország felosztásáról, a megszálló hatalmak és a civil lakosság közötti viszonyról nagyon jó képet festett Velics László. Jelentése szerint a németek 40 ezer km², a bolgárok 15 ezer km², az olaszok pedig 75 ezer km² görög területet szálltak meg. MNL OL K 63, 111. cs. 1941. 13/1. Velics László athéni magyar követ-jelentése. „Görögország felosztása a megszálló hatalmak között” (12/pol.-1941). Athén, 1941. július 18.

Az olasz–görög háború előtt senki sem gondolta, hogy Itália katonai erejével sikerrel dacolhat a kis balkáni ország. Olaszország 1938-ban a gyarmatok nélkül 44,7 millió lakossal rendelkezett, szemben Görögország alig 7,3 milliós népességével.⁶⁶ A magyar vezérkari főnökség által 1940. március 13-án készített helyzetelemzés szerint Albánia elfoglalásával az olasz birodalom a Balkán legerősebb államává vált, a görögökkel kapcsolatban pedig így vélekedtek: „A hadsereg gyenge kiképzésű, hiányzik a fegyelem, csak belső rend, esetleg védelmi feladatok megoldására alkalmas.”⁶⁷

A magyar követek és attasék jelentéseikben egészen a háború kitöréséig hasonló módon értékelték Görögország lehetőségeit. Olaszország váratlan kudarcra megdöböntette a magyar diplomáciai kart és a katonai vezetést is. Az olaszbarát külpolitikai irányra nagy csapást mértek az albániai események, és nehezen sikerült napirendre térni afelett, hogy Olaszország katonai potenciálja még egy kis balkáni állam legyőzéséhez sem elegendő. Csáky István külügyminiszter alig egy hónappal a háború kitörése után, 1940. november 27-én a Külügyi Bizottság előtt tartott beszédében e szavakkal igyekezett megmagyarázni a sikertelenséget: „Hiába örvendeznek egyesek, hogy Olaszország nem foglalta el még Görögországot. A tengelyhatalmak mérlegében az idő nem tétel. A fasiszta Olaszország elég erős arra, hogy meggondolási időt is engedhet egyes államoknak a jobb belátásra anélkül, hogy presztízse csorbát szenvedjen.”⁶⁸

A korabeli követi jelentésekben sokkal tárgyilagosabban igyekeztek megmagyarázni Róma kudarcát. Az olasz passzivitást aggasztónak találták, különösen a hadiflotta területén, amely egyértelműen Itália legmodernebb fegyverneme volt. A szárazföldön többnyire a rossz időjárásnak, a kétségtelenül nehéz terepviszonyoknak és az elkapkodott, elégtelen felkészülésnek tudták be a kudarccokat. Elhibáztak találták, hogy az olaszok nem alakítottak ki megfelelő méretű túlerőt a görög hadsereggel szemben. A háború elhúzódása rávilágított az olasz gazdaság gyengeségére, importfüggőségére, különösen az üzemanyaghiányra. A magyarázatok között ismétlődő elem Nagy-Britannia Athénnek nyújtott pénzügyi és katonai segítsége, főleg a haditengerészet és a légierő terén. A belgrádi, ankarai és athéni követek ismétlődően jelezték, hogy Itália nagyhatalmi presztízse súlyos csapást szenvedett el a háború alatt. Az olasz közhangulatban bekövetkező negatív változást jelezte, hogy egyesek már „második Caporettó”-ról beszéltek.

Itália végül csak német segítséggel tudta legyőzni a bátran védekező görögöket. A görögországi hadjárat volt Mussolini utolsó önálló vállalkozása, és ezzel véget ért a „párhuzamos háború” kísérlete. Az 1940–1941-es konfliktus a magyar politikai és katonai vezetés számára egyértelművé tette, hogy Olaszország már csak Hitler segítségével tudja fenntartani hatalmi helyzetét mind a Balkánon, mind a mediterrán térségben. Az olasz nagyhatalmi szerep megrendülését jól tükrözte a magyar vezérkari főnökség 1942 májusában készített helyzetelemzése, amely sze-

66 MNL OL K 63. 218. cs. 1940. 23/1. Villani Frigyes római magyar követ jelentése. „Összefoglaló politikai jelentés az 1939. évről” (3141/pol.-1940). Róma, 1940. június 13.

67 HL VKF 1940. 1. oszt. 3414/eln. Helyzetjelentés. 1940. március 13. 599.

68 DIMK 5. köt. 1982. 757.

rint „Olaszország külpolitikája még fokozottabban alkalmazkodik Németországhoz és eddigi gyenge katonai teljesítménye következtében annak állandóan engedelmis függvényét képezi. (...) Végeredményben már most megállapítható, hogy Olaszország elsősorban Németország és Japán nagy katonai teljesítményeitől várja a háború győzedelmes befejezését.”⁶⁹

Az olasz nagyhatalmi állás megingása mellett egyéb súlyos következményei voltak a háborúnak. Görögország sikeres kitartása és a brit expedíciós hadsereg megjelenése akaratlanul is hozzájárult egy fontos döntés meghozatalához Berlinben. Hitler eredetileg a Szovjetunió megtámadását 1941. május 15-re tervezte. A görögországi brit jelenlét és a Marita-terv végrehajtása miatt kénytelen volt a Barbarossa hadművelet elindítását június 22-re halasztani. Kérdéses és vitatható, hogy ez az öthetes késedelem hozzájárult-e a Moszkva alatti német kudarchoz. Az azonban biztos, hogy Mussolini a görög hadjáratral teljesen feleslegesen osztotta meg az erőit, létfontosságú forrásokat pazarolt el az albán hegyek között, miközben Itália fő hadszíntere Afrikában volt. Az amúgy is korlátozott olasz erőforrásokat inkább a líbiai hadsereg megerősítésére kellett volna felhasználni, vagy a stratégiaiag nagy jelentőségű Málta elfoglalására összpontosítani. A Duce szerencséjére a britek ugyanezt a hibát követték el, megosztották erejüket, amikor 1941 márciusában a győzedelmes líbiai offenzívát leállították Görögország megsegítése érdekében. A sivatagi háború így nem zárult le 1941 tavaszán, az olasz haderőt nem sikerült kiszorítani Tripolitániából, és Erwin Rommel német hadtestének megjelenésével a tengelyhatalmak további két éven át lekötötték a szövetséges hadseregek erejét Afrikában.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelyei

HL = Hadtörténeti Levéltár (Budapest)

VKF = a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar főnöke iratai

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

K 63 = a Külügyminisztérium politikai osztályának iratai

2. Kiadott források és szakirodalom

Bartl

1995 Bartl, Peter: *Albanien. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Regensburg, 1995.

Catania

2019 Catania, Stefano: *The Italian Invasion of Greece in 1940: When Operational Art Does Not Close the Gap between Tactical Engagements and Strategic Objectives*. [Thesis.] Fort Leavenworth, 2019. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/AD1083206.pdf> (letöltés: 2022. március 5.).

69 HL VKF 1942. 1. oszt. 4987/eln. 1942. évi II. negyedévi összefoglaló. Összefoglaló helyzetelemzés Olaszországról. 1942. május 27. 129-136.

Cervi

2005 Cervi, Mario: *Storia della guerra di Grecia*. Milano, 2005.

Churchill

1950 Churchill, Winston S.: *The Second World War: The Grand Alliance*. Boston, 1950.

1989 Churchill, Winston S.: *A második világháború*. 1. köt. Bp., 1989.

Ciano

2001 Ciano, Galeazzo: *The Ciano Diaries, 1939–1943: The Complete, Unabridged Diaries of Count Galeazzo Ciano, Italian Minister for Foreign Affairs, 1936–1943*. Ed. by Hugh Gibson. La Vergne, 2001.

Cunningham

1947a Cunningham, Andrew Browne: Fleet Air Arm Operations against Taranto on 11th November 1940. In: *Supplement to the London Gazette of Tuesday, the 22nd of July, 1947*, 3471–3477.

1947b Cunningham, Andrew Browne: Battle of Matapan. In: *Supplement to the London Gazette of Tuesday, the 29th July, 1947*, 3591–3609.

1948 Cunningham, Andrew Browne: Transportation of the Army to Greece and Evacuation of the Army from Greece, 1941. In: *Supplement to the London Gazette of Tuesday, the 18th of May, 1948*, 3041–3056.

1951 Cunningham, A. B.: *A Sailor's Odyssey*. New York, 1951.

D'Albiac

1947 D'Albiac, John Henry: Air Operations in Greece. In: *Supplement to the London Gazette, 7th of January, 1947*, 205–216.

DIMK

1982 *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1938–1945*. 5. köt. *Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941*. Összeáll.: Juhász Gyula. Bp., 1982.

Forty

2002 Forty, George: *A krétai csata*. Debrecen, 2002.

Greene

1990 Greene, Jack: *Mare Nostrum: The War in the Mediterranean*. Watsonville, 1990.

Halmosy

1983 Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések, 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb politikai szerződései*. Bp., 1983.

Hidas

2005 Hidas I. Péter: Kilátás a követségről. Velics László Görögországban, 1939–1944. In: *Múlt és Jövő*, 16. (2005) 2. sz. 38–52.

Higham

2012 Higham, Robin: Duty, Honor and Grand Strategy: Churchill, Wavell and Greece, 1941. In: *Balkan Studies*, 46. (2012) 145–184.

Jelavich

1996 Jelavich, Barbara: *A Balkán története*. II. köt. 20. század. Bp., 1996.

Jürgen-Hummelchen

1972 Rohwer, Jürgen – Hummelchen, Gerhard: *Chronology of the War at Sea, 1939–1945*. Vol. I. 1939–1942. London, 1972.

Keegan

2019 Keegan, John: *A második világháború*. Bp., 2019.

Klapisz

2013 Klapisz, Antonis: Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922–1940. In: *Thetis. Mannheimer Beiträge zur Archäologie und Geschichte der antiken Mittelmeerkulturen*, 20. (2013) 293–302.

Pearson

2005 Pearson, Owen: *Albania in Occupation and War: From Fascism to Communism*. London–New York, 2005.

Petrov

2004 Petrov, Bisser: British Policy towards Albania: April 1939–April 1941. In: *Études balkaniques*, 2004. 4. sz. 51–68.

Playfair

1956 Playfair, Ian S. O.: *The Mediterranean and Middle East*. Vol. II. *The Germans Come to the Help of Their Ally, 1941*. London, 1956.

Réti

2019 Réti Balázs: Olasz mintagyarmat az Égei-tengeren. A Dodekanészosz-szigetek, 1912–1947. In: *Mediterrán Világ*, 2019. 47–48. sz. 86–100.

Sávoly

1984 Sávoly Mária: *Athéni menetelés. Olaszország háborúja Görögország ellen*. Bp., 1984.

Schmidt-Neke

1987 Schmidt-Neke, Michael: *Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien (1912–1939)*. München, 1987. (Südosteuropäische Arbeiten, 84.)

BALÁZS RÉTI

THE GRECO–ITALIAN WAR, 1940–1941

On October 28, 1940, Italy launched an unexpected attack on Greece, causing a spectacular collapse of Mussolini’s “parallel war” in the ongoing armed conflict. The failure brought Italy’s weakness to the surface, revealing that fascist Italy, which dreamt to be a great power and to turn the Mediterranean into Mare Nostrum, had no military and economic potential to exercise real dominance over the Mediterranean. In this study, in addition to presenting the events of the Greco–Italian War, I would like to shed light on how the contemporary Hungarian political and military leadership saw the conflict and how it explained Italy’s failure. Using the reports of the Hungarian royal embassies, I would like to present the Hungarian expectations, hopes and realization about the poor performance of the Italian ally.

A catalaunumi csata

Attila, a hun és a Nyugatrómai Birodalom bukása

Munkám középpontjában a catalaunumi csata vizsgálata áll, amely a maga korában olyan jelentős eseménynek számított, hogy gyakorlatilag az összes világtörténelemmel foglalkozó monográfia megemlíti. Noha több korabeli és későbbi történelmi értekezés is született az ütközetről, mindegyikben más megközelítéssel találkozhatunk, így nincs két olyan leírás, amely teljességgel egyforma volna. A probléma ezzel kapcsolatban többgyökerű. A korabeli források, amelyek a csatáról szólnak, jelentős részben főleg elbeszélő forrásokból, krónikákból állnak, amelyek az adott (konzuli) évhez kapcsolódóan írnak az összecsapásról, és csupán néhány mozzanatot emelnek ki.¹ A leghosszabb és sok tekintetben a leghasznosabb leírás Jordanes *Getica. A gótok eredete és tettei* című munkájából maradt ránk. Ebben azonban egymásnak ellentmondó információkba, pontatlanságokba vagy máshonnan átvett elemekbe ütközünk.

Hyun Jin Kim 2015-ben megjelent tanulmányában Jordanes és Priszkosz munkáit összehasonlító elemzésnek veti alá. Véleménye szerint mind a két szerző alkalmaz Hérodotosztól átvett elemeket, Jordanesnél azonban ezek száma olyan jelentős, hogy torzíthatják a csatáról alkotott képet. Példaként hozza a csata előtti jóslás elemét, amellyel kapcsolatban úgy véli, nem életszerű, hogy a babonás és a jóslattól félelemmel eltelt nagykirály bátran a csatába vezesse a seregét, csak hogy Aëtiust megölje. Véleménye szerint, ha Priszkosz leírása teljes volna, akkor inkább arról tájékoztatna, hogy Attila óvatosan vetette be seregét a szövetséges gót-római hadak ellen.²

Egy másik szerző, Dariusz Brodka tanulmányában a catalaunumi csatát Attila *hübrisének* egyfajta megnyilvánulásaként elemzi. Állítása szerint Priszkosz és Jordanes munkáiban Attilát gőgössé tette a szerencséje, amit nem Istentől kapott, és lényegében ez a gőg vezette Galliába, ahol aztán vereséget szenvedett. A *hübris* korábban más, ókori munkákban is megjelent, ez tükröződik vissza a csata ábrázolásában is.³ Fontos továbbá, hogy egyes szerzők mit emelnek ki a csatával kapcsos-

* A szerző a Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Hadtudományi Doktori Iskola hallgatója (ORCID azonosító: <https://orcid.org/0000-0003-2939-3103>). A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal koordinálásában működő NKFI Alap támogatásával készült.

1 Cassiodorus, 1894; Hydatius, 1993; Muhlbberger, 1990. 73., 85.; *Chronica gallica a. 511*.

2 Kim, 2015. 134–137.

3 Brodka, 2008.

latban. Általában igyekeznek azt több korabeli forrás segítségével feldolgozni, a helyszűke miatt azonban, vagy mert a forrásokat másképpen értelmezik, teljesen eltérő csataleírásokkal találkozhatunk. Mindebből következően nincs egy általános kép, amelyen keresztül megérthetnénk az események menetét.⁴

A következőkben éppen egy ilyen általános kép megalkotására töreksem. Én is, mint a többi szerző, aki ezzel a csatával foglalkozott, bizonyos helyeken feltételezésekbe bocsátkozom. Teszem ezt azért, mert a források csak röviden szólnak a csata eseményeiről, valamint az ütközet leírásakor egymásnak ellentmondó információkat adnak, ezért más forrásokat is fel kell használni ahhoz, hogy tisztábban lássunk. Az események rekonstruálásához a „józan paraszti észre” is hagyatkoznunk kell, hogy a leírásokat továbbgondolva fontos megállapításokat tehessünk. Főleg a csata után néhány évvel, esetleg egy évszázaddal később íródott munkákat használtam fel (Sidonius Apollinaris, Hydatius, Aquitániai Szent Prosper, Cassiodorus, Jordanes, Procopius műveit). Kiegészítésként azonban jelenkori feldolgozásokat is felhasználtam, amelyekben rendkívül hasznos elemzések találhatóak a római hadszervezetről, az 5. század társadalmi viszonyairól, de a Római Birodalmat befolyásoló ökológiai folyamatokról is.

Tanulmányom négy fő részből áll. Az elsőben főleg a gall hadjárat okait vizsgálom. Három okot fogok körültekintően elemezni: Honoria árulását, a frank utódlást és az osztrogót menekültek ügyét, mivel ezen tényezők elősegítették Attila döntését a hadjárat megindításában. A következő fejezetben a hadjárat eseményeit rekonstruálom, így az ellenséges haderők tevékenységét és a különböző hadvezéri döntéseket elemzem. Ehhez pedig hivatkozni fogok a birodalom bukását előidéző egyes tényezőkre is, hogy bemutassam a rómaiak hadjáratban tanúsított teljesítményét. Ezután a csatát fogom górcső alá venni, így szó lesz a felek hadrendjéről, az alkalmazott harc eljárásokról, a különböző döntésekről, amelyek befolyásolták a végkimenetelét. A tanulmányt a következtetéseimmel zárom. Hipotézisem szerint a catalaunumi csata nem római győzelemmel ért véget, a korabeli források alapján inkább Attila ért el pirruszi győzelmet, a hadjárat kitűzött céljait csak félig sikerült elérnie. A Nyugatrómai Birodalom azonban annyira meggyengült, hogy 452 után vélhetően alávett státuszba került, és sarcot fizetett a hunoknak. A Hun Birodalom pedig végül polgárháború következtében bomlott fel.

A gall hadjárat okai

A catalaunumi csata előzményeit és okait felsorolva, a kortárs szerzők az események bemutatását rendszerint a Honoria-incidenssel szokták kezdeni. Honoria III. Valentinianus nyugatrómai császár (425–455) testvére volt. Priszkosz szerint

4 Példaként említhető: Heather, 2006. 332. nagy vonalakban ír a csatáról, majd a hadsereg felállításáról, aztán a vérfürdőről, végül Attila visszavonulásáról. Hughes, 2012. 228–240. több oldalon keresztül elemez, véleményem szerint azonban tévesen állítja fel a csatarendet, így hibás következtetésekre jut. Kulikowski, 2019. 210–211. összefoglaló munkát írt a Nyugatrómai Birodalom bukásáról, a csatának néhány sort szentel, kiemelve a főbb történéseket, döntetlennek tekinti az ütközetet.

Honorია egy Eugenius nevű udvari kamarástól esett teherbe, ám a viszony kiderült, Eugenius letartóztatják és kivégezték, Honoriat pedig egy nála idősebb szenátorhoz akarták feleségül adni, ezért a nő a gyűrűjével levelet küldött Attilának, amelyben arra kérte a hűnt, hogy mentse meg.⁵

Jordanes azonban más történetet ír le a Római Birodalomról szóló elbeszélő művében, a *Romanában*. Eszerint Honoriat esküvel kényszerítették az udvar előtt szüzességi fogadalomra. Véleményem szerint e mögött a rendelkezés mögött Valentinianus állhatott, akinek addig csupán két lánya született, ők nem örökölhették a császári trónt, Honorია viszont bármikor szülhetett fiút, akár egy nagy hatalmú hadvezérnek is, a fiú pedig a trón várományosa lett volna. Ez tette veszélyessé Valentinianus szemében Honoriat, aki valószínűleg ugyanolyan ambiciózus nőszemély volt, mint az anyja, Galla Placidia. Ő korábban Constantius⁶ katonai parancsnokhoz ment feleségül, és két gyermeke született tőle, emiatt vált Constantius társ-császárrá.⁷ Egy hasonló esetnek próbálták elejét venni lényegében azzal, hogy erőszakkal megeskették Honoriat. Így a nő minden hatalmát elvesztette, hiszen szűzként nem lehetett gyermeke, ami pedig korábban a császárnők egyik legfőbb eszköze volt a politikai érvényesülésre. Honorია ezért levelet írt Attilának, amelyben kérte, hogy jöjjön Itáliába. A forrás szerint szüzességi fogadalmát nem kívánta teljesíteni addig, amíg Attila meg nem érkezik, ez pedig alkalmat teremtett arra, hogy viszonyba bonyolódjon az udvari kamarással. Miután kapcsolatuk kiderült, a nőt Konstantinápolyba küldték II. Theodosius keletrómai császárhoz (408–450).⁸

A két történet egymásnak feszül ugyan, magam azonban úgy vélem, hogy Jordanes beszámolója jóval közelebb áll a valósághoz, mint Priskoszé. Honoriat megfosztották a hatalmától, és gyakorlatilag páriává tették a császári családon belül, ez pedig jóval komolyabb indíték volt arra, hogy behívja Attilát Itáliába, mint ha akaratán kívül férjhez adták volna. Egy másik férjtől is ugyanúgy szülhetett volna fiúgyermeket, vagyis a hatalma lényegében változatlan maradt volna. Hogy pontosan mikor küldte el gyűrűjét a hunnak, azt csak hozzávetőleg lehet megállapítani. Valószínűleg II. Theodosius halála előtt, 449 vége, 450 eleje körül. Attilának tehát egy-két év állt rendelkezésére megtervezni a galliai hadjáratot, ez pedig véleményem szerint beleilleszkedik az események menetébe.

A hadjárat másik oka a frank trónutódlásban keresendő. Priskosz szerint ugyanis a frank uralkodó halála után a fiai marakodtak a hatalomért. Az idősebb fiú Attila támogatását kapta meg, míg a fiatalabb Aëtioshoz, a nagy hatalmú nyugatrómai katonai parancsnokhoz fordult segítségért, aki ajándékokkal halmozta el. Ismert még, hogy nagyon fiatal volt, ezért Aëtios örökbe is fogadta a fiút.⁹ Nehéz-

5 Priskos, 2017. 41.

6 Constantius Flavius Stilicho parancsnok halála után emelkedett fel Honorius császár uralma alatt. Blokádlá vonta a vizigótokat a mai Franciaország déli részén, akik végül visszaadták Galla Placidiát a római udvarnak, és a királyuk, Vallia ígéretet tett a mai spanyol területeket elfoglaló barbár törzsek megregulálására. 420-ban társ-császár lett, egy év múlva meghalt. Hydatius, 1993. 86–87.; Prosper, 1990. 66.; Cassiodorus, 2014. 49.

7 Uo. 49.

8 Jordanes: *De summa temporum*, 328.

9 Priskos, 2017. 41.

séget jelent, hogy nem tudjuk pontosan meghatározni, ki volt a fiatalabb, illetve ki az idősebb fiú. Tours-i Szent Gergely a *Frankok története* című munkájában főleg Chlodvig uralmát mutatja be, de szól elődeiről is: Chlodvig apját Childerichnek hívták, aki Merovech fia volt.¹⁰

Merovechről nem maradt fenn sok információ, de Fredegar krónikája szerint 410-ben fogant, miután – a legenda szerint – egy félig bika, félig hal teremtmény termékenyítette meg az édesanyját.¹¹ Ez viszont kizárja Merovechet mint a fiatalabb fiút, hiszen 450-ben 39-40 éves lehetett, az ilyen idős férfit pedig nem volt szokás örökbe fogadni. Talán Merovech valamelyik fia lehetett a fiatalabb fiú, igaz az is azonban, hogy csupán egyetlen fiúról tudunk, aki Merovech után örökölte a királyságot, méghozzá Childerich. Childerichről azonban Tours-i Szent Gergely leírja azt is, hogy nem volt túl népszerű a frank udvarban, azért, mert állítólag tiszteletlen volt a nemesek lányaival.¹² Ami esetleg azzal magyarázható, hogy a nemesek nem az ő személyét támogatták öccsével szemben. Úgy vélem, ez azzal is indokolható, hogy a nemesség akarata ellenére kerülhetett föléjük Childerich, akit viselkedése miatt száműztek, és Gallia katonai parancsnokát tették a helyére.

Priszkosz leírásából tudjuk, hogy amikor Attila a háborúra készült, vélhetően több célt igyekezett elérni. Egyrészt Honoria kezét kívánta megszerezni azáltal, hogy a rómaiakkal harcol, másrészt a gótok elleni háborúval meg akarta nyerni Geiserich vandál és alán király (428–477) jóindulatát. Jordanes szerint Geiserich azért halmozta el ajándékokkal Attilát, mert attól tartott, hogy Theodorich nyugati gót király (418–451) bosszút áll rajta, amiért megkínózta a lányát.¹³ Ez vélhetően nem fedi a valóságot. Geiserich ugyanis ekkorra hatalmas hadiflottával rendelkezett, amellyel Szicíliát és Dél-Itáliát is veszélyeztette. Ha Theodorich bosszút akart volna állni, akkor át kellett volna kelnie Afrikába, azonban a vandál haditengerészet bizonyára megakadályozta volna ezt a manővert, és vereséget mért volna rá.¹⁴

Hyun Jin Kim szerint Attila először a nyugatrómai haderőt igyekezett megsemmisíteni Galliában, majd utána Itáliába vonulva sarcot követelt volna a rómaiaktól. A szerző alapul veszi, hogy a hsziongnuk Kínát nem foglalták el, hanem gyakorlatilag vazallussá tették őket, és sarcot fizettettek velük.¹⁵ Ezt az elvet próbálja meg Kim Attila két utolsó hadjáratára illeszteni, valójában sikertelenül. Sidonius Appollinaris vejehez, a gall előkelők sorából származó, Avitushoz írt költeményéből tudjuk, hogy Aëtius Attila hadjárata idején az Alpokban tartózkodott, onnan indult a hadba. Tehát ha Attila először Itáliába vonul, akkor egyszerre mindkettő teljesült volna.¹⁶

Így viszont még mindig nem ismeretes, mi volt a célja a hun vezérnek, miért akarta megtámadni a gótokat. Erre a kérdésre Jordanes adhat nekünk választ. Szerinte ugyanis Vallia nyugati gót király (415–418) halála után új királyt kellett választani.

10 Tours-i Gergely: *A frankok története*, 3. könyv.

11 Fredegar, 1888. 95.

12 Tours-i Gergely: *A frankok története*, 3. könyv.

13 Jordanes: *Getica*, 184.

14 Syväne, 2020. 45–46.

15 Kim, 2016. 97–98.

16 Sidonius Appollinaris, 1936. 146–147.

tani, ezért az osztrogótok közül Beremud, aki az Amal-nemzetség tagja volt, valószínűleg megszökött a hunoktól, és vizigót területre ment fiával, Vidirikkal, abban a reményben, hogy őt választják királynak. Mire azonban a vizigótokhoz értek, már Theodorichot választották meg királynak. Beremud tudta, hogy ezután nem fedheti fel királyi származását, mert ezzel veszélybe sodorná magát, ezért inkább hallgatott. Viszont Theodorich vendégként bánt velük, és később Beremudot tanácsadó-jává nevezte ki.¹⁷ Mindez azt jelenti, hogy hun uralom alatt álló szökevények kerültek a nyugati gót udvarba. A hunok korábban is indítottak hadjáratokat azért, mert szökevény, lázadó törzsek, esetleg személyek menekültek idegen uralom alá. Így, ha tudomást szereztek arról, hogy a vizigótok hun szökevényeket rejtegetnek, az elég indíték lehetett a háborúra.¹⁸ Nem véletlen tehát, hogy miért a gótok elleni támadással indokolta a rómaiaknak Attila a hadjáratot. Véleményem szerint a 451. évi galliai hadjáratnak kettős célja lehetett. Egyrészt a frank uralom rendezése, másrészt pedig a gótok megbüntetése, mert a hunok hatalma alól szökött személyeket rejtegettek.

A gall hadjárat

Nem tudjuk, hogy mikor kezdhette meg Attila az előkészületeket, de véleményem szerint 450 végén a hunok már jelentős készütségben állhattak. Összegyűjthették az élelmet, üzeneteket küldhettek a törzsfőknek, és kijelölték a hadjárat irányát. Vélhetően a Duna–Tisza közéről, Attila szállásterületeiről indultak, majd a mai Bécs felé mehettek, utána pedig az Alpokkal párhuzamosan vonulhattak Strasbourghoz. Nem tudjuk pontosan, Attila mekkora haderővel rendelkezett, elég szélsőséges számokkal találkozhatunk, Syvonne szerint 400–500 ezer volt a hadsereg létszáma, ami túl nagynek tűnik, ellátni is nehéz lett volna.¹⁹ Kevesebb lehetett, talán 30–40 ezer fő körüli.²⁰ Mielőtt azonban a hadjárat megindult, Attila üzenetet küldött a vizigótoknak és a rómaiaknak, és megpróbálta megosztani, egymás ellen kijátszani az ellenségeit. A vizigótoknak azt üzenete, hogy a rómaiak ellen vonul, a rómaiaknak meg azt, hogy a vizigótok ellen.²¹ A módszer kezdetben sikeres is volt. Jordanes arról értekezik, hogy Aëtius előrelátóan jelentős számú szövetségest gyűjtött össze, így tekintélyes hadsereggel várhatta Attila támadását, ez azonban nem igaz.²² Sidonius leírásából tudjuk, hogy Aëtius az Alpokban volt, ahonnan aztán rohamtempóban menetelt Galliába, ahol megpróbálta összeszedni a szükséges emberutánpótlást.²³

17 Jordanes: *Getica*, 175.

18 Például Priszkosz leírja: Ruga 434. évi hadjáratát azzal indokolta, hogy néhány törzset befogadtak a Kelet-római Birodalomba (amilzurok, itimarok, tunzurok, boiskok). Attila és Bleda első tárgyalása során megállapodtak a római követekkel a hun uralom alatt álló törzsek befogadásának tilalmáról. Attila 447. évi hadjáratának egyik oka ezeknek a törzseknek az ismételt befogadása volt. Priskos, 2017. 7–8., 11.

19 Syvonne, 2020. 425–457.

20 Kiss, 2010. 152.

21 Jordanes: *Getica*, 185.

22 Uo. 191.

23 Sidonius Appollinaris, 1936. 146–147.

Vélhetően a nyugatrómai kormányzat nem számított invázióra 451-ben. Akkor honnan tudhattak mégis Attila szándékairól? Véleményem szerint a hunok vonulásának utolsó fázisa már az Alpokkal párhuzamosan folyhatott. Az Alpokat viszont, mint a birodalom más határait, jól őrizték, kisebb erődök és megfigyelő-pontok is lehettek a határon, amelyek egyike észrevehette a menetelő hunokat, így üzenetet küldtek Aëtiusnak, aki azonnal Galliába sietett. Attila közben megérkezett a Rajnához. Sidoniustól tudjuk, hogy a Hercinia-erdőben a hunok és szövetségeseik csónakokat készítettek, amelyeken átkeltek a folyón. Ezután pedig a mai Franciaország északnyugati területén lévő városokat támadták. Véleményem szerint az átkelés azért volt gyors és sikeres, mert a hunokat „hadmérnökök” is segíthették, akik főleg a Keletrómai Birodalom elleni hadjárat alatt eshettek fogságukba. Ezek a „hadmérnökök” főleg a Keletrómai Birodalom bizonyos városaiból (Sirmium, Nassius, Marcianopolis)²⁴ származtak, ahol a Diocletianus császár (284–305) által alapított *fabricae* (katonai üzemek) működtek.²⁵ Az itt dolgozókra katonai szabályok voltak érvényesek, őket a hadsereg részeinek tekintették.²⁶ A *Notitia dignitatum* ezeket az üzemeket főleg fegyverkészítő üzemként írja le (kizárólag Augusta Treverorumot, a mai Triert említi ballistakészítő helyként), azonban ezekben az üzemekben is készíthettek ostromfelszerelést. Így Attilának vélhetően volt ostromfelszerelése, és azt alkalmazó személyzete is, amely az átkelést is megoldhatta.

Az első nagyobb város, amit írásos bizonyíték alapján a hunok feldúltak, a mai Metz volt.²⁷ Ezután a mai Reims következett, a mészárlásban Szent Nicasius is életét vesztette testvérelével együtt. A városok mellett az Attila seregéből alakult szabadcsapatok a vidéket is pusztították, és rengeteg települést raboltak ki, amelyek ekkorra már átvették az egykori villagazdaságok helyét, és ahol az egyes törzsfők és a rómaiak együtt élhettek.²⁸ A hadjárat kezdetén a lakosság a várakba, erődökbe húzódott, itt azonban sokszor csapdába is esett.²⁹ Más városokat is felprédálhattak, így például a mai Cambrai-t, Tréves-et, Arrast, Tournai-t, vagy a Rajna innenső oldalán lévő Kölnt.³⁰ Ezek frank területek voltak, elfoglalásukkal Attila a frankokat igyekezett leigázni. Attila vélhetően egyébként két részre osztotta a hadseregét, az egyik az ő vezetésével elfoglalta Metzét és Reimst, majd a mai Párizs felé indult. Az északabra lévő sereg, talán Ardaric vezetésével, elfoglalta Cambrai-t, Amiens-t, és a mai Orléans felé indult tovább.

Hogy miként zajlott egy hun ostrom, arról Priszkosz számolt be Nassius ostroma kapcsán. A hun sereg bevetett ostromtornyokat, amelyeket a városfalhoz toltak, ennek tetején íjászok kaptak helyet, akik a számukra kialakított lőrésen keresztül íjzáport zúdítottak a védőkre, akik vagy fedezékbe húzódtak, vagy halálos

24 A mai Sremska Mitrovica (Száva-szentdemeter), Niš, Veliki Preslav.

25 *Notitia dignitatum*, c. 400. <https://sourcebooks.fordham.edu/source/notitiadignitatum.asp> (letöltés: 2022. február 5.).

26 Conor, 2013. 236.

27 Tours-i Gergely: *A frankok története*, 3. könyv.

28 Kulikowski, 2013. 688–691.

29 Sarantis, 2013. 264.

30 Hodgkin, 1892. 166–118.

sérüléseket szenvedtek. Az ostromtornyok fölé bőrrel bevont fa védőszerkezetet emeltek, így meg tudták óvni a toronyban lévőket az ellentűztől. Ezeket a tornyokat azonban nem támadásra, inkább a város lezárására, a saját erők védelmére alkalmazták, mivel, ahogy Priszkosz is írja, egy falat vontak a város köré, és fő céljuk az ellenséges katonák távol tartása volt a falakról. Amikor a védők visszavonultak, akkor tolták a hunok a városfalhoz a faltörő kosokat, amelyek segítségével le tudták rombolni a falakat. A védőknek ugyan sikerült összezúzni néhányat, Priszkosz szerint azonban nem tudtak megbirkózni a faltörő kosok tömeges alkalmazásával. A falak más részein a hunok ostromlétrákkal igyekeztek foglalásokra szert tenni.³¹ Mint látható, a hunok különböző eszközöket vetettek be a falak bizonyos részein, ezzel pedig nehéz helyzetbe hozták a védőket. A különböző védelmi módszerek kevésbé bizonyultak sikeresnek, így végül a hunok elfoglalták és kifosztották Nassiust.

A hunok ostromtechnikája kiválóan működött mind a Keletrómai Birodalom városaival, mind a galliai városokkal szemben. Azonban más tényező is elősegíthette a gall városok elfoglalását. Azt nem tudjuk, hogy az erődök milyen állapotban voltak az ostrom időszakában. Korábban az itt élő civileknek kellett gondoskodni az erődök karbantartásáról.³² Mivel valószínűleg új, barbár urai lehettek ezeknek a területeknek, kérdéses, hogy ők mennyire tartották ezeket megfelelő állapotban. Nem valószínű, hogy az erődök falaival kapcsolatos nagyobb munkák elvégzéséhez elegendő anyagi fedezet állt volna rendelkezésükre. Sőt, a vandálok Észak-Afrikában, hogy a lakosságot engedelmessé tegyék, lerombolták a városfalakat, így védtelenné tették őket a berber támadásokkal szemben.³³ Ez Galliában is előfordulhatott. Ha ezt a két körülményt figyelembe vesszük, feltételezhető, hogy a rosszul karbantartott, esetleg lerontott erődök segítették a hunok előrenyomulását. Ezeket az erődöket hetek alatt elfoglalhatták a hunok, így Attila csapatai sehol sem időztek hosszan, ami azt is jelenti, hogy hadseregét nem sikerült a határon feltartóztatni.

Attila a mai Párizs felé menetelt. A várost a legenda szerint Szent Genovéa imái mentették meg a hunoktól. Attila vélhetően kikerülte a települést, mert jelentéktelennek tartotta. Ezután a két hadsereg a mai Orléans-nál egyesült, amely város az Aëtius által betelepített alánok központja lehetett, és Sangiban alán törzsfő irányítása alá tartozott. Jordanes leírásában Sangiban át akarta engedni a várost Attilának, ám a római, sőt addigra már a gót sereg is értesült erről, és előbb ért oda, mint a hunok, így védművekkel vette körbe.³⁴ Egy másik legenda szerint Anianus védte a várost a hunokkal szemben, akiknek két hét alatt sikerült betörnie a kapukat, amikor a lakosok a távolból észrevették az érkező felmentő sereget. Így a város megmenekült.³⁵ Úgy vélem, hogy az első változatot fogadhatjuk el, mivel több konkrétumot tartalmaz (nevek, indíték), és jobban beleilleszthető a késő római kor eseményeibe, mint az első. Ennek fényében Attila letett az ostromról, és visszavonulásba kezdett, hogy elhagyja Galliát. A szövetséges erők viszont üldözőbe vették. Ezen a ponton

31 Priskos, 2017. 10.

32 Sarantis, 2013. 13.

33 Uo. 42.

34 Jordanes: *Getica*, 194.

35 Hodgkin, 1892. 119–121.

szükségét érzem annak, hogy felvázoljam, miként szegődtek a gótok végül a rómaiak mellé, aminek a magyarázatát eddig azért mellőztem, mert nem akartam megszakítani Attila hadjáratának elemzését.

Miután Aëtius elhagyta az Alpokat, Galliába ment, és összeszedte a hadseregét, amely főleg *limitanei*, vagyis határvédelmi feladatokat ellátó erőkből állhatott. Ezek azonban hasonló fegyverzettel és képzettséggel rendelkezettek, mint korábban a *comitatenses* alakulatok, így a *limitanei* ugyanolyan feladatokat is elláthatott, mint a mozgó hadsereg egységei. A mozgó hadseregbe olvasztott *limitanei* alakulatok elnevezése is megváltozott, őket *pseudo-comitatenses* névvel illették. Sidonius Apollinaris leírásából tudjuk, hogy Gallia déli részén Aëtius folyamatosan katonákat toborzott,³⁶ ami ellentétes Jordanes azon állításával, miszerint előre látta Attila támadását, ezért már korábban erős szövetséget hozott létre ellene.³⁷

Ekkor a Nyugatrómai Birodalom hadereje már csak árnyéka volt korábbi önmagának. A hadsereg erejét felemésztették a társcsászárok polgárháborúi, illetve a barbárok elleni hadjáratok. A legjelentősebb csapást azonban az jelentette, amikor Geiserich 439-ben elfoglalta Karthágót. Korábban a birodalom jelentős mennyiségű gabonát importált onnan, ettől kezdve ennek a lehetősége megszűnt, a vandálok elzárták ugyanis a nyugati birodalomrészt fő gabonatermő területeitől. Karthágó ezenkívül az arany fizetőeszköz áramoltatásában is fontos szerepet játszott. A birodalomban kevés aranypénz volt, és a kereskedelem révén ezt folyamatosan forgalomban tarthatták. A város elvesztésével megszűnt az egyik kereskedelmi központ, az arany mennyisége pedig apadni kezdett.³⁸ Így viszont nem tudták fizetni a katonákat, és a hadsereg létszáma csökkent. Emiatt a római kormányzat növelte az adókat, a tisztviselők kapzsisága miatt azonban sok polgár barbár területekre menekült, ami sorvasztotta a besorozandó személyi állományt. A korrupt hivatalnokok a kémeket is nehéz helyzetbe hozták, ezek száma pedig vérszenen lecsökkent éppen akkor, amikor 451-ben Attila támadást indított Gallia ellen.³⁹

Aëtius elküldte Avitust a gótokhoz tárgyalni, mivel rá akarta bírni őket, hogy tartsanak vele Attila ellen. Tudta ugyanis, hogy a gótok a saját területükön képesek védelmi feladatokat ellátni, mert készültek Attila inváziójára. Vélhetően, ha elfoglalja Orléans-t, Attila a gótok és a frankok közé települt alánokat is uralma alá hajtotta volna. Ezután pedig véleményem szerint a gótok ellen indult volna. Ezzel Theodorich nyugati gót király is tisztában lehetett, így mozgósította királysága hadseregét, és védelembe vonult. Avitusnak viszont sikerült meggyőznie, hogy ne egyedül, hanem a rómaiakkal együtt harcoljon Attila ellen, mivel így több esélye lehet a győzelemre.⁴⁰

Theodorich két fiával, Thorismunddal és az ifjabb Theodorichkal csatlakozott Aëtius hadseregéhez. Két fiatalabb fiát otthon hagyta, mivel szükség volt rájuk, hogy védjék a honi területeket egy esetleges vereség esetén. Nagyon érdekes, hogy a galliai hadjárat során az ifjú Theodorichot Thorismunddal ellentétben csak egy-

36 Sidonius Appollinaris, 1936. 149.

37 Jordanes: *Getica*, 191.

38 Kulikowski, 2019. 204.

39 Syväne, 2020. 65–68.

40 Sidonius Appollinaris, 1936. 146–149.

szer említi Jordanes, amikor apjával háborúba vonult.⁴¹ Vélhetően a catalaunumi csatában sem vett részt, mivel nem szerepel a *Geticában*. Ha azonban nem volt jelen, akkor hol lehetett? Véleményem szerint csak egy helyen: Orléans-ban. Azért hagyhatták hátra, hogy felügyelje az alánokat, mivel Aëtius nem bízott bennük, valamint azért, hogy biztosítsa a hadsereg hátát, és esetleg bázisul szolgáljon, ha a szövetségesek visszavonulásra kényszerülnének.

Attila eközben igyekezett hátrálni Galliából, nyomában az ellenséges hadsereggel, amely – ahogy korábban említettük – üldözőbe vette őt. Attila a mai Troyes városához érve a településtől néhány kilométerre csatát vállalt a szövetségesekkel. Hogy erre miért volt szükség, arra Jordanes adhatja meg a választ. Azt írja, hogy a csata előtt a frankok és a gepidák vívtak egymással ütközetet. Véleményem szerint a frankok voltak Aëtius elővédje, míg a gepidák Attila utóvédjét alkothatták. Nem tudjuk, hogy ez az összecsapás milyen eredménnyel zárult, csak azt, hogy sok halottal járt. A szerző megadja a két fél létszámát is: összesen 15 ezer főre tehető. Ebből nem derül ki, melyik nép képviselőiben voltak többen.⁴² Úgy vélem, a gepidák feltartóztatták a frankokat, hiszen ha ez nem sikerült volna, akkor Jordanes más olyan népcsoportokat is feljegyez, melyeket Attila erősítésként küldött a frankok megállítására. Viszont ez az összecsapás azt jelentette Attila számára, hogy a szövetséges csapatok beérték őt, és beszorult egy ellenséges város és hadsereg közé. Így nem volt más választása, mint csatát vállalni a szövetséges római-vizigót hadsereggel. Ha nem így tesz, akkor visszavonulás közben rajtaütnek a szövetségesek, és akár még a városból is számíthatott volna ellenséges támadásra, ami hadserege teljes megsemmisüléséhez vezethetett volna. Így érthető okokból jobbnak látta, ha másnap csatát kezd a szövetségesek ellen. A csata vélhetően a mai Troyes-től hét kilométerre lévő Montgueux falunál zajlott le, a falucska nevének jelentése: a gótok dombjai.⁴³

A csata

Jordanes azt írja, hogy a csata előtt Attila jósoktól kért tanácsot, mert tudni szeretne volna, hogy mi lesz a csata végkimenetele. A jósök a hunok vereségét látták, viszont az ellenséges hadvezér erőszakos halálát is megjövendölték. Attila, bár a vereség hallatán elkedvetlenedett, a halálhírré felvidult, mert Aëtius végét sejtette. Úgy vélem, hogy a történet kitaláció, mivel a *Geticában* a csata elbeszélése szerint a jóslat Theodorich halálával teljesedik be. Csakhogy a gótokat nem Theodorich vezette. A főbb gót hadmozdulatok leírásánál mindig Thorismund nevét említi a szerző. Amikor a hegyért vívott harcot írja le, Jordanes szerint Thorismund és Aëtius erőltetett menetben előbb érnek fel a hegy tetejére, és szorítják le az ellenséget. Majd Thorismund támadja meg a hunokat apja halála után, és ezzel felmenti a gótokat.⁴⁴

41 Jordanes: *Getica*, 192.

42 Uo. 217.

43 Macdowall, 2015. 56.

44 Jordanes: *Getica*, 195–196., 201., 209.

A hegy elfoglalása kapcsán Ian Hughes egy római–gót közös hadoszlopot feltételez, amely független a Theodorich vezette gót haderőtől.⁴⁵ Véleményem szerint azonban a gót haderőt nem osztották meg, hanem Thorismund parancsnokolt felette. Hogy miért, arra egyszerű a válasz: Theodorich király már öreg volt, ezért a szervezete nem bírta már olyan jól a csatával járó megpróbáltatásokat.⁴⁶ Azt valószínűsítem, hogy átadta Thorismundnak a parancsnokságot, és ő csak akkor avatkozott bele a csatába, amikor bátorítani kellett a gótokat. Kim szerint a gótok hadvezérük halálával elmenekültek a csatából,⁴⁷ Jordanes azonban erről nem ír. Álláspontom szerint azért, mert nem a gót hadvezér, vagyis Thorismund halt meg a csatában, a gótok tovább folytathatták a harcot királyuk halála után is. A jóslás jelenetét feltehetően valós eseményekből merítette Jordanes, amikor ugyanis Litorius vezetésével harcoltak a hunok, akkor sor került ilyen áldozat bemutatására.⁴⁸ Azért tehetette be Jordanes a jelenetet, hogy a hunok vereségét megelőlegezze.

Ami a két haderő elhelyezkedésének kérdését illeti, Jordanes leírja, hogy a szövetségesek balszárnyát Aëtius vezette, a jobbszárnyon voltak a vizigótok, míg középre az alánokat helyezte, mert attól tartott, hogy a csata közben elmenekülnek, ha a szárnyakon lennének. Így viszont ellenőrizhették őket, és nem tudtak meghátrálni, tehát harcolniuk kellett a túlélésért. Az Attila által alkalmazott hadrend viszont ennél jóval érdekesebb. Mint Jordanes írja, Attila a szárnyakra helyezte a szövetségeseit, ő maga pedig középen foglalt állást – miként a szerző fogalmaz –, hogy elmenekülhessen. A szerző szerint középen a legbátrabb harcosai kaptak helyet, illetve az elit katonaság (nehézlovasság, testőrség). Valószínűleg a legmegbízhatóbb emberei is itt voltak, Edeko és Laudericus, vagyis azok a népcsoportok és törzsek, amelyekben Attila megbízott. Ennek a középső szárnyak az áttörés és az alánok kiszorítása volt a feladata. Arra, hogy pontosan ezzel mit akart elérni Attila, csak a szárnyak ismertetése után adhatok magyarázatot.⁴⁹

Nagyon érdekes, hogy Jordanes a *Geticában* csak Attila hadrendjének egy részével foglalkozik. Olyan információkat közöl azonban, amelyek alapján Attila hadrendje és annak szerepe megmagyarázható. Két királyról tesz említést a műben, Ardarichról és Valamerről, akik a *Romanában* is felbukkannak. Valamerről azt írja, hogy ő volt az osztrogótok királya, testvéreivel, Theudemerral és Widimerrel az Amal-nemzetség tagjai közé tartoztak. Jordanes szerint nemesi vérvonaluknál fogva Attilánál is nemesebbek voltak. Valamer továbbá ügyes szónok, titoktartó és – a szerző szerint – ravasz is volt, ami itt azt jelentheti, hogy a hadművészetben járta.⁵⁰ Jordanes a gepidákról is szól: királyuk, Ardarich megszámlálhatatlanul sok katonának parancsolt, illetve ő maga kiváló tanácsadó hírében állt, és becsületes volt.⁵¹

45 Hughes, 2012. 223.

46 Jordanes: *Getica*, 209.

47 Kim, 2016. 100.

48 Kelly, 2009. 198.

49 Jordanes: *Getica*, 197–198.

50 Uo. 199–200.

51 Uo. 200.

Az ő csapataik tekinthetők a két legmegbízhatóbb, legfelkészültebb és legnagyobb számú katonával rendelkező fegyveres alakulatnak. Igazán érdekessé azonban az teszi őket, hogy hol volt a helyük Attila hadrendjében. Az összes munka, amely eddig a csatával foglalkozott, Valamert a balszárnyra, Ardarichot pedig a jobbszárnyra helyezte. Azonban tévednek, mert Jordanes ezt írja: *Quibus non immerito contra parentes Wisigothas debuit credere pugnaturis.*⁵² Ez viszont azt jelenti, hogy Ardarich is a balszárnyon volt, nem pedig a jobbon. Így viszont az egész csata menete és Attila elgondolása is új értelmet nyer. Attila ugyanis a szövetségesek balszárnyát, a vizigótokat igyekezett bekeríteni és megsemmisíteni. Ebből azonban több következtetést is levonhatunk. Nem igaz az az állítás, amit Jordanes és például Procopius is megfogalmaz, miszerint Attila megszállottan tartott volna Aëtiustól.⁵³ Mert ha így lett volna, minden erejét a jobbszárnyára helyezte volna, hogy megsemmisítse Aëtiust. Őt inkább taktikai megfontolások vezérelték, ezért a legnagyobb ellenséges csoportot akarta megsemmisíteni. Így válik az is világossá, miért csak a gótok és Attila harcát írja le Jordanes. A csata szempontjából itt zajlottak a döntő események, azért nem szól a római szárnyról, mert vélhetően az elhanyagolható volt, így a csatához sem járult hozzá olyan mértékben, mint a gót. Attila a jobbszárnyára pedig vélhetően más szövetséges csapatokat helyezett. Amint Jordanes írja, Attila táborában megszámlálhatatlan szövetséges király tartózkodott, akik mind Attila szavát lesték.⁵⁴

A hadrendből most már következtetni tudunk a két fél hadműveleti elgondolására. Mint látható, az Aëtius vezette szövetségesek balszárnyra gyengébb volt, mint a jobb. Ezért úgy vélem, ő inkább védelemben maradt, és megpróbálta feltartóztatni az ellenséges rohamokat, majd az erős jobbszárnyal a kedvező pillanatban ellencsapásba kívánt lendülni, hogy egy jobbszárnyról indított átkarolással bekerítse Attilát, esetleg elvágja őt a táborától. Ezzel szemben Attila ennek az elgondolásnak az ellentétét alkalmazta. Ő támadni igyekezett, mégpedig úgy, hogy a jobbszárnyon leköti Aëtius erőit, s közben a balszárnyon bekeríti és megsemmisíti a gótokat. Az átkarolást Valamer és ő maga hajtja végre közéről. Attila összezúzza az alánokat, majd jobbról átkarolja a gótok szárnyát, míg Valamer balról teszi meg ugyanezt. Ardarich közben a gótokat szemből támadja, így ellehetetleníti, hogy azok a szárnyakat megerősítsék. Ennek következtében a gótokat felmorzsolják, és utána a római szárnyat kerítik be. Vélhetően Attila igyekezett a gótokat megosztani, ezért helyezte az Amalok által vezetett osztrogótokat a balszárnyra.

A catalaunumi csatát sokan próbálták meg analógiák alapján értelmezni. Kim például úgy vélte, hogy Jordanes a marathóni csatát próbálja a catalaunumira rávetíteni. Thorismund és Aëtius lennének a két görög szárny, Attila képezné a perzsákat, míg az alának a gyenge görög közepet.⁵⁵ A csata a középső szárny, Attila (perzsák) vereségével érne véget, és azután a görögök (rómaiak) hazamennének,

52 Uo. „Méltán is hihetett nekik, a kik rokonaik, a vesegótok [vizigótok – M. Á.] ellen készültek harcolni.” (Bokor János fordítása.)

53 Uo. 196.; Procopius, 3. könyv 4.

54 Jordanes: *Getica*, 200.

55 Kim, 2013. 77–78.

így felmentve az ostromlott Athént (Tolosát). Hughes úgy vélte, Aëtius és Thorismund bekerítette Attilát, mint Hannibál a rómaiakat Cannaenál.⁵⁶ Azonban véleményem szerint egyik elmélet sem állja meg a helyét, mivel nem veszik figyelembe Attila megerősített balszárnyát. Egy ókori analógiát használnék én is arra, hogy bemutassam, mi történt Catalaunumnál. Szerintem a catalaunumi csata a Kr. e. 371. évi leuktrai csatához hasonlítható. A csata előtt Epameinondasz thébai király a balszárnyát 50 sor mélységű falanxszá alakította, hogy megsemmisítse a spártai jobbszárnyat, amely szintén meg volt erősítve, 18 sorosra, hogy áttörje a thébai balszárnyat. Epameinondasz a spártai jobbszárny likvidálása után át akarta karolni a közép- és balszárnyat, mint Attila is tette volna Catalaunumnál. Közben a thébai középhad és jobbszárny feltartóztatta a spártaiakat, úgy, mint Attila jobbszárnya a rómaiakat.⁵⁷

Catalaunumnál a két hadsereg között egy domb állt. A két fél a domb két ellentétes oldalán állította fel a csapatait. Mind a két hadvezérnek inkább germán csapatai voltak, így lényegében a hunok és a rómaiak alig képviseltették magukat. Ezekben a seregekben főleg lándzsával, íjjal és pajzzsal harcolhattak. Guy Halsall leírja, hogy az osztrogót íjászokat lovon szállították a csatába, akiket lándzsás gyalogos harcosok védtek. Úgy véli, hogy ezek a lándzsás gyalogosok is lóháton érkeztek a helyszínre, és képesek voltak lóról leszállva, de lóháton is harcolni. Vélhetően mind a két gót népcsoport jelentős mennyiségű íjászt vonultatott fel. Az íjászok fontos szerepet játszottak a hadseregekben, erről törvényi rendelkezések is szólnak. A gótok a csatákban egyszerre lehettek íjászok, de közelharcban is küzdhettek. Feltehetően három sorban álltak fel a csapatok, mivel ekkoriban igyekeztek nagy mélységbe rendeződni, nehogy az ellenség áttörje a vonalakat. Általában az egy helyről verbuvált katonák összezártak, mivel ismerték egymást, így az egységeket valószínűleg toborzási hely szerint állították fel.⁵⁸

A germán népcsoportok alkotta, általában két-három sor mélységű pajzsfalat a szárnyakról lovasság fedezhette (a lovasok később a lóról leszállva segíthették a gyalogságot). Először íjtávolságra megközelítették az ellenfelet, majd íjzáport zúdítottak rá, ezután következett a közelharc addig, amíg valamelyik fél hadrendje fel nem bomlott. A catalaunumi csatában valószínűleg a gyalogos harc dominált: a hunok és szövetségeseik a hegynek fölfelé, míg a rómaiak és szövetségeseik a hegyen harcoltak.⁵⁹ Lovasság vélhetően a szárnyakon és középen (Attila csapatai) volt. A rómaiak is alkalmasint háromsoros vonalban álltak fel. Az első vonalat alighanem a germán segéderők foglalták el (az ifjabb frank herceg is itt harcolhatott), míg Aëtius mögéjük tehetette a római erőket, amelyek az arcvonalban támadt réseket torlaszolhatták el.

A csata első szakasza a domb megszerzéséért folyt. Ahogy Jordanes írja, Thorismund és Aëtius – katonáikat erőltetett menetben hajtva – előbb értek a dombra, mint ellenfeleik csapatai, és magasabb hadállásaik miatt vissza tudták szorítani

⁵⁶ Hughes, 2012. 222.

⁵⁷ Kertész, 2017. 90–91.

⁵⁸ Halsall, 2003. 186–198.

⁵⁹ Uo. 186–198.

Attilát⁶⁰ (véltetően nyílzáporral és a rómaiak által használt, a pajzsokra erősített hajító-dárdákkal). Ezután Attila látva, hogy a csapatainál káosz uralkodik, Jordanes szerint beszédet intézett a katonáihoz. Nem tudjuk, hogy ez valóban megtörtént-e, mivel egy ilyen beszédet nem hallhatott mindenki. De azt későbbi példából tudjuk, hogy az osztrogót király, Totila a bizánci Narsész elleni csata előtt kilovagolt katonái elé, parádézott, megmutatta magát nekik, így bátorítva őket.⁶¹ Véltetően Attila is ekként tehetett, mivel emberei ezután az ellenségre vetették magukat. Attila cselekedete – inkább Totiláéhoz hasonlóan – a katonák bátorítását szolgálta.

Jordanes ezután már a két fél közötti közelharcot írja le. Mindkét oldal kiemelkedő tetteket hajtott végre, jelentős veszteséget okozott és szenvedett el. Ezt követően arról számol be, hogy a sok halott vére a csatatér közelében lévő patakba folyt, és a katonáknak a véres vízből kellett szomjukat oltaniuk.⁶² Ebből az esetből is érzékelhető, hogy a catalaunumi csata küzdelmei nem folyamatosan zajlottak, hanem a harcolók szünetet tartottak, hogy például vizet vegyenek magukhoz. Annyit leszögezhetünk, hogy eddig a pontig Aëtius előnyre tett szert, mivel megszerezte a hegygerincet, és sikerült Attilát leszorítania onnan. Azonban az Attila által kidolgozott haditerv is érvényesülni kezdett. Jordanes azt írja, hogy Theodorich vizigót király ekkor a saját csapatainak sorai között nyargalt, hogy bátorítsa őket.⁶³ Ez viszont azt jelenti, hogy a gótokat kezdte legyűzni a túlerő, és Attila megkezdte a bekerítésüket. A vizigót király bátorsága bizonyításával igyekezett a katonákba lelket önteni, akiknek szorult helyzetét jól mutatja, hogy Theodorichnak személyesen kellett bátorítani seregének tagjait, annak ellenére, hogy a csatában tevőlegesen nem vett részt.

Talán a gepidák és a keleti gótok elkezdhettek betörni a vonalaik közé, és a vizigót hadrend felszámolásába foghattak. Véltetően ekkor már a kardjaikat is használták. Kelet-Európában jelentős mennyiségű kardlelet került elő, főleg mocsarakból, amelyek a gótokhoz köthetőek. A lelőhely alapján a kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy ezeket főleg közelharci fegyverként használhatták, amikor a két ellenséges sor tagjai összekeveredtek.⁶⁴

Theodorich király saját csapatainak bátorítása közben meghalt. Jordanes két történetet beszél el ezzel kapcsolatban. Az első szerint levetette a lova, és az uralkodó emberei közé zuhant, akik halálra taposták. Más források szerint egy bizonyos Andag ölhetette meg fegyverével.⁶⁵ Andagról nem tudunk semmit, véltetően gót volt, mivel név szerint is említik, s az Amalok közé tartozhatott. Nem biztos azonban, hogy Theodorichot valóban meggyilkolták. Ahogy Jordanes írja, a csata után keresni kezdték, ugyanis nem tudták, hogy hol van.⁶⁶ Ez pedig sokkal inkább az első történetet támasztja alá, mivel Theodorich véltetően az emberei számára észrevétlen módon halt meg, így azt sem láthatták biztosan, ki okozta a halálát.

60 Jordanes: *Getica*, 201.

61 Halsall, 2003. 192–193.

62 Jordanes: *Getica*, 207–208.

63 Uo. 209.

64 Kazanski, 2013. 501.

65 Jordanes: *Getica*, 209.

66 Uo. 214.

Szóba jöhet, hogy a csata közben ölheték meg, én azonban az első történet miatt „természetes” halálra gyanakszom. Előfordulhatott, hogy a hirtelen fellépő stressz és a jelentős mozgással járó lelkesítés rosszul hatott az idős uralkodó szívére, esetleg az agyára, illetőleg ezen szervek vérellátására.⁶⁷

Előbbi esetben leeshetett a lováról, és az emberei halálra taposták. Ez viszont azt is bizonyíthatja, hogy Attila olyan jelentős sikert ért el a vizigót szárnyon, ami Theodorichot is a csatába kényszerítette, azonban az aktív mozgás és a csatával együtt járó félelem megpecsételte a sorsát. A másik esetben a király halálának lehetnek előjelei, ezeket a tüneteket mások is észlelheték rajta, esetlegesen Thorismund, a fia. Mint fentebb már írtam róla, Jordanes *Geticája* alapján úgy vélem, hogy Thorismund lehetett a gótok parancsnoka a csata idején. A betegség bizonyos előjelei pedig azt is megválaszolhatják, miért. Úgy vélem, hogy Thorismund észlelhette az apján a tüneteket, ezért úgy határozhattak, hogy az uralkodó fia lesz a parancsnok. A szorult katonai helyzet miatt azonban később Theodorich is részt vállalt a harcokban, így a végzetes roham a harcok alatt érhet. Ha nem vett volna részt bennük, talán a kísérete kezelni tudta volna a helyzetet, így viszont katonái halálra taposták. Úgy vélem, hogy ezek alapján Theodorich szélütés következtében halhatott meg, ám a „kegyelemdőfést” a saját katonái adták meg. Az uralkodó halála azonban nem változtatott semmit a csatán, a nyugati gótok nem menekültek el, hanem harcoltak, mert nem a csatát vezető hadvezér halt meg.

A csata fordulópontja ezután következett be. Ahogy Jordanes írja: *Tunc Wisigothæ, dividentes se ab Alanis, invadunt Hunnorum catervam et pæne Attilam trucidarent, nisi providus prius fugisset et se suosque ilico intra sæpta castrorum, quæ plaustris vallata habebat, reclusisset.*⁶⁸ Tehát Theodorich halálakor Attila csapatai elég közel járhattak a gótok bekerítéséhez. Véleményem szerint, amikor a gótok elváltak az alánoktól, akkor lett a bekerítés teljes. Hogy miért gondolom, hogy bekerítés történt? A válasz egyszerű: az történhetett, hogy a gótok elvonták a csapataikat az alánoktól, hogy mélyítsék az arcvonalukat. Minderre azért kerülhetett sor, mert az osztrogót–gepida túlerő éreztette a hatását, és az osztrogótok és a gepidák betörték a gót vonalak közé. Az alakzat mélyítésével megakadályozták, hogy szemből az ellenség áttörést erőszakoljon ki. Így viszont rés támadt az arcvonalon, amit Attila kihasznált, és oldalról próbálta meg a bekerítést végrehajtani. A forrás nem ír

67 A királyt érhet szívinfarktus vagy szélütés, ami halálát okozhatta. Az infarktus kialakulása évtizedeket vesz igénybe, és nincs ideális korszája, a férfiaknál általában 60 éves kor körül alakul ki. Theodorich a csata alatt Jordanes szerint nagyon idős volt már, talán 60 felé járhatott, így beletartozhatott ebbe a korosztályba. Az infarktus kialakulását elősegíti a hosszú ideig folytatott egészségtelen életmód, a sok állati zsiradék, ami a kor előkelőinek étkezésében is jelen volt. Nagyon fontos tényező az infarktus kialakulásában még a stressz is, mivel annak hatására nő a vérnyomás. Ha egy idős, általánosságban nem aktív személyt hirtelen jelentős mozgásvégzés és stresszhelyzet ér, növekszik a szívinfarktus kockázata, annak bekövetkeztét nem lehet előre jelezni. A szélütés, mint másik lehetséges halálok, ugyancsak váratlanul lép fel, amikor az agy bizonyos területének vérellátása leromlik, így az nem kap vért. – Köszönettel tartozom Merkely Béla kardiológusnak, a Semmelweis Egyetem rektorának, aki szóbeli konzultáció során segítette munkámat.

68 „Ekkor a vesegótok [vizigótok – M. Á.] az alánoktól elválva a hunnok csapataira támadnak és tán magát Attilát is megölték volna, ha az előrelátólag már elébb meg nem szalad, és magát és övéit rögtön vissza nem vonja a tábor kerítése mögé, amelyet szekerekkel sánczolt körül.” Jordanes: *Getica*, 210. (Bokor János fordítása.)

arról, hogy visszavonulást kezdtek volna a gótok, bár némely szerző szerint ez történhetett.⁶⁹

A bekerítés megtörténhetett, hiszen Thorismund részéről a hunok megtámadása elég merész lépésnek tekinthető. Úgy vélem, hogy rájött, nincs más esélye a túlélésre, mint megtámadni Attilát, és végezni vele. Ezért a nyugati gótok a hunokra vetették magukat és vadállatokként harcoltak.⁷⁰ A támadás súlyát növelte, hogy Thorismund a csata alatt néhány sorral mélyítette az arcvonalát. Így a gót kontingens könnyebben át tudott törni Attilához. Valószínűleg ekkor halt meg Laudericus is, Attila testőrségének vezetője.⁷¹ Amikor Attila látta a gótok támadását és hevesességét, rájöhetett, hogy ő a támadás célpontja. Érdekes az a szó, amit Jordanes használ: *providus*, ami előrelátó, gondos, de óvatos jelentést is hordozhat. Hughes, illetve Schultheis úgy vélte, hogy a latin mondatban lévő *nisi providus prius* alapján a hunok már korábban visszaszorultak, a gótok támadása ezt csak meggyorsította. Ezt azonban a szöveg nem támasztja alá.⁷²

Amint azt Jordanes is írja, a gótok megtámadták a hunokat, hevesen harcoltak, és magát Attilát is megölték volna, ha ő előrelátó módon nem vonul vissza. Tehát a támadás váltotta ki a visszavonulást. A visszavonulás okát a *providus*, vagyis előrelátó kifejezésben kell keresnünk. Véleményem szerint az történt, Attila ráébredt, hogy a gótok az ő életére törnek, ezért visszavonult a szekérvárba, mivel ezzel fel tudta fogni a gótok támadását. Ízjáport zúdíthatott a tábor előtt összezsúfolt gótokra, majd ellentámadást indíthatott, hogy szétszórja őket. Ezért vonult tehát a szekértáborba vissza a középben lévő erővel. Miután a gepidák és az osztrógótok ezt látták, követték Attilát a táborába, bizonyos részük pedig összezsúfolt a vizigótokkal. A hun tábor előtt folyamatos, éjszakába nyúló harc folyt. Közben beérkezettek a jobbszárny erői is a táborba, nyomukban Aëtius csapataival. Ezt követően Jordanes azt írja, hogy mind Aëtius, mind Thorismund csapatai nyomát vesztette, az előbbi az ellenséges területen vágott keresztül, míg végül a gótok táborába ment, az utóbbi pedig az éjszaka sötétjében a hunok táborába került, ám észrevették és megtámadták. Bár bátran harcolt, a fején nyíl találta el, leesett a lováról, és a testőrei menthették ki.⁷³

De hogyan szakadhattak el a csapataiktól? A válasz véleményem szerint az, hogy Attila a táborból ellentámadást indíthatott. A rómaiak és szövetségeseik megpróbálták ostrommal bevenni a tábor, azonban Attila csapatai feltartóztatták őket, és ízjáport zúdítottak rájuk, amitől az ellenség összezavarodhatott. Ezután megindították az ellentámadást, amely olyan heves lehetett, hogy az ellenséget szétszórta. Ezért nem találta a két hadvezér a csapatait. Ekkor valószínűleg már besötétedett,⁷⁴ és az ellenséges ellentámadás miatt Thorismund elveszthette a térérzékét. Így besétálhatott a hun táborba, mert azt hitte, az a sajátja. Aëtiusnak pedig az ellenséges

69 Schultheis, 2019. 79.; Syvänne, 2020. 109.

70 Jordanes: *Getica*, 210.; Cassiodorus, 2014. 52.

71 *Chronica gallica a. 511*.

72 Schultheis, 2019. 79–80.; Hughes, 2012. 227.

73 Jordanes: *Getica*, 211.

74 Hydatius, 1993. 101.

haderőn kellett átvágnia, amely most az üldözéssel volt elfoglalva. Attól félve, hogy katasztrófa történt, a gótok keresésére indult, és a szövetségesei táborához ért.⁷⁵

Mint Jordanes is írja, az éjszaka hátralevő részét itt töltötte, a szövetségesei pedig pajzsokkal védték őt. Ez a részlet több dolgot is elárulhat nekünk. Egyrészt vélhetően több tábor is volt, mivel Aëtius szövetségesei táborába ment, amely a sajátjától független lehetett. Másrészt az éjszakát pajzsok védelmében töltötte.⁷⁶ Ez viszont azt jelentheti, hogy a szövetséges, (főként) gót sereg táborát is támadás érte. Ha a hadvezért ilyen módon kellett védeni, akkor a gót tábornak jelentős ostromot kellett kiállnia. Vélhetően a tábor területére záporoztak be a nyilak, hajítódárdák, amitől a parancsnokot védeni kellett. A gót és a római tábor feltehetően külön helyezkedett el, és az éjszaka során jelentős ostromot kellett kiállniuk. Feltételezhetően Aëtius sem aludt egy szemhunyasnyit sem, hanem a pajzsai védelmében irányította a védelmet. A következő bekezdésben lesz róla szó, hogy amikor másnap a szövetségesek szétnéztek, jelentős számú elesett ellenséges harcost láttak. Tehát az éjszaka folyamán a védők az életükért harcoltak, és igyekeztek az ismétlődő rohamokat visszaverni. Attila erői pedig a győzelem reményében újabb és újabb támadásokat vezettek, amelyek jelentős veszteséggel jártak. Ráadásul vélhetően Aëtius előbb ért a táborba, mint Thorismund, így valószínűleg, amikor a testőrei meghozták az alélt herceget, a gótoknak ki kellett törniük, hogy biztonságba helyezték.

Másnap, amikor a szövetségesek látták, hogy a csatater tele van holttestekkel, a hunok pedig nem jöttek elő, úgy vélték, hogy övük a győzelem. Nagyon valószínű, hogy Attila erői nem a csatában, hanem a gót tábor ostromakor szenvedtek jelentősebb veszteségeket. Érdekes azonban az is, amit Jordanes ezután ír, miszerint tudták, hogy Attila nem menekül el a csatából, csak akkor, ha nagy vereség éri.⁷⁷ Hogy ezt mire alapozták, azt nem tudjuk. Lehet, hogy egy éjszaka ejtett fogoly vagy a sebesültek közül valaki elárulta nekik. Tehát a csatát követő nap a szövetségesek kikémltek a táborból, majd miután látták, hogy a hunok még nem jöttek elő, talán a tábortól nem messze bejárhatták a mezőt. Jordanes leírja, hogy Attila nem úgy viselkedett, mint a vesztes fél, megfúvatta ugyanis a kürtöket, és nagy zajt csapott a hun fegyverek összecsendítésével, mintha támadásra készülné.⁷⁸ Ez azt jelentette, hogy a pszichológiai hadviselés eszközeivel igyekezett megfélemlíteni a szövetségeseket, akik a táborban kereshettek menedéket.

Ezek után Aëtius és a gótok megpróbálták Jordanes szerint ostrom alá venni a hunokat, akiknek nem volt utánpótlásuk. Így Aëtius *intra sæpta castrorum* gót és római íjászokat helyezett el a (gót) táborban, hogy akadályozza az ellenség élelmiszer-utánpótlását.⁷⁹ Másrészt azért is ki akarta fárasztani Attilát, mert tudta, hogy a hun király biztonságosan nem hagyhatja el a csatateret, mivel a hátában ott volt a szövetséges tábor, ahonnan kitörve a gótok zavarhatták a hunok visszavonulását, esetleg innen érzékeny veszteségeket okozhattak volna. Ezért Attilának minden-

⁷⁵ Jordanes: *Getica*, 211.

⁷⁶ Uo. 212.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo. 213.

képpen fel kellett számolnia az ellenséges tábor, ha ki akart törni. Ugyanakkor Aëtiusnak sem lehetett elég embere ahhoz, hogy egy nagyszabású ostromot végrehajtsa. Így kezdetben inkább védelemben maradt és megnehezítette a hunok elvonulását. Csak következtethetünk arra, hogy Attila bekerítése illetően módon megnyíban bizonyult ténylegesen sikeresnek. Véleményem szerint Attila jól el volt látva utánpótlással, amihez az is hozzájárulhatott, hogy jelentékeny veszteséget könyvelhetett el, ezért már nem kellett annyi katonát etetnie, mint korábban. Miután a szövetséges gót-római had távozott, Attila még több napig a csatamezőn maradt, ami azt jelentheti, hogy elegendő tartalékkal rendelkezett, amit talán a környékről is beszerezhetett, ez persze az ostrom miatt nem volt egyszerű. Viszont hatékony megoldást eszelt ki. Fentebb már írtam, hogy a hun táborból jött zajok és a kürtök zavarták és félelemmel töltötték el a szövetséges katonákat. Korábban úgy gondoltam, csak a félelemkeltés és egy tényleges támadás előkészítése sarkallta Attilát erre a tetre. Azonban az utánpótlás megszerzésében is segíthette a hunokat. Jordanes szerint ugyanis ez nyugtalanította az ellenséget. Így amikor Attila zajt csapott, a rómaiak és a gótok táboruk védelmébe húzódhattak. Ekkor viszont Attila kiengedhetett egy lovascsapatot, amely így utánpótlásért mehetett anélkül, hogy az íjászoktól tartania kellett volna. Majd ugyanígy vissza is tudták engedni a harcosokat.

Jordanes azt is írja, hogy Attila hun nyergekből máglyát készíttetett magának, mert öngyilkosságra készült.⁸⁰ Ezt nem tudhatjuk biztosan. Egyrészt nem valószínű, hogy az ellenség beláthatott a táborba, illetve az „építmény” lehetett egyfajta védmű is. Másrészt Jordanes néhány sorral feljebb azt írja, hogy Attila nem vonul vissza, ha csak vereség nem érte. Ez a szövegrész tehát véleményem szerint nem biztos, hogy a valóságot tükrözi. Ezzel mindenestre egy időben találták meg a gótok Theodorich holttestét. Thorismundot ugyanis megkeresték, mert apját nem találták, azonban a csatátér kutatása során ráleltek a király holttestére, akit Jordanes szerint díszes pompával helyben eltemettek. Ezután Thorismund bosszút akart állni az apja haláláért, de Aëtius lebeszélte róla,⁸¹ mivel nem volt elég emberük egy ilyen támadáshoz, más különben pedig, amikor a csata második szakaszában megpróbálkoztak vele, érzékeny veszteségek érték őket, és majdnem mindketten oda is veszték.

Igaz az is, hogy ekkor Aëtius már a vizigót trónutódlás és a jövő sokkal jobban érdekelte. Ráeszmélt ugyanis, hogy Theodorich halála után királyválasztást fognak tartani, így azt tanácsolta, hogy Thorismund minél előbb térjen haza, és vegye át a trónt. Jordanes szerint azért, mert attól tartott, ha a gótok megsemmisítik a hunokat, akkor túl erőssé váltak volna a birodalom számára.⁸² Jordanes állítása azonban nem fedi az igazságot. Ugyanis, mint azt tudjuk, az ifjabb Theodorich vélhetően nem vett részt a csatában, hanem a mai Orléans-ban tartózkodhatott. Valószínűleg, ha értesítik az apja haláláról, akkor esetleg hamarabb ér Tolosába, mint Thorismund. Másrészt két testvére a gót területeket védelmezte, így akár megválaszthatták magukat királynak. Tehát ha Aëtius nem akarta, hogy a gótok megerő-

80 Uo.

81 Uo. 215.

82 Uo. 216.

sődjenek, akkor még egy ideig a táborban kellett volna tartania Thorismundot. Ez esetben két legyet ütött volna egy csapásra; megszabadul a hunoktól, a gótok pedig polgárháborúba sodródhatnak. Aëtius tisztában volt azzal, hogy mennyire gyűlölik a testvérei Thorismundot. Így tehát Thorismundot Attila megsemmisítése után polgárháborúba küldte volna.

Aëtius a temetés után azonnal hazaküldte Thorismundot, ami azt jelenti, hogy nem akarta, hogy a gótok között viszály törjön ki. Azt szerette volna, hogy képes legyen a gótokra támaszkodni egy ellenséges támadás esetén. Azzal, hogy Thorismundot idejében hazaküldte, az adósává tette, amit igyekezett is behajtani. Thorismundot megismerve ugyanis úgy tűnt, ideális szövetségese lehet. Aëtius tehát ezzel a lépéssel nem a gótok hatalmát igyekezett visszafogni, inkább szövetségest keresett, amellyel szembe tud szállni a hunok ellen. Számított arra, hogy Attila újra támadni fog, ezért kellett valaki, akivel együtt megállíthatnak egy újabb inváziót. Ezért hazaküldte Thorismundot, aki kellő időben, azaz Theodorichnál gyorsabban ért haza, így ellenlábás nélkül választották királlyá.⁸³ Aëtius reményei azonban a szövetséggel kapcsolatban egy év alatt szertefoszlottak. 452-ben ugyanis Attila Itáliára támadt, Jordanes szerint azért, mert a két fél közötti szövetség megszűnt. Ami azt jelentheti, hogy azért támadt Itáliára, mert tudta, hogy a vizigótok nem fognak segíteni a birodalomnak.⁸⁴

Thorismund távozásával együtt az egész szövetséges had elhagyta a csatateret. Másnap Attila észlelte, hogy a teljes hadsereg eltűnt. Úgy vélhette, hogy mindez csak megtévesztés, így akarják esetleg kicsalni a táborból, miután a szövetséges ostromzár kísérlete meghiúsult. Ezért még néhány napig a táborában maradt, tartva egy esetleges ellenséges hadmozdulattól.⁸⁵ Ekkor vélhetően mindkét szövetséges elhagyta a csatateret. Aëtius a gótok nélkül nem tudott volna ellenállni Attilának, és maroknyi serege megsemmisülését is kockáztatta volna. Jordanes arról is beszámol, hogy néhány nap múltán sem volt hír az ellenségről. Ha a rómaiak a csataterén tartózkodtak volna, akkor Attila nem hagyta volna el táborát, tehát a rómaiak és a gótok együtt távozhattak. Vélhetően ezt a felderítők is jelentették a hun vezérnek. Így a forrás szerint Attila újra győztesnek érezte magát, vagyis ő is elhagyta a csatateret. Valószínűleg észak felé vonult frank területeken keresztül, ezáltal lehetősége nyílt arra, hogy Childerichet hatalomhoz juttassa. A fiatalabb fiúról nincsenek információk Priskosz híradásán kívül.⁸⁶

Véleményem szerint mindkét oldalon harcoltak frankok, Attila mellett bizonyára Childerich vezetésével, míg esetlegesen öccse Aëtius balszárnyán. Mivel nincs róla további információ, ezért azt feltételezem, hogy az ifjabb a csata közben elesett, így viszont az idősebb fiú kaphatta meg a koronát. Attila hadjárata végeredményben felemás eredményt hozott. Először is sikerült az idősebb fiú trónigényének érvényt szereznie (a fiatalabb fiú halálának árán), azonban a hadjárat vizigótok elleni része kudarcnak tekinthető, mivel Attila nem jutott el a vizigót területekig, ami a hadjárat

83 Uo.

84 Uo. 219.

85 Uo. 218.

86 Priskos, 2017. 41.

másik célja lett volna. A művelet a mai Orléans-nál futott zátonyra, Catalaunumnál a szövetségesek Attila visszavonulását próbálták megakadályozni, sikertelenül.

Következtetések

A catalaunumi csatát az egyik legjelentősebb csatának tartják a késő ókorban, kora középkorban. Hatását tekintve azonban nem volt sorsdöntő. A csata után a politikai helyzet Galliában, a frank trónutódlás kérdését leszámítva, 452-ig változatlan volt. A csata után azonban a Nyugatrómai Birodalom annyira meggyengült, hogy csekély ellenállást tanúsított Attila hunjaival szemben, akiknek visszavonulásában inkább a betegségek és az éhezés játszott szerepet, semmint a római katonai ellenállás.⁸⁷ A csatában jelentős veszteséget szenvedtek az alánok is. Thorismund 453-ban vezetett ellenük hadjáratot, amit Jordanes szerint meg is nyert.⁸⁸ Érdekes azonban, hogy Jordanes ezzel kapcsolatban felhossa Attila nevét is, mint akivel Thorismund vetélkedett az alánok feletti fennhatóságért. Azt azonban nem tudjuk, hogyan keveredett ebbe a konfliktusba Attila. Jordanes azt írja, hogy Marcianust fenyegette az adó elmaradása miatt, majd a hadseregét az alánok hódoltatására küldte, Thorismund azonban megelőzte és egy csatában a hunokat legyőzte.

Kétlem ugyanakkor, hogy Attila személyesen vett volna részt egy effajta ütközetben, mivel 453-ban meghalt.⁸⁹ Amit elképzelhetőnek tartok, hogy a halála előtt esetleg küldött csapatokat az alánok megsegítésére a gótok ellen. Ez mindazonáltal nem a teljes hadsereget jelentette, inkább hun könnyűlovas alakulatokat. Ezeket győzhette le Thorismund. Ha viszont ez így történt, akkor az alánok politikai-katonai okokból a rómaiak helyett a hunok szövetségét kereshették. Thorismunddal nem szállhattak szembe egyedül, a birodalom nyugati fele pedig olyan gyenge volt, hogy onnan sem számíthattak segítségre. Érdekes kérdés, hogy Attila a halála előtt ki ellen tervezett hadjáratot. Talán Marcianus ellen, aki nem fizette a Theodosius által megígért adókat. A hunok gyakran hadakoztak az új császárok ellen, mivel azok nem fizették az elődeikre kirótt sarcot. A nyugati hadjárat lehetőségét sem vethetjük el. Attila a halála előtt, mint Jordanes is írja, egy szépséges lányt vett feleségül, akit Ildikónak hívtak. Az Ildikó névben pedig a germán yildiz, hildiz, háború, harc jelentésű szó rejtőzik. Ez viszont azt jelentheti, hogy ő nemcsak egy egyszerű lány, hanem egy kiváltságos nő, aki vélhetően katonai szövetségért, háborúért cserébe lett Attila felesége. Hogy kik küldhették Attilához, azt nem tudjuk, de úgy vélem, hogy Ildikó egy alán hercegnő volt, aki a katonai szövetségért cserébe érkezett a hun udvarba. Jordanes vélhetően a nevét germán alakban őrizte meg. 453-ban a szerző egy hadjáratot említ, Thorismundét, az alánok ellen. A germánok tehát nem küldhettek szövetségért cserébe menyasszonyt Attilának, ezt csak az alánok tehették meg. Így Ildikó lehet Attila nyugati irányú újabb hadjáratainak jele is.

⁸⁷ Harper, 2017. 196.

⁸⁸ Jordanes: *Getica*, 226–227.; Tours-i Gergely: *A frankok története*, 3. könyv.

⁸⁹ Jordanes: *Getica*, 225–227.

A catalaunumi csatában a vizigótok sem szenvedhettek jelentős veszteséget, mivel két év múlva már ismét hadakoztak. Véleményem szerint ennek az lehet az oka, hogy a gótok a szvévekkal 451-ben szövetségi viszonyban álltak, tehát ők is harcoltak a soraikban. Így viszont a veszteség a két fél között megoszlott.⁹⁰ Attila erői sem könyvelhettek el olyan jelentős mértékű veszteséget, ami hatással lett volna a harcértékükre. Erre példaként lehet hozni a gepidákat, akik 454-ben a jelentős túlerő ellenében megdöntötték a Hun Birodalmat.⁹¹ Utánuk az osztrógótok is kiszakadhattak, és I. Theodorichnak sikerült osztrógót államot létrehozni Itáliában 493-ban.⁹² Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a gepidák és az osztrógótok Attila legfontosabb katonai erejét jelentették. Korábban is vele tartottak a Keletrómai Birodalom ellen, illetve 451-ben Galliába ugyancsak elkísérték, így vélhetően Itáliába szintén követték. Mivel a Hun Birodalom sok törzset magában foglaló entitás volt, a veszteségek itt is megoszlottak az egyes törzsek között.

A csata kapcsán beszélnünk kell a hadvezérek szerepéről is. Jordanes a *Geticában* Attilát vereségtől rettegő és félelemtől eltelt uralkodónak mutatja be, aki a csata folyamán végig a menekülésre gondol: így építi fel a hadrendjét is, és ez a félelem rányomja a bélyegét a csatára is. Ha azonban jobban szemügyre vesszük a *Geticában* leírtakat, akkor egy teljesen más kép bontakozik ki előttünk. A hun királyt végig hadművészeti megfontolások vezették a hadrend és a megfelelő hadműveleti elgondolás kialakításakor. Felmérte az ellenség erőviszonyait, és a számára legelőnyösebb taktikát választotta. Bár a csata kezdeti szakaszában serege meg-ingott, képes volt lelket önteni a katonákba és újra az ellenség ellen vezetni őket. Majdnem sikerült szétvernie a vizigót balszárnyat, amely végül csak Thorismund éleslátása következtében szabadult ki kétségbeesett helyzetéből, a bekerítésből. Attila a vizigót ellenlökésnél reálisan mérte fel, hogy azt megállítani a harctéren nem tudja, ezért rugalmasan a szekértáborába vonult. Az ellenséges támadás kifuladt, így Attila az ellenséges erőket egy ellentámadással szétverte. Mindezek alapján Attilát kiváló hadvezérnek kell tekintenünk, aki képes volt stratégiai mélységben gondolkodni, és átlátta az ellenség tevékenységét, ez alapján pedig rugalmasan tudott döntést hozni. Aëtius értékelése során figyelembe kell vennünk, hogy csekély erőforrásokkal rendelkezett, ebből viszont a legtöbbet hozta ki. Sikerült megnyernie a vizigótokat, és a csata során inkább rájuk támaszkodott. A csata kezdetén képes volt Attilánál hamarabb elfoglalni a dombot a gótokkal, és a kétségbeejtő helyzet ellenére megtartani azt. A hun király táborát azonban nem tudta bevenni, és Attila ellentámadása szétszórta az erőit, ezért védelemben folytatta a harcot: a túlélésért harcolt. A csatát követő harcokban igyekezett körbevenni Attila táborát, a hun ellentevékenységek miatt azonban ez sikertelennek bizonyult, így emiatt és Thorismund trónutódlása miatt haza kellett vonulnia.

Hogy ki nyerte meg a csatát? Véleményem szerint Attila, azonban győzelmét pirruszinak kell tekintenünk, mivel jelentős veszteségeket szenvedett el. A hunok

90 Halsall, 2003. 247.

91 Jordanes: *Getica*, 259–263.

92 Heather, 2006. 454.

azonban gyorsan kiheverték a veszteségeket, és 452-ben Attila újabb nagyszabású hadjáratot indított. Attila igazi sikere abban áll, hogy a hadserege nem semmisült meg, és ügyesen visszavonult a szállásterületeire. A gót-római szövetségesek az üldözés során ugyan beérték Attilát, hadseregét viszont nem tudták szétverni, majd jelentős veszteségek után visszavonultak.

Aëtius egy új szövetséggel igyekezett a hunoknak gátat vetni, ez a szövetség azonban 452-ben gyorsan szétesett. Vélhetően azért, mert Thorismund nem akarta Róma védelmében hadserege maradványát kockára tenni. Attila azért támadta meg Róma itáliai területeit, mert – Hyun Jin Kim szerint – ki akarta kényszeríteni, hogy a Nyugatrómai Birodalom is ismerje el vazallusi státuszát, és fizessen sarcot.⁹³ Vélhetően mindezt meg is kapta, majd rá egy évre, 453-ban meghalt. Aëtius egy év múlva követte Attilát, ugyanis III. Valentinianus 454-ben megölte. A gyilkosság mögött számos ok húzódott meg, a hunok eltűnésétől kezdve a kísérletig, hogy Aëtius fiát, Gaudentiust Valentinianus császár lányával házasítsák össze.⁹⁴ Aëtius halálával már nem volt több olyan kiváló hadvezér, akinek segítségével a birodalom nyugati fele megvédezhette volna magát. 476-ban Odoaker, Edeko fia megdöntötte Attila egyik udvari emberének, Orestesnek és fiának, Romulus Augustulusnak az uralmát.⁹⁵

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Brodka

2008 Brodka, Dariusz: Attila, Tyche und die Schlacht auf den Katalaunischen Feldern. Eine Untersuchung zum Geschichtsdenken des Priskos von Panion. In: *Hermes*, 136. (2008) 2. sz. 227–245.

Cassiodorus

1894 Cassiodorus: Cassiodori senatoris chronica. In: *Monumenta Germaniae Historica. I. Scriptores. Auctores Antiquissimi 11. Chronica minora saec. IV. V. VI. VII.* Vol. II. Hrsg. v. Mommsen, Theodor. Berlin, 1894. 109–161.

2014 Cassiodorus: *Chronicle*. English translation: Bouke Procee. https://www.roger-pearse.com/weblog/wp-content/uploads/2014/12/Cassiodorus_Chronicle_Procee_2014.pdf, 2014.

Chronica gallica a. CCCCLII

1990 *Chronica gallica a. CCCCLII*. In: Steven Muhlberger: *The Fifth-Century Chroniclers: Prosper, Hydatius and the Gallic Chronicle of 452*. London, 1990.

Chronica gallica a. DXI

2001 Burgess, Richard: The Gallic Chronicle of 511: A New Critical Edition with a Brief Introduction. In: *Society and Culture in Late Antique Gaul: Revisiting the Sources*. Eds.: Mathisen, Ralph W. – Shanzer, Danuta. Aldershot, 2001. 85–100.

93 Kim, 2013. 83–84.

94 Cassiodorus, 2014. 52.; Hydatius, 1993. 103.; Prosper, 1990. 75.

95 Jordanes: *Getica*, 243.

Fredegar

1888 Fredegarii et aliorum Chronica. Vitae sanctorum. Ed.: Krusch, Bruno. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum*. Vol. 2. Hannoverae, 1888.

Halsall

2003 Halsall, Guy: *Warfare and Society in the Barbarian West, 450–900*. New York, 2003.

Harper

2017 Harper, Kyle: *The Fate of Rome, Climate, Disease, and the End of an Empire*. New Jersey, 2017.

Heather

2006 Heather, Peter: *The Fall of the Roman Empire*. London–Oxford, 2006.

Hodgkin

1892 Hodgkin, Thomas: *Italy and Her Invaders*. Oxford, 1892.

Hughes

2012 Hughes, Ian: *Aetius: Attila's Nemesis*. Barnsley, 2012.

Hydatius

1993 Hydatius: *Chronica Subdita*. In: *The Chronicle of Hydatius and the Consularia Constantinopolitana: Two Contemporary Accounts of the Final Years of The Roman Empire*. Ed. with an English transl.: Burges, Richard W. Oxford, 1993. 27–47. (The Oxford classical monographs.)

Jordanes

1882 Romanorum Iordanis Romana et Getica: De summa temporum vel origine actibusque gentis.; De origine actibusque Getarum. In: *Monumenta Germaniae Historica. I. Scriptores. Auctores antiquissimi*. Vol. 5. Recensuit Theodorus Mommsen. München, 1882. 1–52., 53–138.
1904 Jordanes: *A gótok eredete és tettei*. Ford., bevez.: Bokor János. Brassó, 1904. (Középkori krónikások, III.)

2002 Jordannes: *Getica. A gótok eredete és tettei*. Szöveggond. Kiss Magdolna. Pécs, 2002. (Vivarium fontium.)

Kazanski

2013 Kazanski, Michael: *Barbarian Military Equipment and Its Evolution in the Late Roman and Great Migration Period*. In: *War and Warfare in Late Antiquity: Current Perspectives* Eds.: Sarantis, Alexander – Christie, Neil. Leiden, 2013. 493–521.

Kelly

2009 Kelly, Christopher: *The End of Empire: Attila the Hun and the Fall of Rome*. London, 2009.

Kertész

2017 Kertész István: *A görög-római hadművészet fejlődése. A trójai háborútól Julius Caesar koráig*. Bp., 2017.

Kim

2013 Kim, Hyun Jin: *The Huns, Rome and the Birth of Europe*. Cambridge, 2013.

2015 Kim, Hyun Jin: *Herodotean Allusions in Late Antiquity: Priscus, Jordanes, and the Huns*. In: *Byzantion*, 85. (2015) 127–142.

2016 Kim, Hyun Jin: *The Huns*. New York, 2016.

Kiss

2010 Kiss P. Attila: *Germán népek részvétele a hunok hadjárataiban*. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. (2010) 1–2. sz. 137–167.

Kulikowski

2013 Kulikowski, Michael: The Archaeology of War and the 5th c. 'Invasions'. In: *War and Warfare in Late Antiquity: Current Perspectives*. Eds.: Sarantis, Alexander – Christie, Neil. Leiden, 2013. 683–701.

2019 Kulikowski, Michael: *Imperial Tragedy: From Constantine's Empire to the Destruction of Roman Italy (AD 363–568)*. London, 2019.

Macdowall

2015 Macdowall, Simon: *Catalaunian Fields AD 451: Rome's Last Great Battle*. London, 2015.

Muhlberger

1990 Muhlberger, Steven: *The Fifth-Century Chroniclers: Prosper, Hydatius and the Gallic Chronicle of 452*. London, 1990. (ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs, 27.)

Notitia dignitatum

1876 *Notitia dignitatum. Accedunt notitia urbis Constantinopolitanae et laterculi provinciarum*. Ed.: Seeck, Otto. Berlin, 1876.

1999 *Notitia dignitatum*. Ed.: Ireland, Robert I. Stuttgart, 1999.

Priskos

2017 *Hunok és rómaiak. Priskos rhétor összes töredéke*. Ford.: Kató Péter – Lindner Gyula – Szilágyi Sándor. Máriabesnyő, 2017. (Fontes historiae antiquae.)

Procopius

1916 Procopius: *History of the Wars*. Vol. 2. Books III–IV. *The Vandalic War*. Translated by H. B. Dewing. Cambridge, MA, 1916. (Loeb Classical Library, 81.)

Prosper (Aquitániai Szent)

1990 Prosper: *Epitoma chronicorum*. In: Muhlberger, Steven: *The Fifth-Century Chroniclers: Prosper, Hydatius and the Gallic Chronicle of 452*. London, 1990. 48–70.

Sarantis

2013 Sarantis, Alexander: *Waging War in Late Antiquity*. In: *War and Warfare in Late Antiquity: Current Perspectives*. Eds.: Sarantis, Alexander – Christie, Neil. Leiden, 2013. 1–98.

Schultheis

2019 Schultheis, Evan Michael: *The Battle of the Catalaunian Fields 451: Flavius Aetius, Attila the Hun and the Transformation of Gaul*. Yorkshire, 2019.

Sidonius Apollinaris

1936 Sidonius Apollinaris: *Poems and Letters*. With an English translation, introduction and notes by W. B. Anderson. London–Cambridge, 1936.

Syvänne

2020 Syvänne, Ikka: *Military History of Late Rome*. Vol. 4. 425–457. Barnsley, 2020.

Tours-i Gergely

1884 Gregorii Turonensis Opera. 1. Libri historiarum X. In: *Monumenta Germaniae Historica. 1. Scriptores. Scriptores rerum Merovingicarum*. Ed.: Krusch, Bruno. Hannoverae, 1884.

2010 Tours-i Gergely: *Korunk története. A frankok története*. Ford.: Adamik Tamás – Mezey Mónika. Pozsony, 2010.

Whately

2013 Whately, Conor: *Organisation and Life in the Late Roman Military: A Bibliographic Essay*. In: *War and Warfare in Late Antiquity: Current Perspectives*. Eds.: Sarantis, Alexander – Christie, Neil. Leiden, 2013. 209–238.

ÁDÁM MAJOROSI

THE BATTLE OF THE CATALAUNIAN PLAINS

ATTILA THE HUN AND THE FALL OF THE WESTERN ROMAN EMPIRE

In this study I would like to examine the Battle of the Catalaunian Plains. In the first part of this, I will talk about the causes of the campaign of 451; the treachery of Honoria, the Frank succession, and the Ostrogothic immigrants in the Visigothic court. Then I will move forward to the campaign, and I will show how the opponent forces manoeuvred, what were their plans, and how they arrived at the place of the battle. Then I will examine the order of the battle, the battle plans, and fight of the forces, which continued through the night. Then I will talk about the next couple of days, the sieges of the camps, and the reason why the Romans left the battlefield. Finally, I will finish my presentation with my conclusion, the examination of the performance of the military leaders, the losses of the opposing forces, and I will claim the winner at the end of my presentation.

A tunéziai állam szolgája és száműzöttje¹

1881-ben a franciák egy algériai–tunéziai határvita ürügyén elfoglalták Tunisz városát. Két évvel később, 1883. június 8-án az „európai hódítók” az úgynevezett La Marsa-i konvenció értelmében hivatalosan protektorátusukká, gyakorlatilag gyarmatukká szervezték a Tuniszi Kormányzóságot, az oszmán Tunéziát. A több mint háromszáz éves oszmán uralmat az 1956-ig tartó francia fennhatóság váltotta fel. Az „impériumváltás” számos szempontból átalakulást jelentett az ország történetében és lakosai életében. Az oszmán Tunézia francia fennhatóság alá kerülése jelentős hatással volt egy bizonyos Huszein Ibn Abdalláh (1820–1887), ismertebb nevén Huszein tábornok életére, majd örökségére is. A tunéziai állami *mameluk/mamlúk*, azaz rabszolga vagy szolga távol hazájától, száműzetésben halt meg a toscanai Firenzében 1887. június 27-én.

A különböző társadalmi és kulturális hátterű, illetve iszlám hitre tért „mamlúkok rugalmas politikai és társadalmi kategóriát alkottak, ami segített a tunéziai kormányzóknak [bejek], hogy kapcsolatba lépjenek a különböző társadalmi csoportokkal, a városi előkelőktől a vidéki parasztokig” a Tuniszi Kormányzóságban (11. p.). Emellett az 1840-as években kezdődő és az 1867-ben lezáruló *iszláh* vagy *Tanzimat*, vagyis az oszmán reformok megvalósításával és végrehajtásával – például a rabszolgaság eltörlése Tunéziában (1846) – hozzájárultak a tunéziai közigazgatás átalakításához a 19. század második felében és közvetlenül az ország francia gyarmatosítását megelőzően.

Huszein tábornok az utolsó független tunéziai uralkodó, III. Muhammad Szadok bej (1859–1882) minisztereként tevékenykedett egészen 1881-es száműzetéséig. A tunéziai állam szolgája az 1820-as években született az ekkor oszmán uralom alatt álló Fekete-tenger partvidékén, az Észak-Kaukázusban (Cserkeszország). Huszein egyike volt az utolsóknak, akiket rabszolgaként eladtak a tunéziai uralkodóknak. I. Ahmed bej (1837–1855) udvarában az állam szolgája volt, és az évek során számos tisztséget is betöltött. Később például ő volt a tuniszi önkormányzat első elnöke (1858–1865) és a tunéziai állam első oktatási minisztere (1873–1877). Emellett Huszeinnek jelentős szerepe volt az első tunéziai, államilag támogatott arab nyelvű újság, az *ar-Ra'íd at-Tunisi* (*Ar-ra'íd Attunisi/al-Ra'íd al-Tunisi*) megalapításában (1859/1860) is.

M'hamed (Mohamed) Oualdi 2020-ban megjelent munkája mikrotörténeti esettanulmány. A monográfia az egykori tunéziai rabszolga és politikus, illetve író Huszein tábornok életét, valamint az öröksége körüli, az 1880-as években és 1920-ban kialakult konfliktusokat mutatja be. A szerző munkáját nem csupán leíró biográfiának szánta: a modern kor és

¹ Oualdi, M'hamed: *A Slave between Empires: A Transimperial History of North Africa*. New York, Columbia University Press, 2020. XIII, 230 p.

a gyarmatosítás újraértelmezésének szükségessége mellett érvel Tunézia esetében. A francia kutató megvizsgálta, hogy milyen rendszer – nevezetesen az oszmán tartományi kultúra – előzte meg az európai gyarmatosítást. Úgy véli, hogy ez a rendszer átfedésben volt a gyarmati berendezkedéssel a Magreb-térségben. Oualdi nem egyszerűen oszmán vagy gyarmati határvidéknek tekinti ezt a régiót, hanem olyan területnek, ahol az egymással szemben álló birodalmi törekvések találkoztak és összezsáptak egymással. Megvilágította, hogy az észak-afrikai muszlimok, keresztények és zsidók miként éltek meg a mindennapokban az átmenetet az oszmán fennhatóságból az európai gyarmati uralomba.

M'hamed Oualdi 2019 óta a Párizsi Politikai Tanulmányok Intézetének (Institut d'études politiques de Paris, röviden Sciences Po) professzora, valamint a kora újkori és a jelenkori Észak-Afrika történetének nemzetközileg elismert kutatója. Kutatási területei közé tartozik a rabszolgaság eltörlése Észak-Afrikában a 19. században, a rabszolgaság és annak társadalmi hatásai az oszmán Tunéziára, illetve az oszmán uralomból a francia gyarmati uralomba történő átmenet Észak-Afrikában. A francia kutató számos Észak-Afrikával, különösen Tunéziával kapcsolatos monográfiát és tanulmányt közölt angol és francia nyelven. 2011-ben megjelent munkája a rabszolgák és szolgák meghatározott csoportját, az említett *mamelukokat/mamlúkokat* mutatja be.² A magasabb szintű katonai és adminisztratív „szolgák” a Tuniszi Kormányzóság uralkodóinak, a Muradida-, majd a Huszainida-dinasztia bejeinek alattvalói voltak az 1630-as évektől egészen az 1880-as évekig.

Oualdi most ismertető könyve elkészítése során nagyszámú levéltári és nyomtatásban megjelent forrásra támaszkodott, nemcsak a Földközi-tenger térségéből (Aix-en-Provence, Firenze, Tunisz, Isztambul stb.), hanem az Egyesült Államokból (Washington D. C.) is. Emellett a széles körű, angol, francia, olasz és arab nyelvű másodlagos irodalom szintén biztos alapot nyújtott a kitzűzött cél megvalósításához. A szerző a kötetet egy bevezető részre (*Introduction: A North African Land and Its Ottoman and Colonial Legacies*) és hat nagyobb tematikus fejezetre és számos alfejezetre osztotta fel.

A monográfia első fejezetében (*Husayn: An Ottoman Reformer and a Product of Ottoman Reforms*) megismerhetjük Huszein életének főbb állomásait, beleértve az oszmán reformok végrehajtásában betöltött szerepét Tuniszba történő érkezésétől (1820) egészen a toscanai száműzetéséig (1880). A szerző emellett érvel, hogy sem Huszein életének mérföldkövei, sem pedig döntései nem értelmezhetők kizárólagosan országa Európával történő konfrontációja vagy a tunéziai államépítés szempontjából. 1846-ban a rabszolgaság tunéziai eltörlése, amelyben Huszein is aktív szerepet vállalt, például nem kizárólag az európai beavatkozástól – Sir Thomas Reade tuniszi angol főkonzul (1836–1849) tevékenységétől – függött. Emellett Huszein szintén kifejezte elkötelezettségét a rabszolgaság globális felszámolására Amos Perry amerikai tuniszi konzulnak írt 1864-es levelében is. Többek között az volt a véleménye, hogy a rabszolgaságot fel kell számolni, elsősorban gazdasági megfontolások miatt.

A második fejezet (*Husayn's Wealth: How to Build and Protect an Estate between Empires*) részletesen megvizsgálja Huszein vagyonát, beleértve ingatlanjait, ingó javait és hitelét. Huszein Tunisztól északra, La Golettánál (Hálik al-Vádi) fekvő földbirtokainak (jogi) helyzete számos hasonlóságot mutat az Oszmán Birodalomban vagy a cári Oroszországban lévő birtokokkal a 19. század második felében, és hasonló problémák merültek fel (például a köz- és a magántulajdon kérdése vonatkozásában). A történészek korábban már megállá-

2 Oualdi, M'hamed: *Esclaves et maîtres. Les mamelouks au service des beys de Tunis du XVIIe siècle aux années 1880*. Paris, 2011.

pították, hogy az észak-afrikai lakosok elvesztették ingó és ingatlan vagyonukat a gyarmati korban. A tunéziai államférfi vagyonának tanulmányozása azonban azt mutatja, hogy a kisajátítás nem jelentett egyértelműen gyarmati lefoglalást a modern Magrebben. A tunéziai tisztviselők ugyanis kihasználhatták a magántulajdonra vonatkozó jogszabályokat és törvényeket, illetve pénzügyi tapasztalatokat szerezhettek. Tették ezt azért, hogy megvédehessék vagyonukat, amit Huszein „tunéziai állami érdekként határozott meg” az európaiakkal szemben.

Oualdi a soron következő, harmadik fejezetben (*A World of "Affairs": Litigation as a Tool for Negotiation*) Huszein életének későbbi szakaszát mutatja be két nemzetközi ügy tükrében. Ezek az incidensek a tunéziai pénzügyek korábbi igazgatói, Mahmúd Ibn Ajjad és Nesszim Samama vagyonával kapcsolatban pattantak ki. Mindketten Európába menekültek a tunéziai közpénzek elsikkasztását követően. Huszein képviselte a tunéziai államot az ebből eredő pénzügyi vitákban Párizsban és Toscanában 1852-ben és 1873-ban. Ezek az esetek a 19. század kevésbé vizsgált, de döntő fontosságú jelenségére hívják fel a figyelmet, jelesül Európa – elsősorban Olaszország és Franciaország – fokozódó jogi és pénzügyi szerepvállalására a gyarmatosítást megelőzően Tunéziában. A tunéziai vezető réteg tagjainak birtokaival kapcsolatos incidensek hozzájárultak a Földközi-tenger medencéjének mindkét partjáról származó írásos – például arab, oszmán-török, berber stb. – bizonyítékok és dokumentumok növekedéséhez.

A negyedik fejezettől kezdve a monográfia a Huszein halála utáni, birtokai és ingóságai körüli vitákat vizsgálja. A negyedik fejezet (*The Diplomatic Conflicts over Husayn's Estate: Ottoman and Italian Interventions*) a Huszein vagyonát, illetve hagyatékát érintő, egyfelől az Oszmán Birodalom, másfelől a francia, illetve az olasz hatóságok között 1887–1888-ban kialakult diplomáciai konfliktusokra összpontosít. Perekre került sor a francia és az oszmán konzulok közötti vitákból. A perek kimenetele cáfolja az Oszmán Birodalomról korábban kialakított sztereotípiát. Nem állja meg a helyét ugyanis az az álláspont, miszerint a birodalom túl távol volt a Magrebtől, és túl gyenge volt ahhoz, hogy a szultán érvényesíteni tudja akaratát a térségben a 19. század végén. A „firenzei incidens” pedig azt szemlélteti, hogy a tunéziai alattvalók igénybe vehették és vették az olasz jogrendszer adta lehetőségeket peres ügyeik lefolytatásában, akár a francia hatóságokkal szemben is. 1887 telén Huszein egyik hitelezője, bizonyos Léon Elmilik, aki egy évtizeden keresztül szolgálta az elhunytat, feljelentést tett az olasz hatóságoknál Firenzében. Ennek következtében igazságügyi tisztviselőket és rendőröket küldtek a francia konzulátusra, hogy foglaljanak le különféle papírokat Huszein hagyatékából.

A mű ötödik fejezete (*Sovereigns, Mothers, and Creditors: The Agency of Husayn's Potential Heirs*) az egyes személyek, illetve csoportok peres ügyeit vizsgálja. Többen is igényt tartottak Huszein hagyatékának bizonyos részeire. III. Ali bej – mivel Huszein állami szolga volt – családja öröklési joga mellett érvelt. Részt kért az örökségből az olasz Angiolina Fortunata Bertucci és a francia–német Eva Keusch is, ugyanis leányaikat Huszein nevelte fel Toscanában. A tunéziai jogtudós, Bu Hadzsib sejk és fiai, akik közel álltak az elhunytához, szintén jogosultnak tartották magukat az örökség egy részére. Rajtuk kívül szintén fellépett igényeivel a korábban bemutatott algériai zsidó, Léon Elmilik. A fejezet bizonyítja, hogy a tunéziai bejek egyáltalán nem voltak tehetetlen uralkodók, akik teljes mértékben francia gyámság alatt álltak. Bemutatja továbbá, hogy az európai nők nem csak a francia gyarmati intézmények segítségével védhették eredményesen jogaikat. A perek, a heves, arab nyelvű viták pedig hozzájárultak a tunéziai igazságszolgáltatás átalakulásához a gyarmati korban. Elmilik esete végezetül azt példázza, hogy a zsidókat nem lehet kizárólag közösségük keretein belül, vagy csupán asszimilált francia állampolgárokként vizsgálni a Magreb-térségben.

Oualdi a munkát epilógussal (hatodik fejezet), valamint összegzéssel (*Husayn's Legacies in Colonial Tunisia és Local and Imperial Histories of the Maghreb*) zárja. Megtudhatjuk, végül mi lett Huszein hagyatékának a sorsa. Emellett a szerző nyomon követi, hogyan alakult az örökségből részesülők – például Bu Hadzsib sejk és családja – élete egészen az 1920–1930-as évekig.

Összegzésül elmondható, hogy M'hamed Oualdi monográfiáját haszonnal forgathatják mind a francia gyarmatbirodalom, mind a modern Magreb, mind pedig az Oszmán Birodalom történetének kutatói. A gyarmati Tunézia és tágabb értelemben a modern kori Észak-Afrika története nem csupán a francia vagy az európai történelem egyik „alfejezete”, hanem sokkal inkább egy szélesebb összefüggérendszer – az Oszmán Birodalom és az észak-afrikai francia gyarmatbirodalom közötti kapcsolatok – lényeges eleme volt. Az események és hatásaik érintették az észak-afrikaiakat, az olaszokat, a franciákat, valamint a közel-keleti oszmán alattvalókat, vagyis az afrikai és mediterrán társadalmakat. Az olvasóközönség olyan munkát vehet a kezébe, amely új és sajátos módon mutatja be az átmenetet az oszmán uralomból a francia gyarmati korszakba Tunéziában és Észak-Afrikában, kiemelve a helyi sajátosságok fontosságát és tovább élését egészen a 20. század első feléig.

Palotás Zsolt*

* A szerző történész (PhD), tudományos kutató.

Olaszország az első világháborúban¹

2021 nyarán jelent meg a Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány kiadásában Horváth Jenő könyve az első világháborús Olaszországról. A cím (*Olaszország az első világháborúban*) sokat, egy fontos hiánypótló alkotást ígér, hiszen a szerző helyesen állítja, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia délkeleti szomszédjáról igen kevés információ érhető el magyar nyelven. Különösen akkor, ha meg szeretnénk ismerni az olasz álláspontot. Az angol, a francia és a német szakirodalom egyik rákfenéje, hogy szinte kizárólag a nyugati frontra koncentrálnak, esetleg még kitér egy-egy különleges vállalkozásra, például Gallipolira, de a Monarchia egyik fő hadszíntere a nyugati monográfiákban is csak sokadrangú tényezőként szerepel, ha egyáltalán felbukkan. Ezzel ellentétben az olasz irodalom szinte kizárólag Isonzóra, Piavére, a saját hegyvidéki harcokra koncentrálnak, és az olasz kutatók alig törődnek a félszigeten kívüli eseményekkel, pedig az olasz katonák máshol is jelen voltak. A magyar igényeknek megfelelően itthon az orosz, illetve a román és a balkáni front is előbukkan, de az olasz frontról szinte csak a Monarchia szemszögéből olvashatunk valamit.

Horváth Jenő tehát egy jelentős rést próbál betömni. A szerző diplomáciatörténeti és hadtörténeti megközelítésből vizsgálja témáját, amit nem az olasz hadba lépéssel, hanem a hármasszövetség, illetve a 20. század eleji olasz „boldog békeidők” bemutatásával kezd. Az előzmény fontos szerepet kap, mivel így válik érthetővé számos olasz világháborús döntés, de leginkább az, hogy miért az antant oldalán léptek be. A szerző nézőpontja néhol ugyan italoofilnek tűnik, de csak a nemzetközi kapcsolatok vizsgálatának klasszikus szabályait követi azzal, hogy nemzeti érdekekben, nem az emberekre vonatkozó etikai szabályok alapján cselekvő nemzetközi aktorokban gondolkodik. Az olasz külpolitika megértéséhez pedig hangsúlyozottan szükség van erre a látásmódra. Szintén növeli a munka értékét, hogy a könyv nem a padovai fegyverszünettel, hanem a békekonferencia alatti olasz törekvések bemutatásával, majd az első Mussolini-kormány kinevezésével ér véget. Ez egyrészt reflektál arra az elterjedt nézetre, miszerint a világháború nem ért véget 1918 novemberében, hanem a különféle nézeteltérések megoldása érdekében a „béke” alatt is folytatódott a küzdelem. Az olaszok esetében fegyveres és diplomáciai eszközökkel. Ez utóbbi befejező rész viszont kissé elnagyolt. Eleve a padovai fegyverszünet bemutatásánál alig sikerült meghaladni Nyékhegyi Ferenc igencsak pártos beszámolóját, és épp annak az olasz nézőpontnak az ismertetése maradt el, amely segített volna megérteni, mit gondolt az ellenfél az 1918. november 3–4-i történésekről. Hasonlóképpen a háború utáni olasz érdekérvényesítési kísér-

¹ Horváth Jenő: *Olaszország az első világháborúban*. Bp., Nagy Háború Kutatásáért Közhasznú Alapítvány, 2021. 334 p.

letekről is lehetett volna többet szólni. Igaz, erre a rövidségre mentség, hogy a fegyverszünetet követő események az *Epilógus*ban kaptak helyet.

A munka öt részre tagolódik. Az előzmények ismertetése szükséges (9–37. p.), hiszen az első világháborús események értelmezése, bemutatása lehetetlen a gazdasági potenciál, a társadalmi feszültségek, vagy akár a politikai hagyományok ismerete nélkül. A *semlegesség időszaka* 1914 nyarától az olasz hadüzenetig terjedő időszakot elemzi (37–114. p.). A szerző egyrészt támaszkodik a korábbi kutatásaira, viszont az esetleges ismétlések cseppet sem feleslegesek, mivel az olasz diplomácia és az olasz hadsereg hiányos felkészülésének megértéséhez valóban szükséges ez az aprólékosság. A világháborús harcokat két nagy blokkban (115–230., 231–288. p.) mutatja be a szerző: Luigi Cadorna és Armando Diaz főparancsnoksága valóban eltért, így a megkülönböztetés indokolt. Az utolsó rész a már említett *Epilógus* (289–306. p.).

A könyv nagyon fontos, hiánypótló munka. Elolvasását mindenképpen ajánlom, viszont a monográfiának vannak korlátai, amelyekre mindenképpen ki kell térnem. Egyrészt ismeretterjesztő, csupán pár magyarázó jegyzet szerepel benne, a végén található bibliográfia pedig nem elegendő, hogy megállapításait ellenőrizzük, így a tudományos igényű olvasók, a „szakma” számára használhatatlan. Ezenfelül a mű szempontjai már meghaladtak. A kötet a diplomáciai és a hadtörténeti fókuszon túl csupán a propaganda és a hadifogság, vagy a menekültkérdés terén tekintet ki az „emberközpontú” témákra, de az utóbbi pár évtized kutatásai ismeretében sokszínűbben is be lehetett volna mutatni az első világháborús Olaszországot. Különösen hogy a szerző komoly ismeretekkel és kutatási eredményekkel rendelkezik a gazdaságtörténet terén, a bibliográfia alapján ismeri a vonatkozó műveket, így némi életmódtörténetet be lehetett volna csempészni a kötetbe. Azért is hiányolom mindezt, mert az olasz háország bemutatása, a polgári lakosok életkörülményeinek elemzése a hadba lépést követően teljesen kimaradt. A cím és a téma meghatározása így többet ígér, mint amit kapunk, hiszen Olaszország nem csak a politikusokból és a hadseregből áll, a háországot is felöleli a megjelölés. Ráadásul itt némi komparatív megközelítéssel közel lehetett volna hozni az olvasóhoz a hétköznapi problémákkal küszködő olasz polgárt, akinek a háború végére szintén meg kellett tapasztalnia a jegyrendszert.

Hasonlóképpen nagy hiányossága a kötetnek, hogy szinte kizárólag a hagyományos olasz tematikára, vagyis a tulajdonképpeni olasz frontra koncentrálnak, mindössze pár mondat erejéig bukkannak fel a balkáni expedíciós erők. Ráadásul a nyugati front tekintetében, az önkéntesség esetében (110. p.) arról is elfeledkeznek, hogy már jóval az olasz hadba lépés előtt, pont a szerző által is említett garibaldista hagyományoknak megfelelően, Giuseppe Garibaldi unokái társaságában számos olasz harcolt és áldozta életét az antant oldalán. Valóban nem az önkéntesek alkották az olasz had magját, de az önkéntesség a többi európai hadseregben sem volt számottevő. Ennek illusztrálására is jól jött volna egy komparatív elemzés, egy táblázat, vagy legalább egy adatsor. Hasonlóképpen problémának tartom, hogy az oroszországi olasz intervenció kérdése teljesen kimaradt, miközben nagyon jó a kérdés szakirodalmá, például a szerző által is használt, Raoul Pupo szerkesztésében, 2014-ben megjelent *Vittoria senza pace* című kötet.² Ez a téma a Monarchia olasz nemzetiségű katonáit is érinti, mivel 1917–1918-ban jórészt belőlük szervezték meg a bolsevikokkal szemben bevetett alakulatot. Ehhez hasonlóan az irredentakérdés, a határ menti olasz lakosság szerepvállalásának a bemutatása is hiányos. Egy utalást sem találtam arra, hogy ugyan léteztek irredenták, sokan

2 *Vittoria senza pace. Le occupazioni militari italiane alla fine della Grande Guerra*. A cura di Raoul Pupo. Roma, 2014.

be is léptek az olasz hadseregbe, de a Monarchia olaszai közül a többség vagy a Monarchia katonájaként harcolt, és legalább olyan jól, mint a többi nemzetiség tagjai; vagy egyszerűen otthon megszenvedte az olaszellenes propagandát.

Szintén a hagyományos megközelítésre utal, hogy a szárazföldi erők hadműveletei uralják a világháborús részt. A szerző ugyan helyesen megjegyezte, hogy az Adria mellék-hadszintér volt, de 1915-ben itt a szerb hadsereg kimentésén túl is zajlottak érdekes események, illetve a háborús gazdaság működtetésében kulcsfontosságúnak bizonyult a kereskedelmi flotta, amely jelentős veszteségeket szenvedett el. Ráadásul Ezio Ferrante munkájában – amelyet a szerző is használt – a haditengerészeti doktrína, a kereskedelmi flotta veszteségei és tevékenysége, a haditengerészeti légierő szerepe és számadatai is szerepelnek.³ Ezek pedig teljesen kimaradtak a kötetből, pedig lehetett volna beszélni ezekről a kérdésekről. Lásd például a 97. oldalon „Az olasz repülőgépgyártás nehezen indult...” kezdetű mondatot. Itt például össze lehetett volna hasonlítani a Monarchia és az olasz fél rendelkezésére álló repülőgéppark adatait, és azonnal kitűnt volna az olaszok előnye, amit ki is használtak.

Érthető, hogy a gyarmatok világa háttérbe szorult, mivel ez a hadszíntér nem volt annyira eseménydús. 1914 augusztusában viszont, amikor már nyilvánvalóvá vált az olasz szimpátia az antant irányába, Líbiában a török és a szenusszi propaganda hatására felkelés tört ki, aminek eredményességét jelzi, hogy 1915. január 1-jére az olasz uralom kizárólag Tripoliszra és Homsra szorítkozott. Viszont később Porto Bardia a német tengeralattjárók kényelmes bázisa lett, így 1916. május 5-én ezt szabályszerűen vissza kellett foglalni. Ennek fényében pedig ki lehet jelenteni, hogy a Luigi Cadorna által felvázoltakhoz képest az olasz érdekek védelmében némileg összetettebb tevékenységre volt szükség annál, mint hogy az Isonzó mentén újabb és újabb támadásokkal erőszakolják ki az áttörést.

Horváth Jenő munkájának egyik érdeme, hogy helyenként egészen friss szakirodalmat is használt, például Sonia Residori monográfiáját,⁴ amivel kiváltotta az immáron igen-csak meghaladott, 1930-ban megjelent kétkötetes, *Hadifogoly magyarok története* című munkát.⁵ Ez utóbbinak ugyanis sajnos még mindig nincs alternatívája magyar nyelven. A hadifogolykérdéshez kapcsolódva viszont felvetődik, hogy a szerző miért nem használta a téma legfontosabb szakirodalmát, Giovanna Procacci könyvét (első megjelenése óta a kötet számtalan kiadást megért).⁶ Meg is látszik a hiány, mert a szerző például egyáltalán nem tér ki arra a sokszor még Olaszországban sem ismert kérdéskörre, miszerint az olasz katonai és polgári hatóságok – az antanthatalmak közül egyedül – azért nem engedték az olasz nemzetiségű hadifoglyok segélyezését, mert ezzel is el akarták tántorítani a fogságba eséstől a katonáikat (még Diaz főparancsnoksága idején is dezertálásként bélyegezték meg a fogságba esést). Ezt követően pedig az olasz propagandaszolgálat szinte kéjes örömmel terjesztette a második világháborús holokauszt-túlélőkhöz hasonló olasz hadifoglyokat ábrázoló fotókat a hátszágai lakosok és a harcoló hadsereg soraiban mint a Monarchia elvetemültségének bizonyítékát. Ezenfelül a hadifoglyok hazaengedésének bemutatása is elnagyolt, mivel az elhúzóódó olasz igazoltatási eljárás következtében az olasz hadifoglyok sok esetben később térhetett haza, mint például a magyar.

Szintén sajnálatos Marco Mondini munkásságának a teljes mellőzése. Pedig legalább a kétnyelvű, nemzetközi együttműködésben megjelent munka hasznos lett volna a

3 Ferrante, Ezio: *La grande guerra in Adriatico. Nel LXX anniversario della vittoria*. Roma, 1987.

4 Residori, Sonia: *Nessuno è rimasto ozioso. La prigionia in Italia durante la Grande Guerra*. Milano, 2019.

5 *Hadifogoly magyarok története*. I-II. Szerk.: Baja Benedek – Pilch Jenő – Lukinich Imre – Zilahy Lajos. Bp., 1930.

6 Procacci, Giovanna: *Soldati e prigionieri italiani nella grande guerra*. Roma, 1993.

Monarchia által megszállt területek sorsának bemutatásához.⁷ Szintén szakirodalmi hiányosságokra utal az olasz hadsereg hármas szövetségén belüli tevékenységének bemutatása. Massimo Mazzetti vonatkozó munkái a maga idejében korszerűnek számítottak,⁸ de Maurizio Ruffo kötete elődjeihez képest sok újdonságot tartalmaz.⁹ Például a szerző állításával ellentétben („Évszázadokon át összefüggő erődrendszert építettek ki”, 99. p.) az Alpokban csak Napóleon példájából okulva kezdődött meg az erődépítés, viszont ezen 19. századi kezdeményezés eredményét a 20. század elején már nem lehetett katonailag hasznosítani. Az első világháború olasz és osztrák–magyar erődjeinek az építése csak a 20. század elején kezdődött el.¹⁰ Luigi Cadorna 1914-es és 1915-ös hadműveleti terveinek ismertetése korrekt, de a 104. oldal térképe félrevezető, ugyanis a Trieszt felé indított offenzívát jelölő nyíl hiányzik róla. Ide a 3. hadsereg egy részének kellett volna eljutnia.¹¹

Az olasz hadműveleti tervezési és felkészülési folyamat ismertetése során a szerző kiegyensúlyozottan, kritikával, de a lehetőségeket figyelembe véve viszonyult Cadorna elképzeléseihez. Ez méltánylásra érdemes szempont, mivel Cadorna megítélése igencsak ellentmondásos, így a korrekt, objektivitásra törekvő elemzés üdvözlendő. Talán csak egy ponton nem értek egyet a szerzővel: Cadorna esetében az 1914. szeptemberi direktíva elkészítésekor még valóban hivatkozhatunk a többi európai kollégájára, miszerint ők sem vették figyelembe az újfajta háború szabályait. A szerző viszont azt elfelejtette megemlíteni, hogy a hadba lépés csak 1915 májusában történt, addig Cadorna pontosította a terveit, és tanulhatott volna a többi fronton tapasztaltakból, de nem tette (102. p.). Ráadásul Cadorna ilyen irányú felmentése 1914-es tevékenysége kapcsán sem állja meg a helyét, mert az orosz–japán háború során már alkalmazták a modern hadviselés új eszközeit, és erről a konfliktusról mindegyik európai vezérkar a helyszíni megfigyelőinek köszönhetően részletes beszámolókat kapott. Cadorna tehát – európai kollégáihoz hasonlóan – valójában nem információhiányban szenvedett, hanem figyelmen kívül hagyta a már közel 10 éve rendelkezésre álló tanulságokat.

Horváth Jenő valóban fontos és hiánypótló munkájában a már korábban említett és jórészt szakirodalmi hiányosságokra visszavezethető hibákon túl téves, félrevezető megfogalmazásokkal és kisebb elgépelésekkel is találkozhat az olvasó. Szerencsére a besaglieri (a bersaglieri helyett, 63. p.) vagy a Sabatino (Sabotino helyett, 120. p.) mind olyan tévesztés, ami nem súlyos, mert a művet olvasva számtalanszor találkozunk a helyes formával. Arra viszont sehogy sem sikerült rájónnom, hogy III. Viktor Emánuel melyik kastélyába ment vakációzni, mert nem létezik olyan, hogy Roncogli. A szerző valószínűleg Racconigire gondolt (112. p.). Carlo Fasciotti bukaresti olasz követ tisztségét biztosan nem szándékosan tévesztette el a szerző, mivel Horváth Jenő rutinos diplomáciai szakértőként jól tudja, hogy a nagyhatalomnak számító Olasz Királyság csak követséget tartott fent Romániában, így ennek élén is legfeljebb követ állhatott (53. p.). A szerző állításával ellentétben az Olasz Királyságban nem az 1870-es években, hanem 1862-ben vezették be az általános hadkötelezettséget

7 *I disarmati. Profughi, prigionieri e donne del fronte italo-austriaco. The Disarmed. Refugees, Prisoners and Women of the Austro-Italian Front.* A cura di Étienne Boisserie – Marco Mondini. Rovereto, 2020.

8 Mazzetti, Massimo: *L'esercito italiano nella Triplice Alleanza.* Napoli, 1974; Mazzetti, Massimo: *I piani di guerra contro l'Austria dal 1866 alla prima guerra mondiale.* In: *L'Esercito Italiano dall'unità alla grande guerra (1861-1918).* Roma, 1980. 161–182.

9 Ruffo, Maurizio: *L'Italia nella Triplice Alleanza. I piani operativi dello SM verso l'Austria-Ungheria dal 1885 al 1915.* Roma, 1998.

10 Uo. 130.

11 Uo. 164–178.

(90. p.); illetve az olaszok 1918. november 3-án érkeztek Triesztbe, miközben a 280. oldalon a szerző októbert írt. Massimo d'Azeglio sohasem volt az Olasz Királyság első miniszterelnöke (109. p.); a szerző állításával ellentétben (75. p.) az 1915-ös londoni egyezmény nemhogy nem rendelkezett Fiume sorsáról, de az 5. cikkely után található II. megjegyzés azt név szerint a horvátoknak juttatandó területként tartotta számon. Egy, a tévhitek tisztázására törekvő munkában nem túl szerencsés a „természetes határ” fogalom magyarázat nélküli használata, különösen ami a Brenner-hágót illeti (például 99. p.). Rendszeres tévesztés a haderőnem és a fegyvernem keverése, miközben ezek nem szinonimák (91. p. vagy 96. p.), illetve egy megtévesztő megfogalmazásra is hozok példát Gorizia kapcsán: „a bécsi kongresszussal (1815) Ausztriához került, majd a Velence tartománynak Olaszországgal való egyesítése után is Bécs fennhatósága alatt maradt város romokban álló központjában...” (168. p.). Ezzel csak az a probléma, hogy Gorizia már a 16. századtól Habsburg-birtok volt, sőt az örökös tartományok részét képezte, vagyis a bécsi kongresszus a napóleoni elcsatolásokat követően legfeljebb helyreállította a történelmi állapotot, míg a szerző megfogalmazása teljesen más sugall! Az viszont már a szerkesztői munka hibája, hogy Giorgio Mortara műve ugyanazon az oldalon kétszer is szerepel a bibliográfiában (314. p.).

Horváth Jenő könyve valóban fontos és hiánypótló írás, de érdemes lenne javítani a hibáit és szélesebb kitekintést nyújtani az olasz háttérre, illetve az olasz hadsereg számára is fontos hadszínterekre. Ezeket a hiányosságokat érdemes javítani egy esetleges második, javított kiadás esetén.

*Juhász Balázs**

* A szerző az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszékének adjunktusa (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8., juhasz.balazs@btk.elte.hu).

A mikrohistoriográfiát mint történeti módszert az ismert ruszista egy korábbi művében vezette be az akadémiai köztudatba;² és példákat is hozott rá saját szakterületéből, a feudális és kora újkori Oroszország történetéből, illetve ezek modern kori recepciójából, historiográfiájából. Az említett esetek egyúttal képet adnak a sztálini és a szovjet történetírás évtizedeiről, a párt és az állam diktálta politikai szempontok, alkalmazkodási kényszer és a történelem mint tudomány közötti „lavírozás” olykor jól, máskor rosszul eltalált mértékéről az egyes szerzők műveiben. A mikrohistoriográfiát Oroszországban elsőként Lorina Repina akadémikus nevezte a szerző műfájának; igaz, magát az elnevezést Szvák Gyula már korábban „feltalálta” saját módszerének jellemzésére. A mikrohistoria lényege megtalálni a cseppben a tengert; ezt Szvák Gyulának választott szakterületének, a historiográfiának a példáján sikerül megvalósítania. Azt már az olvasó döntse el, milyen eredménnyel.

A jelen recenzió szerzője – ahogyan az alábbiakból kiderül – egyértelmű igennel válaszol a fenti kérdésre.³ Legújabb könyvében Szvák Gyula továbblép a szovjet korszakon, és a „szabad” Oroszország egy jeles esztendejében, 1992-ben dolgozza fel cselekményét, amely egy disszertáció sikertelen megvédésének története a Szentpétervári Egyetem Történeti Fakultása Oroszország Története Tanszékén. A kutatóműhely egyúttal a szerző alma matere, mivel 1984-ben ott védte meg kandidátusi disszertációját, igaz, akkor még a lenin-grádi, akkoriban Andrej Zsdanovról elnevezett egyetemen.

Szvák Gyula maga is elismeri, hogy igen szerencsés helyzetben van, hiszen az ügyre vonatkozó anyag teljes dokumentációját a rendelkezésére bocsátotta Szili Sándor, a szerencsétlenül alakult védés főszereplője, illetve egykori témavezetőjétől, Ruszlan Szkrinnyikov professzortól, aki Szilit is mentorálta, megkapta a releváns bírálatokat. A kis kötet felét kitevő dokumentáció – Szvák Gyula szavaival – valóságos aranybányája a mikrohistoriográfusoknak, mivel általában ritka az, amikor ennyire teljes forrásbázis áll a kutató rendelkezésére.

A szerző által felkínált értelmezési keret nélkül azonban a dokumentáció nem más, mint száraz akadémiai olvasmány azoknak, akik el kívánnak mélyedni Szibéria betelepítésének kulcskérdéseiben. Szvák Gyula számára nem ez az érdekes; sőt tulajdonképpen nem is azt a kérdést boncolgatja elsősorban, mi vezetett a történész Szili Sándor szentpétervári kudarcához (amely kudarcot később kiköszörülte a disszertáns, mert PhD-értekezését végül a Szvák Gyula és Krausz Tamás által alapított Ruszisztikai Intézetben sikerült megvédenie,

1 Szvák Gyula: *Orosz concerto. Mikrohistoriográfiai etűd*. Bp., Russica Pannonicana, 2021. 160 p. (Ruszisztikai Könyvek, XLVIII.)

2 Szvák Gyula: *IV. Iván és I. Péter mikrohistoriográfiája*. Bp., 2019. (Mikrotörténelem, 9.)

3 Bartha Eszter: Történetírás és autokrácia. Cárak, kalandorok, tanulságok. In: *Világtörténet*, 10. (42.) (2020) 1. sz. 143–145.

miután elvégezte az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola Kelet-európai Történelem Doktori Programját). Szvák Gyula számára a „Szili-ügy” elsősorban azért érdekes, mert azon keresztül képet kaphatunk a peresztrojka és a rendszerváltás fogadtatásáról Oroszországban, illetve a lehetséges reakciók egyik típusáról.

A Szovjetunió összeomlása kétségtelenül teljesen mást jelentett Kelet-Közép-Európában, mint Oroszországban, amely nemcsak nagyhatalmi státuszát veszítette el, hanem azzal is szembe kellett néznie, hogy oroszok milliói kerültek határon kívülre, akiknek sokszor nemcsak a kisebbségi létet kellett elviselniük, hanem az egykor „baráti” népek gyűlöletét is. Ez utóbbit szépen példázza a *tovarisi konyec* elhíresült kampányszlogenje.

Szvák Gyula alapvetően szimpatizál Szili Sándor ügyével és a tudományos objektivitás nevében vívott küzdelmével (igaz, ahogyan később látni fogjuk, a disszertáció első, szentpétervári változatában ezt neki sem sikerült maradéktalanul megvalósítania). Miközben jómagya a disszertáció *akadémiai* értékéből indul ki, tűpontos leírást ad a kontextusról, vagyis az akkori szentpétervári közegről, amely kedvező táptalajt biztosított azoknak a „nagyorosz”, nacionalista történészeknek, akik végül „elkaszálták” a disszertációt. Bár Szvák Gyula természetesen a „kozmetopolitának” kikiáltott Szkrinnyikov professzorral rokonszenvez, a nemzeti, sőt sovinizta érzelmek fellángolásának is bemutatja néhány okát. A szovjet összeomlást követően az addigi szerény, de biztos életszínvonal is elveszett, a lakosság döntő többsége – beleértve az állami közszolgákat, még a professzorokat is! – a pusztta létfenntartásért harcolt, miközben Mihail Gorbacsovot és Borisz Jelcin elnököt lesajnáló mosollyal „ünnepelte” a világ feletti hegemoniát átvevő Egyesült Államok.⁴ Az egykori birodalmi öntudat helyett csak a politikai szétesés, a társadalmi-anyagi lesüllyedés maradt milliók „rendszerváltásélménye” – miközben a másik oldalon milliárdok halmozódtak fel az ekkor megszülető oligarcháknál.⁵ Ez az időszak, amely az orosz történészeket fájdalmasan emlékeztette a „szmuta” időszakára, *objektíven* sem kedvezett a birodalmi történetírás revíziójának, amelyet Szili Sándor disszertációjában meg szeretett volna valósítani.

Miközben a nagyorosz sovinizmussal, mint ahogyan másfajta kirekesztő ideológiával sem rokonszenvezünk, jegyezzük meg: a disszertáns nemcsak a birodalmi tudatot kívánta helyretenni, hanem, ahogyan védésének előszavában fogalmazott, a szovjet, vagyis „totalitárius” történetírással is le akart számolni a Szibéria-kutatás területén. Itt azonban Szili Sándor túllépett a tudományos kritériumokon: mivel a szovjet korszak egészét csak a totalitárius szerzők tekintették homogénnek, a progresszív, revizionista angol–amerikai irodalom még a sztálinizmuson belül is elkülönített korszakokat. Noha a bírálók következetesen összemosták a birodalmi és a totalitárius történetírás revíziójára irányuló szándékot – hiszen így könnyebb volt hitelteleníteni a disszertánst! –, mi ragaszkodunk a kettő szétszalazásához. Így van ugyanis értelme annak az akkor megfogalmazott kritikának, miszerint az értekezés „a peresztrojka historiográfia nyomása alatt keletkezett” (43. p.). Idekívánkozok, hogy éppen a Ruszisztikai Intézetben már jóval korábban, a pártállam idején megindult a szovjet történetírás óvatos revíziója – igaz, ehhez kellett a brezsnyevi éra Szovjetuniójával össze sem vethető Kádár-rendszer „gulyáskommunizmusa”. Kár, hogy a disszertáns figyelmen kívül hagyta ezt a sajátosan magyar szellemi hagyományt, amely ekkor hidat képezett a Kelet és a Nyugat szovjetológija között; talán szkeptikusabb lett volna az orosz liberalizmust illetően, amely már olyan sokszor bizonyult illúzióknak az ország történetében.

4 Ehhez lásd: *Jelcin és a jecinizmus*. Szerk.: Krausz Tamás Bp., 1993. (Szovjet Füzetek, XI.)

5 A jecini éra luxusvilágát „naplószerűen” ábrázolja: Matthews, Owen: *Sztálin gyermekei*. Bp., 2009.

A pétervári történészek reakciója is sokat elárult a későbbi, a tekintélyuralom irányába mutató fejleményekből. Az általános szétesés és letargia közepette Igor Frojanov dékán és tanszékvezető irányítása alatt megszerveződött az egyetemen egy „kemény mag” olyan oktatókból, akik a Szovjetunió összeomlását követő zavaros időszakban a nagyorosz sovinizmusban és az (elvesztett) birodalmi tudatban vélték megtalálni a történetírás új iránytűjét. Szvák Gyula Frojanovtól sem tagadja meg az elemi emberi részvételt, tekintve hogy a peresztrojka időszak a dékánt személyesen is megviselte: feleségét elveszítette, fia pedig gyilkosság áldozatává vált. A szerző értékeli, de nem ítélik: híven a történeti objektivitáshoz bemutatja azt a világot is, amely döntően alakította a résztvevők politikai és tudományos elkötelezettségét és esetenként indulatait.

Milyen problémák merültek fel tehát konkrétan a disszertánszal szemben? Az egyik résztvevő ezt sommásan így fogalmazta meg: „Az orosz történetet az oroszoknak kell írniuk, miért avatkoznak ebbe bele a magyarok?” (43. p.) A vita egyik további szereplője pontosította az állítást: „Ennyi időm koromra eljutottam a következtetésig, hogy a történet nem lehet meg politika nélkül. Az orosz történetnek nemzetinek kell lennie, ám ez a disszertáció inkább nyugatos rajtaütés, az orosz eszme elleni kirohanásokkal.” (43. p. Kiemelés – Szvák Gyula.) Az egyik ilyen „kirohanás” az, hogy Szili Sándor következetesen Szibéria meghódításáról ír disszertációjában – miközben a hivatalos álláspont a békés betelepítés fogalmát és koncepcióját preferálta. De akadt más kifogás is: Szili Sándor ugyanis az orosz nacionalista „fordulat” jelének tekintette Sztálin 1945. május 24-i nevezetes pohárköszöntőjét („Iszom az orosz nép egészségére”). Bírálója gyorsan helyretette Szilit: „Semmilyen »vad nacionalizmusról« nincs és nem is lehet itt szó. Itt annak a nemzetnek való háláról van szó, amely a háború legnagyobb terheit viselte vállán, s amely megmentette az egész emberiséget a fasizmustól. (...) A mülleri⁶ tézis követése, amely szerint a történésznek nem lehet hazája, hite, uralkodója, az orosz történezt [sic!], Szili Sándort oda vezette, hogy nem fogta fel az orosz történelem egyik legfontosabb eseményének történelmi és erkölcsi értelmét” (39. p.).

Az „orosz történész” itt kétségtelenül elszólás, bár ebben a kontextusban dicséretnek is felfogható. Miközben természetesen magunk sem vitatjuk a Szovjetunióknak a nácizmus széttűzésében játszott döntő szerepét, azért azt jegyezzük meg: Szili Sándor egyetlen szóval sem állította, hogy tagadná a fasizmus ellen vívott harc világtörténelmi jelentőségét! Ugyanez nem mondható el kritikusról: a védelem egyik résztvevőjét később feljelentették féktelen „zsidózásáért” és iszákosságáért – igaz, az egyetemről eltávolították, de máshol „vigaszképpen” tanszékvezetői állást kapott.

Szili Sándor végül soha nem lett a pétervári egyetem kandidátusa – azt pedig az olvasók ítéletére bízom, hogy ebben milyen szerepet játszott a nagyorosz sovinizmus és birodalmi tudat, a „kemény mag” kialakulása az egyetemen, a peresztrojkára adott, sokszor inadekvát válaszok, vagy akár Szili Sándor személyes makacssága, hogy minden figyelmeztetés ellenére megvívja a maga Don Quijote-i harcát azért, amit ő tiszta tudománynak hitt. Itt azonban mi is lehetünk kritikusok: a szovjet korszak egészét totalitáriusnak bélyegezni súlyos módszertani tévedés, és lássuk be, az orosz demokrácia története sem úgy alakult, ahogyan a liberális gondolkodók remélték...

A recenzió azzal nyitott, hogy a mikrohistoriográfia az a történeti módszer, amelyet Szvák Gyula talált fel műfajának jellemzésére. Mitől lehet érdekes ez a mikrohistoriográfiai etűd az orosz közeget egyébként nem ismerő, vagy azzal keveset foglalkozó magyar törté-

6 Gerhard Friedrich Müllert a Szibéria-kutatás „atyjának” is nevezték. Szili előszeretettel idézte a mestertől az alábbiakat: a történésznek nem lehet hite, hazája, uralkodója.

nészek és laikus olvasók számára? Elsősorban attól, hogy a tanulság sajátosan kelet-európai – és ugyanakkor egyetemes. Kelet-Európa-szerre milliók számára volt súlyos trauma a rendszerváltás: tömegesen szűntek meg munkahelyek, mentek tönkre biztosnak hitt egzisztenciák és emberi sorsok, életek. A tudósok számára axióma volt, hogy a demokrácia és a piacgazdaság együtt jár, vagy legalábbis nem elképzelhető az egyik „felfutása” a másik nélkül. Ma, amikor illiberális rendszerek is tartósaknak bizonyulnak Kelet-Közép-Európában, mindenképpen meg kell kérdőjeleznünk a fenti axiómát. A kapitalizmus „vadhajtásaira” válaszképpen a nacionalizmus jól megfér az egykor volt, vagy ma is igényként felmerülő birodalmi tudattal, nagyhatalmi sovinizmussal és idegengyűlölettel. Ez a nagyhatalmak esetében is örök érvényű igazság – hiszen a brexittel vagy a „trumpizmussal” a fejlett világ is szép példáját adta a nagyhatalmi gőgnek és demagógiának –, még ha arrafelé a birodalmiság és a globális „csendőr” szerepének fenntartása elszánt ruszofóbiával is párosul...

A történetnek van még egy szomorú tanulsága: Szili Sándor végül nem jutott katedrához Magyarországon, ugyanakkor nem bocsátotta tudományos lelkiismeretét áruba. Ma nemcsak a nacionalizmus, a sovinizmus és a xenofóbia kísértete járja be Kelet-Európát, hanem megjelentek a „kurzustörténészek” is, akik fenntartás nélkül meglovagolják a kelet-európai nacionalista és birodalmi konjunktúrát, és önként adják fel egykori tudós énjüket és lelkiismeretüket – pénzért, posztért és (kétes) dicsőségért. Müllernek – ahogyan Szvák Gyula kis könyve is megmutatta – nem volt egészen igaza: a kor legalább annyira alakítja a történelmet, mint a történész egy adott korszakot. De ez már valóban egy másik „etűdre” tartozik.

*Bartha Eszter**

* A szerző az ELTE BTK Kelet-, Közép-Európa és Történeti Ruszisztika Tanszék habilitált egyetemi docense (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8., Bartha.Aniko@btk.elte.hu).

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 0083-6265 (Nyomtatott)

ISSN 2732-2114 (Online)

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat

a BTK TTI Tudományos Információs Osztálya végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Térkép: Nagy Béla

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

